

Ив. Ев. Гешовъ.

Прѣстѣпното Безумие

И

Анкетата по Него.

105
—
115

Факти и Документи.

Издание на Централното Бюро на Народната Партия.

СОФИЯ

Печатница на Народ. Осиг. Д-во „Балканъ“.

1914.

Ив. Ев. Гешовъ.

Прѣстѣпното Безумие

И

Анкетата по Него.

105
и 5.

=====

Факти и Документи.

СОФИЯ

Печатница на Народ. Осиг. Д-во „Балканъ“.

1914.

Прѣдговоръ.

Принуденъ, по здравословни причини, да прѣкарамъ първитѣ петъ мѣсеца отъ тая година въ чужбина, азъ не можѣхъ да взема участие въ разискванията на Народното Събрание върху анкетата по погрома на България. При тия дебати, въпрѣки прѣпоржката на единъ младъ депутатъ отъ демократическата партия, да „бждатъ почтенни къмъ хора, които отсѣтствуватъ“, нѣкои оратори, очевидно скарани съ почтенността, се нахвърлиха върху мене съ една невъздържаностъ толкозъ некоректна, колкото и характерна за тѣхната гузна съвѣсть.

На тия оратори азъ дължа отговоръ, не толкозъ за моя защита — моето дѣло нѣма нужда отъ защита — а за възстановление на истината. И тоя отговоръ азъ се надѣяхъ да мога да имъ дамъ въ самото Народно Събрание, при пръвъ удобенъ случай. Но ненормалнитѣ обстоятелства отъ една страна и закриването на извънредната сесия отъ друга, не ми позволиха да сторя това. Виждамъ се, слѣдователно, принуденъ да обнародвамъ моитѣ обяснения за освѣтление прѣди всичко на изпитателната комисия, която има възможность по тѣхъ да провѣри споменатитѣ отъ мене документи.

Къмъ тия обяснения азъ прилагамъ и три мои статии, помѣстени въ новогодишния брой на в. „Миръ“, въ сщция вѣстникъ, по случай годишнината на Санъ-Стефанска България и въ в. „Заря“, по случай годишнината на 16 юни.

Прѣстѣпното Безумие

и

Анкетата по Него.

Памятна ще остане въ историята на народитѣ българската епопея отъ 1912 и 1913 г. Памятна ще остане тя по възторга, съ който се почна и води войната, възторгъ, който бѣ рожба не само на цѣлѣта, съ която се прѣдприе тя, но и на дипломатическата подготовка, която отъ самото начало ѝ направи сигурна сполуката. Памятна ще остане тя още и по роскошния плодъ на тоя възторгъ, по славнитѣ подвизи, които я ознаменоваха и съ които справедливо може да се гордѣе не само българскиятъ народъ, но и човѣшкиятъ родъ въобще. Качествата и добродѣтелитѣ, които вжтрѣ въ три недѣли ни побѣдоносно понесоха до Чаталджа и ни завоеваха Одринъ, сж качества и добродѣтели, които ще се даватъ като примѣръ на потомството. И ще се разправя отъ поколѣние на поколѣние, че тия умственни и нравственни достойнства се проявиха у единъ малъкъ народъ, въ борба за единъ великъ идеалъ. И ще се разказва, че, благодарение на тия доблести, осжществи се тоя идеалъ, възстанови се Санъ-Стефанска България.

Но намѣриха се хора, които съ единъ нечестивъ замахъ осуетиха великото дѣло, докараха погрома, донесоха позора. Ако има нѣщо, което да е нужно за бждешето на България, то е да се издири, кои сж виновницитѣ на това тѣй нарѣчено отъ нашитѣ противници „прѣстѣпно безумие“. Ние, народняцитѣ, първи дигнахме гласъ за да искаме това издирване. И, първи ние, изказахме своето голѣмо задоволство, че при послѣднитѣ дебати въ Народното Събрание по анкетата, не се намѣри народенъ прѣдставителъ, който да вдигне ржка противъ нея. Но при разискванията по анкетата безогледно щѣли

да критикуватъ и безосновно да обвиняватъ членоветъ на двата послѣдни кабинета и прѣди всичко мене. Че какво отъ това? Цѣла България лѣжи тежко ранена, невинна жертва на едно прѣстѣпно безумие. Какво прѣдставляватъ, при тия нейни неизказани страдания, нравственнитѣ мжки на нѣколко невинни нейни синове? Не знаемъ ли какво сж теглили подиръ войни, не скромни общественни дѣйци като насъ, а велики личности у велики народи? Въ магистралната рѣчь, произнесена отъ Гладстона при прѣдложението за една анкета по Кримската война — прѣдложение, което се прие съ 325 гласа противъ 148 и имà за резултатъ падането на кабинета Абердинъ — Гладстонъ, който бѣ възстаналъ противъ него, — има единъ пасажъ, който билъ направилъ, както и цѣлата рѣчь, дълбоко впечатление. Като говорилъ, че е недопустимо кабинетътъ, който той прѣдставляваше, да бѣга отъ една присжда на камарата, той се провикналъ, че ако бѣха министритѣ бѣгали, слѣдниятъ билъ надписътъ, който тѣ заслужавали да иматъ на своята надгробна плоча: „Тукъ почиватъ опозоренитѣ останки на едно министерство, което намѣри Англия въ миръ и я остави въ война“. И защити великиятъ българолюбецъ прѣсловутата кримска война, при която три християнски държави се бѣха съюзили съ Турция противъ Русия. Защити и францускиятъ патриотъ Гамбета, при анкетата за войната на 1870—71, продължението на враждебноститѣ наложено отъ него, когато всички виждаха, че бѣ бесполезно да се пролива француска кръвь и да се дава поводъ да растатъ нѣмскитѣ претенции съ непрѣкратаването на военнитѣ дѣйствия. И за тия свои дѣяния Гладстонъ падна прѣдъ народа въ врѣменна немилость, а Гамбета бѣ нарѣченъ лудъ за вързване — *fou furieux*.

Та и ние не можемъ да правимъ изключение отъ общото правило. Ще се анкетиратъ и нашитѣ дѣла, при всичко, че не сме отговорни за прѣстѣпното безумие, а сме отговорни за една освободителна война, много по оправдана отъ Кримската, много по-славна отъ оная, която Наполеонъ III обяви на Германия.

Напълно щѣхме да заслужимъ и ние надгробния надписъ произнесенъ отъ Гладстона, ако бѣгахме отъ присждата, която народътъ намѣри за нужно да произ-

Несе върху насъ слѣдъ една безпристрастна анкета, която да открие истината, която да посочи виновницитѣ на погрома на България. Тая истина трѣбва да блѣсне, тия виновници трѣбва да се намѣрятъ, за да знае българскиятъ народъ, кому той дължи тоя позоръ, слѣдъ оная слава, това ограбване, слѣдъ ония придобивки, за да земе мѣрки и за бждещето. И да се приеме дори, че българскиятъ народъ, въ своето великодушие, ще хвърли булото на забвение върху виновницитѣ, това було по никой начинъ не трѣбва да се хвърля и върху недостатъцитѣ въ нашия държавенъ строй, непълнотитѣ на нашето законодателство, недостатъци и непълноти, които праватъ възможни „прѣстѣпни безумия“ като онова на 16 юни.

И тоя въпросъ има таково капитално значение за съдбинитѣ на българския народъ, че азъ вѣрвамъ, какво бихъ обидилъ и най-вѣрлия измежду нашитѣ противници въ настоящето Народно Събрание, ако бѣхъ реклъ, че като е дигналъ рѣка за анкетата, той я е дигналъ съ нѣкоя друга цѣль освѣнъ съ оная, да направи невъзможно въ бждещето катастрофи като ланшната, която сполѣтъ тѣй незаслужено България. Вѣроятно много отъ гласувачитѣ за анкетата сж вѣрвали, че тя ще докаже, какво „прѣстѣпното безумие“ на 16 юни е незаконна рожба на първото наше коалиционно министерство, или недоносче на второто. Но всички, въ това съмъ убѣденъ, ще желаятъ, щото тая анкета да изтъкне факти, които да упѣтятъ нашето законодателство къмъ мѣркитѣ, необходими за отстранение всѣкакви попълзновения за да се атакуватъ съюзници или съсѣди безъ рѣшение на отговорното правителство, безъ вота на суверенното Народно Събрание. Не е ли позорно, наистина, единъ Наполеонъ III, въ своята абсолютна монархия, да иска съгласие и кредитъ отъ своето законодателно тѣло за войната противъ Германия въ 1870 г., а въ демократическа България да се атакуватъ нашитѣ съсѣди безъ съгласието на кабинета, безъ свѣрхсмѣтни кредити, каквито Народното ни Събрание бѣ гласувало за мобилизацията на 17 септември 1912 год.? И между многото задачи на нашето бждеще не трѣбва ли да стои на първо мѣсто оная, да се направатъ невъзможни подобни опропастителни прѣстѣпления?

Но за да се постигне тая цѣль, която, обичамъ да вѣрвамъ, е обща на всичкитѣ народни прѣдставители, нужно е, необходимо е анкетната комисия да застане на висотата на положението си, като поиска да открие истината и нищо друго освѣнъ истината. И за да стори това струва ми се, че тя трѣбва прѣди всичко да дири непосредственитѣ причини на общата катастрофа, на частнитѣ страдания. Рече ли да дири друго, когато съ ослѣпителна очевидностъ стърчатъ прѣдъ нея ближнитѣ, непосредственитѣ виновници, то тя непрѣменно ще се изложи на подозрѣнието, че иска не да освѣтлява, а да заблуждава, не да дири лѣкъ на злото, а да готви нови катастрофи за бждещето. И при диренето на грѣшкитѣ, ще се прикриятъ прѣстѣпленията — великитѣ злодѣяния на ония, които съ своето незачитане на законитѣ, съ своята алчностъ причиниха общия погромъ, причиниха и лишенията, страданията и катастрофитѣ на разни части отъ нашата армия, отъ нашия народъ. И при „прѣстѣпното безумие“ на 16 юни 1913 год. ще се притури и злодѣянието, да оправдаемъ прѣстѣпницитѣ, да не вземемъ мѣрки за да се не повтарятъ тѣхнитѣ прѣстѣпления и да унищожимъ противницитѣ си за тѣхни мними грѣшки.

Продължителни заседания станаха, много скъпо врѣме се посвети на изброяванието на тия прѣдполагаеми грѣшки на миналитѣ правителства, особно на онова, което азъ имахъ честта да прѣдседателствувамъ. Никадѣ такова разпилѣване на депутатското врѣме и на народната пара не е ставало за да се изтъкнатъ мними грѣшки. Ще кажете, истината не трѣбваше ли да блѣсне? Истината можеше да блѣсне само ако всичкитѣ документи се обнародваха, ако държавната архива не се туреше на разположението на една партия за да се послужи съ нея за цѣли, които нѣматъ нищо общо съ истината.

И пострада тая истина, както пострадаватъ всичкитѣ хубави работи, като се унижатъ да служатъ на нехубави цѣли. И прѣнесе се и въ Народното събрание оная недостойна игра съ документи, която по митинги и по вѣстници създаде такава незавидна слава на нѣкои завистници на истинскитѣ герои на народната ни епопея. Заговори страстьта, заѣде се партизанщината и намѣсто да се

пледира за нуждата отъ една анкета, която да открие виновници, цѣли обвинителни актове се произнесоха противъ обвинителитѣ.

Да, ние сме обвинителитѣ. Ние бѣхме първитѣ, които издигнахме гласа си за да кажемъ, че на 16 юни 1913 г. едно велико злодѣяние се извърши въ нашето отечество. България, възвеличена и прославена, се тласна въ една пропастъ, въ която, хваната за гушата, бѣ ограбена и опозорена. Едно величественно здание, каквото нашитѣ прадѣди никога не бѣха въздигали, се хвърли въ въздуха. Едни нечестиви Херостратовци го прѣобърнаха въ купъ развалини. Въпросътъ на въпроситѣ е да се намѣри, кои сж тия Херостратовци. И намѣсто да се прѣдадатъ на тая работа, хора съ гузна съвѣсть се обръщатъ, та казватъ, че не събарянето на зданието трѣбва да се изслѣдва, а грѣшкитѣ и закѣснѣванията при неговото построяване.

Грѣшки? Закѣснѣвания? Нека да не говоримъ метафорически, а да назовемъ работата съ имената имъ.

Ако несклучването на миръ въ Чаталджа и подновяването военнитѣ дѣйствия бѣха такива епохални грѣшки, за каквито сега се прѣдставляватъ, защо з атѣхъ не стана ни дума отъ опозицията въ дългата сесия на XV обикн. Нар. Събрание, прѣзъ зимата и пролѣтъта на 1912—1913 год.? За всичко се говори тогава, но ни дума не се каза за тѣхъ. Никакъвъ народенъ интересъ не щѣше да се накърни ако опозицията издигнеше още тогава гласа си за да каже, че злѣ направи правителството като не склучи миръ въ Чаталджа, като поднови военнитѣ дѣйствия. Напротивъ, опозицията съ единъ гласъ одобри нашата политика. И права е моята бѣлѣжка въ послѣдната ми рѣчь въ Народното Събрание, че азъ дадохъ оставка на 17 май 1913 година само когато се убѣдихъ, че не съмъ вече въ съгласие съ шефоветѣ на другитѣ партии. Въ многобройнитѣ срѣщи, които азъ имахъ съ тѣхъ, тѣ никога не ми казаха, че не одобряватъ моята политика, че осжждатъ, напимѣръ, подновяването на военнитѣ дѣйствия. Ако това подновяване имаше онова сждбоносно значение, което сега нѣкои искатъ да му отдадатъ, защо не казаха тѣ ни дума за него още тогава, било прѣко или непрѣко менѣ, защо не настояха и писмено, както правятъ шефоветѣ сега, да имаме съвѣщание по него,

както поискаха да имаме съвѣщание по други въпроси? Ако бѣ сторена нѣкоя катастрофална грѣшка, тѣ щѣха да я посочатъ. Азъ не мога да имъ сторя обидата да кажа, че тѣ знаяха, че страната пропада и пакъ се отказаха да говорятъ.

Нѣщо повече. Ако бѣха сторени грѣшки отъ естество да причинятъ погрома на България, ако тѣ изтощиха нашата армия, за която ужъ не били вземени нужднитѣ мѣрки, та страдà отъ ужасни лишения, защо тия господа, които знаеха тия лишения, които знаеха тия страдания, които знаеха изтощението на армията, защо тѣ именно искаха войната съ съюзницитѣ?

Ако, като знаеха всичко това, тѣ пакъ настояха за единъ 16 юни, то тѣ не сж само скудоумници, каквито искатъ насъ да прѣдставятъ, а сж нѣщо повече, тѣ сж измѣнници.

Нищо скришно нѣмаше. Страданиита не можеха да се скриятъ, изтощаването не можеше да се потули. Ако грѣшкитѣ бѣха такива, щото тѣ направиха армията недѣеспособна, защо искаха тѣ 16 юни? Отговорътъ е ясенъ. Тѣ го искаха, защото знаеха, че не е имало никакви грѣшки отъ естество да сломатъ нашата войска до тамъ, че да не може тя и втори пжтъ да защити отечеството. Та не измѣнници сж нашитѣ противници, а безскрупулни партизани, които искатъ да стоварятъ на други кривитѣ дърва на своитѣ грѣшки.

А че искаха прѣстжпното безумие, цѣлъ свѣтъ знае. Подиримъ ли свидѣтели, цѣлъ купъ ще се яви. Свидѣтель прѣди всичко е г. Ризовъ, който въ своята статия по погрома каза, че всички партии, съ изключение на народната, бѣха за война съ съюзницитѣ. Частно за г. Геннадиева, свидѣтель е и г. Теню Начевъ, който, както се види отъ съобщението на *в. Миръ* отъ 19 юни 1914, е казалъ, че билъ прашанъ отъ него, на 9 юни вечеръта, да настои прѣдъ г. Даневъ да не отива въ Петербургъ, да се съгласи да разрѣши армията спороветѣ съ съюзницитѣ. И това съобщение и до днесъ не е опровергнато. И какъ може да се опровергне? Въ рѣчъта си по поводъ на искането на анкета (стр. 213) Г. Геннадиевъ е призналъ, че е проповѣдвалъ, какво „трѣбва да се разрѣши съ оржжие спорътъ ни съ съюзницитѣ“.

Но нека се попитаме, въ какво главно ни обвиняватъ нашитѣ противници.

Въ прѣдложението за анкетата, направено въ Народното Събрание отъ четирмата народни прѣдставители отъ мнозинството, единственното обвинение, формулирано противъ насъ, членоветъ на кабинета, прѣдседателствуванъ отъ мене, е че, първо, когато всички разумни „граждани на България“ очаквали да сключимъ миръ при най-износни за насъ условия, на два пжти прѣдлаганъ отъ турцитъ, ние сме отказали и сме подновили пакъ военнитъ дѣйствия противъ турцитъ и че, второ, българскитъ храбри войници не намирали, отъ страна на държавата, ония законни грижи, които можеха да облекчатъ положението на едни, и да спасятъ отъ смъртъ други. А прѣдложението, изходяще отъ групата на тѣснитъ социялисти, искаше анкетата „да издири и установи отговорноститъ на „политическата подготовка, обявяването и ржководството „въ всѣко отношение на балканскитъ войни прѣзь 1912—„1913“. При дебатитъ обаче по тия двѣ прѣдложения изтъкнаха се съ особна настойчивостъ слѣднитъ четири момента отъ нашата министерска дѣйностъ: договоритъ съ съюзницитъ и подготовката на войната съ Турция; неключването на миръ още въ 1912 г.; подновяването на военнитъ дѣйствия на 21 януари 1913, и политиката по спора съ Румжния.

Нека видимъ, коя е истината по четиретъ тия точки.

I. Договоритъ съ съюзницитъ и подготовката на войната съ Турция.

Източникъгъ на всичкото зло, споредъ нѣкои, било гласуването на новия чл. 17 отъ Конституцията. Излишно е да се повтаря, че разпоредба, каквато има въ конституциитъ на най либералнитъ страни на свѣта, и каквато донесе възвеличението на Сърбия и Гърция, (не дължатъ ли тѣ това възвеличение на договоритъ?) не може да бжде критикувана, И ония, които най-много врѣва вдигаха противъ новия чл. 17, вдигаха я защото се боеха, да не би нѣкое българско правителство да сключи тайна конвенция съ нѣкоя велика сила — съ Русия или Австрия. Тѣ не знаеха, както и азъ не знаехъ, че въ 1902 г. бѣше се сключила вече, въпрѣки конституцията, една тайна конвенция, а въ 1904 г. и единъ таенъ договоръ. Ще се

каже, че и безъ новия чл 17 отъ конституцията се бѣха сключили тайни съглашения, че и безъ него нови тайни договори щѣха да се сключатъ когато, съ избухването на войната между Турция и Италия прѣзъ Септември 1911 година, една невидена отъ освобождението на България насамъ турска криза бѣ настанала. Азъ навѣрно нѣмаше да подпиша такъвъ таенъ договоръ, ако не бѣ се измѣнилъ чл. 17. Но други безъ друго щѣха да го подпишатъ, тъй като България никога нѣмаше да прости на правителството, което би се отказало да се възползува отъ онова чудесно стечение на обстоятелствата, съ което се ознаменува почването на турско-италианската война. И наистина, кога отъ 1879 г. насамъ Турция се бѣ намѣрила въ война съ една велика сила, и то отъ Тройния Съюзъ? Кога положението на Турция бѣ по-разклатено, положението на Македония по-отчаяно? Когато, слѣдъ обявяването на Турско-Италианската война, азъ се върнахъ въ София, намѣрихъ и тукъ положението критическо. Турция трупаше войски на нашата граница съ очевидна цѣль да ни нападне, да ни наложи *une guerre préventive* за да ни съкруши и бжде отпослѣ спокойна. Това поне бѣ дълбокото убѣждение на много отъ моитѣ другари, това бѣ и убѣждението на голѣма частъ отъ обществото. Духоветѣ бѣха крайно възбудени. Непригответни дипломатически съ нашитѣ съсѣди, една война тогава съ турцитѣ, които не бѣха още надвити и изтощени отъ италианската война, можеше да ни бжде гибелна. За това и азъ, слѣдъ като съ помощта на нѣкои отъ великитѣ сили, успѣхъ да осуета войната, която турцитѣ тогава искаха да ни обяватъ, рѣшихъ да пристѣпя къмъ прѣговори за съглашения съ Сърбия и Гърция. Съ покойния г. Милозановичъ бѣхъ говорилъ на заминаване прѣзъ Бѣлградъ, на 29 Септември 1911 г. А колкото за Гърция, отличниятъ българофилъ г. Bourchiog бѣ ми писалъ отъ Атина, бѣ ми говорилъ и въ София. И азъ почнахъ прѣговоритѣ, по които единъ день подробно ще пиша. Нека тукъ изтъкна нѣкои критики само по съюза.

Чудатъ се чужденцитѣ, ще се чуди и потомството на ума на ония, които, слѣдъ като войната на 5 октом. 1912 г. категорически доказа, че ние сами неможахме да

биемъ Турцитѣ, критикуватъ балканския съюзъ. Слѣдъ отказа на турцитѣ да се споразумѣятъ както ние искахме съ насъ, при нежеланието на коя да е велика сила да ни помогне сфикасно за да спасимъ Македония, да спасимъ и себе си, за насъ не оставаше друго. при отчаяното ни положение, освѣнъ да подиримъ помощта на балканскитѣ народи. Разединени, тѣ станаха прѣди петстотинъ години роби на турцитѣ. Съединени, тѣ можаха да ги изпждатъ изъ балканския полуостровъ. Великиятъ исторически процесъ между насъ и тѣхъ се свършваше. Кой свѣсенъ човѣкъ може тогава да подържа, че съюзътъ, който съедини тия народи, бѣ безполезенъ?

Но, отговарятъ критицитѣ, съюзътъ изпжди турцитѣ, докара обаче сърбитѣ и гърцитѣ въ Македония, докара румжнитѣ въ българска Добруджа. Съюзътъ ли бѣ кривъ за това, или 16 юни? Ще видимъ по-нататъкъ.

Не трѣбвало да правимъ съюзъ съ сърби и гърци, защото било извѣстно, че тѣ били вѣроломни. Че до прѣди десетина години, до 1904 г., пословично бѣ въ Франция мнимото вѣроломство на Англия. Всички я наричаха *въроломниятъ Албионъ*, *la perfide Albion*. Три столѣтия войни между двата съсъда бѣха закрѣпили това мнѣние у французкия народъ. Подирете въ рѣчника на Lagousse и ще видите, че тамъ сериозно се твърди, какво Англия заслужавала споменатото прилагателно. И при все това не се намѣри французинъ, който да натекне на своето правителство съглашението между Англия и Франция отъ 10 априлъ 1904. И днесъ Франция се бори рамо до рамо съ Англия, която тѣй рицарски ѝ се притече на помощъ. И подписватъ Русия, Англия и Франция съглашение, че нѣма да сключватъ отдѣлно миръ.

Но афоризмъ било, че пжтътъ за Македония водѣлъ прѣзъ Нишъ. Защо тогава не тръгнахте, когато бѣхте на власть? Не тръгнахте, защото се боехте — и 16 юни доказа, че Вашиятъ страхъ бѣ оправданъ — да не срѣцнете срѣщу себе си не само сърби и гърци, но и турци, защото бѣ въпросъ за Македония и Одринско, па и румжни.

Македония трѣбвало да остане цѣлокупна и автономна. Че кой другъ освѣнъ ние можахае да убѣдимъ Сърбия да приеме тоя приципъ, да приеме за Македония

и Одринско административна автономия, като оная на Източна Румелия, да приеме и европейски Генералъ-Губернаторъ? А че сполучихме да я убѣдимъ, ще се види по-надолу. Но когато правишъ договоръ, ти трѣбва да прѣдвидишъ и случая, когато една държава, гнила като Турция, може да се разкапе и да стане нужда да я дѣлишъ съ съюзниците. И ако, като откупъ за своето обединение, една велика държава като Италия бѣ принудена да даде цѣла *своя* област и цѣло *свое* крайбрѣжие — област и крайбрѣжие които бѣха части отъ нейнитѣ фактически владѣния, а не части отъ бждещи завоевания — ако бѣ принудена да даде гробницата на своята народна вѣкова династия и отечеството на своя народенъ легендаренъ герой Гарибалди — ако една велика държава, повтарямъ, бѣ принудена да стори това, не щѣше ли да заслужи вѣченъ укоръ оня български държавникъ, който откажеше обединението на своя народъ, защото като откупъ му бѣ поискано една минимална частъ отъ земитѣ на тоя народъ? Казахъ го и го повтарямъ, петстотинъ години продължава „събиране земли русской“ и до сега всичкитѣ руски земи не сж се обединили, и до сега нѣма въ Европа голѣмъ народъ, който да е събралъ подъ своето знаме всичкитѣ свои синове. Трѣбваше да жертвоваме и ние една малка частъ за да спасимъ голѣмата. И съ договора подлагахме на арбитражъ само $\frac{1}{8}$ отъ Македония, а нищо отъ Одринско.

Но защо да се прѣдвиди арбитражъ, и то отъ Русия? Защото, прѣди всичко, най-модерниятъ принципъ при разрѣшаване международни спорове е арбитражътъ. Подиръ сключването на арбитражния договоръ между Англия и Франция, на 14 октомври 1903, до срѣдата на юни 1910, повече отъ сто подобни арбитражни договори сж били подписвани между разни държави. Има и такива между съюзни господарства, като она между Англия и Португалия отъ 16 ноем. 1904. Приехме Русия за третейски сдия, защото тя освободи България, тя ни създаде идеала на Санъ-Стефанска България и тя, съ договора отъ 1902, ни гарантираше цѣлостта на нашата територия. И тя щѣше да раздѣли спорната зона — тъй имахме ние причина да вѣрваме и тая вѣра излѣзе оправдана — съразмѣрно съ нашитѣ жъртви, съ нашитѣ сполуки, съ нашитѣ придо-

бивки откъмъ Одринско, съ сръбскитѣ придобивки откъмъ Адриатическото море. Създателката на Санъ-Стефанска България щѣше навѣрно да ни даде голѣма часть отъ спорната зона, ако нашитѣ военни операции въ Тракия не съ увѣнчаваха съ успѣха, нужденъ за да ни осигури Одринъ. Ако вземахме тоя послѣденъ градъ, па и Деде-Агачъ и всичката оная богата тракийска област, която бѣ изключена отъ Санъ-Стефанска България, при всичко, че имаше многобройно българско население, кой разбранъ човѣкъ можеше да се сърди на Русия, че дава Скопие до Дебръ и Кичево на Сърбитѣ? И тъй като трѣбваше да се осигуримъ съ приемването на тая тежка роля на третейския съдъ отъ държавата, която ние избрахме за такъвъ съдия, ние бѣхме длъжни, прѣди да дѣйствуваме, да съобщимъ нашия договоръ ней. И тъй постъпихме съ Русия, като ѝ прѣдадохме, прѣзъ пролѣтѣта на 1912, прѣписъ отъ тоя договоръ, и тя пази тайната, при всичко, че бѣ противъ мобилизацията нѣ прѣзъ есента на 1912 г. Можехме ли да повѣримъ тайната и на други? И каква гаранция щѣхме да добиемъ, че тия други щѣха да направятъ нѣщо повече отъ Русия?

Колкото за натякването, че не сме били прѣдвидили необходимостта да пратимъ часть отъ войската въ Македония, нашитѣ военоначалници, които бѣхме натоварили съ съкрушителната отговорност да биятъ турцитѣ, тъй категорически настояха да прататъ на главния воененъ театъръ цѣлата наша армия, едничката способна, съ хомогенността си и съ довѣрието, което вдѣхваше у своитѣ пълководци, да нанесе поражение на неприятеля, че тѣ не искаха дори да отдѣлятъ и седмата дивизия, която отиде въ Македония. По наше настоявание тя се отдѣли, слѣдъ като и военитѣ признаха, че наша войска трѣбваше да се грижи за отбраната на София противъ едно евентуално нахлуване на турски отряди отъ къмъ Кюстендилско. За да можехме да отдѣлимъ още нѣколко дивизии, ние трѣбваше да искаме отъ сърби и гърци същото число дивизии за Тракия. Кой можеше въ такъвъ случай да гарантира, че Турцитѣ, при нехомогенността на армията и разнообразността на командването, не щѣха да побѣдатъ?

Но тоя съюзъ, съ Сърбия особно, казватъ още, не билъ въобще въ наша полза. Че въ полза на Сърбия ли

бѣше? Защо възстанаха въ Сърбия противъ него, противъ Пашича? Когато у насъ шефове на партии казваха, досѣжно спорната зона, че ние ще глѣтнемъ вола, та какво бива, ако му дадемъ рогата, въ Сърбия жестоко нападаха Пашича, че той билъ далъ именно вола на България. И щѣхме да го вземемъ, както ще докажа по-долу, ако да не бѣше нашето „прѣстѣпно безумие“. Но не само Сърби викаха противъ Пашича. Четете най-добрата история на нашата война съ турцитѣ, оная на англичанина Rankin, нашъ голѣмъ приятель, и ще видите, че и той мисли, какво ние малко давахме съ договора на сѣрбитѣ.

И дѣйствително, въ спорната зона, за която съ сѣрбитѣ се прѣпирахме цѣли петъ мѣсеца, не влизаха освѣнъ 137,000 българи. А въ цѣла Македония смѣтахме, че има повече отъ 1,000,000 (съ помацитѣ 1,150,000). Ще се каже, че само $\frac{1}{8}$ часть отъ българското население се подлагаше на арбитража. И можехме да се надѣемъ, че единъ день и даденитѣ на Сърбия българе щѣха да ни се върнатъ. Робъ се връща, гробъ не връща, казва поговорката. А гробътъ за Македонецъ бѣ турскиятъ режимъ. Рускиятъ арбитражъ можеше да прѣживѣе войната и да ни даде часть отъ спорната зона дори, вслѣдствие комбинации станали възможни подиръ европейски войни като днешната. Цѣли два мѣсеца се спрѣха прѣговоритѣ, защото или трѣбваше да приемемъ спорната зона, или да скѣсаме. При тия условия, можахъ ли азъ да взема върху себе си отговорността да не подписвамъ договора? Щѣха да ме обвинятъ въ прѣдателство и щѣха да иматъ право, защото безъ Сърбия и Гърция, ние не можахме да водимъ войната, която бѣ станала неизбежна. Смѣшни сж ония, които подържатъ, че не тѣй, а иначе трѣбвало да направимъ договора. Договоръ не се прави като законопроектъ, да пишешъ въ него каквото искашъ. По мое настояване, както ще докажа това, въ договора съ Сърбия се турна клаузата за автономията на *цѣла* Македония, както се тури въ договора съ Гърция и клаузата за чл. 23 отъ берлинския договоръ. Но въ случай на разгромъ на Турция, сѣрбитѣ искаха *безусловно* голѣма часть отъ спорната зона, защото чрѣзъ нея само можахъ да добиятъ излазъ на Адриатическо море, единъ

въпросъ отъ жизнена важность за тѣхъ. И ние приехме това условие, и то ни даде Санъ-Стефанска България, която българе Биконсфилдовци разстроиха.

И че чл. 4 отъ договора ни съ Сърбия, съ който се прѣдвиждаше по-широкиятъ арбитражъ на Русия, не бѣ пакостечъ за насъ, се доказва отъ факта, че цѣли мѣсеци Сърбия се борѣ да добие отъ насъ ревизия на договора, а не арбитражъ по казания чл. 4. А че Русия бѣ рѣшена да се произнесе съобразно съ нашето разбиране на съюзния договоръ се доказва отъ маса документи, нѣкои отъ които ще се намѣрятъ въ архивата. Тѣй, на примѣръ, на 16 мартъ г. Даневъ ми депешира, че Русия ще ни даде и Струга отъ спорната зона, а на 23 априлъ и 4 май 1913 г. Г. Бобчевъ ми телеграфира отъ Петербургъ, че споредъ руското правителство „договорътъ съ Сърбия трѣбвало безусловно да бжде изпълненъ. Третейскиятъ съдъ на Русия не може да се отдалечи отъ това, що е прѣдвидено въ договора“. Двѣ недѣли по-късно, на 19 май, и г. Даневъ депешира отъ Лондонъ, че споредъ германския тамъ посланикъ, „Рускиятъ Императоръ далъ напоследне да се разбере въ Берлинъ, какво България била права“. Съвършено безосновни сж, слѣдователно, критикитѣ, че съ руския арбитражъ ние сме щѣли да загубимъ Македония. Ние я загубихме не вслѣдствие договора и арбитража, а вслѣдствие 16 юни

Но какво ще кажете за Австрия и Ромжния? ще питатъ нѣкои. Ако нашитѣ военни приеха клаузитѣ на военната ни конвенция съ Сърбия относящи се до нашата защита противъ Австрия и Ромжния, причината бѣ, че тѣмъ бѣ извѣстна конвенцията отъ 1900 г. между тия двѣ държави *противъ* насъ и въ полза на Румжния, на която, въ случай на побѣда, се устъпваше цѣлиятъ чети-режгълникъ, съ Варна и Руссе.

Повтарямъ, че безъ тоя съюзъ, споредъ всичкитѣ наши военни, немислима бѣ освободителната война. И тая война не е само буржоазията, която я одобри, а цѣлиятъ български народъ, съ своитѣ прѣдставители въ Народното Събрание. Всичкитѣ партии единодушно се произнесоха за нея. И ако послѣ земледѣлческиятъ съюзъ дезавуира нѣкои отъ своитѣ прѣдставители, които бѣха най-войнственитѣ отъ всичкитѣ партийни лидери, тя не дезавуира г. г. Дра-

гиевъ и Цанко Бакаловъ, които съ ,мълчанието си даваха да се разбере, че одобряваха езика на своитѣ другари. И въ органа на радикалната партия тъй сжщо се явиха войнственни статии, които доказаха, че ако партията бѣ единодушна противъ войната, тя не щѣше да позволи да се обнародватъ подобни статии. Сжщото може да се каже и за други лѣви партии и да се докаже съ цитатитѣ, направени въ Събранието отъ тѣхнитѣ рѣчи и статии. Специално за отношението на социалиститѣ къмъ освободителни войни, не е излишно да се спомене, че покойниятъ Г. Жоресъ, социалистическия лидеръ, въ своята *Histoire Socialiste*, хвали французкия конвентъ именно за неговитѣ войни, съ които той освобождавалъ Европа. И днесъ най-крайнитѣ социалисти въ Франция сж министри и водатъ една война за надмощие. Имало ли е въ Балканския Полуостровъ, въ свѣта въобще, войни по-оправдани отъ първата освободителна война на 1877 г. и отъ втората на 1912 год.?

Послѣдната ни се наложи и ако, по нѣмане на врѣме, не можа да се прѣдвиди арбитражъ и въ договора съ Гърция, затова по никой начинъ не трѣбваше да се откажемъ да сключваме съ тѣхъ съглашения, И сключихме не само договоръ, но и военна конвенция съ гърцитѣ, защото флотата имъ прѣвъзходстваше турската, та най-елементарната прѣдвидливостъ ни налагаше да имаме и Гърция отъ своя страна за въ случай, че Турция не се съгласеше да ни приеме прѣдложението за подобрене положението на нашитѣ сънародници.

Чудното е, че самитѣ ония наши критици, които ни коратъ, защо приехме клаузата за арбитражъ съ Сърбия, ни винатъ, защо не прѣдвидѣхме подобно условие и съ Гърция. Но и безъ клаузата за арбитражъ въ гръцкия договоръ, ние пакъ щѣхме да постигнемъ сжщата цѣль, да видимъ нашия споръ съ Гърция разрѣшенъ отъ единъ третейски сждия. И щѣше да бжде най-мждрото, тъй като гърцитѣ още отъ началото искаха само Солунъ, и то защото тѣ влѣзоха първи въ него, вслѣдствие грѣшкитѣ на нашитѣ военни.

Съ депеша отъ 17 Ноември 1912 г. х. Мишевъ ми телеграфира отъ Атина, че отъ руската легация разбралъ, какво гърцитѣ не щѣли да отстѣпятъ Солунъ по никой

начинъ, а по всичко друго били готови да ни направятъ отстъпка. А два дена по-късно, същиятъ нашъ министъръ депешира отъ Атина, че гърцитѣ искали арбитражъ. Съ телеграма отъ 13 Декември 1912 г. Г. Даневъ ми депешира отъ Лондонъ, че г. Вензелосъ казалъ на г. Баучеръ, какво щѣлъ „да даде всичко за Солунъ, но него трѣбвало да има“. Прѣдъ видъ на тия заявления, азъ още на 29 Дек. телеграфиралъ г. Бобчеву въ Петербургъ за Солунъ по никой начинъ да не жертвуваме казитѣ Ениджевардарска, Воденска, Кайларска, Леринска и Костурска. И г. Проф. Милюковъ, когото азъ видѣхъ на 5 януари 1913, надълго говори съ мене по тоя въпросъ. И въ своя органъ, в. *Рѣчь*, отъ 4 октом. 1913, той казва слѣдното: „Гешовъ ми заяви, че трѣбва да се отстъпи Солунъ на Гърция въ замѣна на Леринъ и Костуръ“. Въ замѣна на нѣщо повече, дори, тъй като гърцитѣ бѣха готови на голѣми отстъпки. И тая тѣхна готовность ме правеше все да се надѣя, че ще успѣя да прокарамъ моята идея за арбитражъ и съ Гърция. И цѣли мѣсеци азъ се борихъ за тая идея, като бѣхъ убѣденъ, че нейното осъществление ще осуети съюза между Сърбия и Гърция. И единъ пжтъ тоя съюзъ осуетенъ, сърбитѣ нѣмаше да прѣдвяватъ претенциитѣ, които отпослѣ прѣдвиха. Та тия извъндоговорни претенции сж плодъ не на нашия договоръ съ Сърбия, а на неотстъпчивостта на извѣстни фактори у насъ по въпроса на спора ни за Солунъ, въпросъ, по който азъ бѣхъ увѣренъ, че гърцитѣ, страхувайки се отъ насъ, както много свидѣтели го казаха, щѣха да бждатъ и до послѣдната минута въ полза на миролюбиво съглашение, било направо съ насъ, било чрѣзъ арбитража на приятелски сили. А че азъ имахъ право да бжда увѣренъ въ това се доказва отъ слѣдния прѣводъ на едно писмо, отправено до единъ отличенъ, всеизвѣстенъ нашъ приятель, и което писмо азъ своеврѣменно сообщихъ на царя и на министерския съвѣтъ.

Частно.

Лондонъ, 26 Априль 1913.

Любезни Господине,

Азъ току що видѣхъ Генадиусъ. Той ми каза:

1-о Нѣма писмено съглашение между Сърбия и Гърция.

2-о Даневъ отказа когато бѣ въ Лондонъ да уредятъ границитѣ съ Венизелосъ.

3-о Венизелосъ е казалъ въ София, че гърцитѣ ще се оттеглятъ отъ Солунъ само вслѣдствие на една злощастна война.

4-о Гърцитѣ изкренно желаятъ да направятъ отъ Солунъ едно порто-франко подъ тѣхно владичество и ще се съгласятъ да не го укрѣпаватъ.

5-о Тѣ искатъ за граница линията на езерата по базата на Халкидика и достатъчно назадъ отъ Солунъ за да не може градътъ *да се намира подъ българскитѣ топове.*

6-о Тѣ биха искали веднага съглашение на България по тая точка.

7-о Ако тѣ добиятъ едно отдѣлено и абсолютно съглашение съ България, тѣ сж готови да се дезинтересиратъ отъ сръбско-българския споръ за Битоля.

8-о Тѣ сега се страхуватъ, че ако не помогнатъ на Сърбия срѣщу България, Фердинандъ ще вземе най-напрѣдъ Битоля и пр. отъ сърбитѣ и тогава ще да се бие и съ тѣхъ (гърцитѣ) за Солунъ и очевидно е, че ако има бой, тѣ прѣдпочитатъ да иматъ единъ съюзникъ срѣщу България.

9-о Тѣ сж готови да се биятъ за Солунъ.

Вѣроятно вие знаете повечето отъ това що Ви пиша, но азъ го пращамъ за въ случай, че има нѣкои нови точки за Васъ. Не е ли възможно да се постигне едно съглашение? . . . . . Съ най добри селями. X.

Голѣмото значение на това писмо ще се разбере когато кажа, че неговиятъ авторъ бѣ довѣрено лице на нашия приятель, нарочно натоварено отъ него за да сондира г-нъ Генадиусъ, гръцкия посланикъ въ Лондонъ и втория (подиръ Венизелосъ) гръцки делегатъ въ Лондонската конференция за миръ, върху условията на тѣй горѣщо желаното отъ приятела ни миролюбиво уреждане на българо-гръцкия споръ. Слѣдъ като получихъ прѣписъ отъ това писмо, азъ пакъ настояхъ да се приеме толкозъ пжти прѣдлагания отъ мене арбитражъ и съ Гърция. Задържахъ дори два день г. Данева, който трѣбваше да тръгне за Лондонъ за да подпише пригот-

вения вече текстъ на договора за мира съ Турция. За жалость, азъ пакъ неуспѣхъ.

Всички сега се чудатъ, какъ за единъ Солунъ се поставиха на карта и придобитото отъ освободителната война и самото съществуване на България. Нѣмаше голѣмо значение той, при остѣпването намъ на Кавала, па и справедливо бѣ, при стотинитѣ хиледи гърци, които ние вземахме, да дадемъ на Гърция нѣколко хиледи българи. Но хипнозата на извѣстни кръгове тогава отъ Солунъ бѣ такава, че тя докара моята оставка, докара възпротивата на трѣгването на г. Данева за Петербургъ, докара и 16 юни.

Но да се върнемъ на съюзитѣ и на освободителната война. Чрѣзъ тѣхъ ние най-блѣскаво постигнахме цѣльта гонена отъ насъ — изпжждането до Чаталджа на турцитѣ, освобождението на роба.

И сполучливо щѣхме да завършимъ и подѣлбата на балканския полуостровъ ако бѣхме отпослѣ и за Гърция приели арбитража, осветенъ въ договора съ Сърбия.

Вѣрно е, че не за подобна подѣлба ние почнахме нашитѣ постѣпки прѣдъ Високата Порта прѣзъ есента на 1912. Нашата цѣль бѣ да прибѣгнемъ до най-ефикаснитѣ мѣрки за упражнение на такъвъ натискъ върху Турция, че тя да се стрѣсне и, притисната отъ една страна отъ Италия, отъ друга отъ съюзенитѣ четири балкански държавици и въ невъзможността да има пари, тъй като силитѣ бѣха рѣшили да се не правятъ заеми на Балканскитѣ държави, да устѣпи на нашето искане, да даде реформи на своитѣ европейски области. За това, слѣдъ съюзитѣ съ Сърбия и Гърция, слѣдъ като се споразумѣхме и съ Черна-Гора и сондирахме Ромжния, на която прѣдлагахме дори и едно съглашение, ние поискахме да видимъ, до колко бѣхме готови и военно да се биемъ. Обнародва се вече същественната часть отъ протокола, подписанъ отъ петимата военнопочалници, които ние бѣхме поканили да се произнесатъ, дали можемъ да мобилизираме се цѣль и да воюваме за да добиемъ онова, що искахме. Нека тукъ възпроизведа той протоколъ за да се изтъкне още единъ пжтъ, че и въ отношение на военната подготовка, ние си изпълнихме всичкия дългъ. Ако воен. м-ство, щабътъ на армията и тримата нач. на военно-

инспекционнитѣ области, единственнитѣ компетентни да знаятъ положението на армията, даваха писмено мнѣние, че въпрѣки констатиранитѣ непълноти, ние можехме да воюваме съ условие да вземемъ мѣрки за попълване тоя недостигъ, можехме ли ние да откажемъ? И намѣсто да се хвали (заседание на 10/12 1912), че тѣ „вѣоржжили народа и могли съ гордостъ да посочатъ на това свое дѣло“, г. Геннадиевъ, като знаеше, че това вѣоржжение не е пълно, трѣбваше поне частно, въ извънредната още сесия, да ни заяви, че той не одобрява мобилизацията, прѣдъ видъ празнотитѣ на нашата военна подготовка. Това негово мълчание не доказва ли, че сега подигнатото обвинение, какво военно не сме подготвили войната, се подига само за да се прикрие прѣстѣпното безумие?

Ето въпросниятъ протоколъ:

ПРОТОКОЛЪ

Днесъ 16 септември 1912 г. единъ специаленъ воененъ съвѣтъ, свиканъ по заповѣдъ на Негово Вилчество Царя, въ съставъ: Генерали Никифоровъ, Фичевъ, Ивановъ, Кутинчевъ и Радко Димитриевъ.

Слѣдъ като се занима съ въпроса, до колко България, при днешната готовностъ на нашата армия и при даденитѣ политически условия, би могла да се рѣши да встѣпи въ вѣоржженъ конфликтъ съ Турция, и слѣдъ като изслуша: първо обясненията на Министра на Войната върху:

а) Достигнатото съглашение, щото въ войната да взематъ участие като съюзници съ цѣлитѣ си контингенти кралствата на Сърбия, Гърция и Черна-Гора.

б) Че въ материалната готовностъ на армията има единъ извѣстенъ недостигъ, сжществената частъ на който може да се изрази въ слѣдующата (на 21 страница) сравнителна таблица:

в) Че срѣщу недостига, който се констатира въ горнята таблица, сж вече поржчани и ще се получатъ постепенно до края на текущата година, изброенитѣ въ слѣдующата таблица прѣдмети: Шинели 100,000, Куртки 50,000, Панталони 50,000, Ботуши 89,500, Платнища за палатки 100,000.

№ по редъ	Наименование на прѣдметитѣ	Недостигъ
1	Пѣхотни пушки.	30,000
2	Кѣмъ тѣхъ патрони	150,000,000
3	Снаряди за артилерията.	100,000
4	Шинели	135,000
5	Куртки	130,000
6	Панталони	145,000
7	Фуражки	85,000
8	Платница за палатки	165,000
9	Разно инженерно имущество като телеграфи, телефони, аероплани, прожектори, автомобили и пр.	за около 800,000
10	Ботуши	лв. 233,000

г) Че една евентуална намѣса въ полза на Турция отъ страна на друга нѣкоя отъ държавитѣ въ Европа не трѣбва да се взема въ внимаание.

д) Че рѣшението за встѣпването въ вѣоръженъ конфликтъ противъ Турция трѣбва да почива върху съображенията за днешната готовность на турската армия.

Второ: Като изслуша слѣдъ това и доклада на началника на щаба на армията върху:

а) Даннитѣ и свѣденията, които се иматъ въ щаба на армията за числения съставъ и качеството на армиитѣ на България, Сърбия, Гърция и Черна-гора отъ една страна, и на Турция отъ друга.

б) Свѣденията касателно условията за съвмѣстни дѣйствия на коалиционната армия на четиритѣ балкански държави.

Военниятъ съвѣтъ, слѣдъ като изслуша всичко горѣказано, направи едно най-обстоятелно обсъждане на въпроса, и, като взе въ съображение съвокупността на днешнитѣ условия, които иматъ влияние върху прѣдметната война; дойде до слѣдующето единодушно заключение:

България може да се рѣши да встѣпи въ вѣорж-
жена акция противъ Турция при условия :

а) Ако мобилизацията бжде обявена веднага и ако
едноврѣменно съ насъ взематъ участие въ тази акция и
другитѣ три балкански държави — Сърбия, Гърция и
Черна Гора.

б) Ако, заедно съ обявяването на мобилизацията,
правителството вземе всички мѣрки за продължаване на
доставката на всички недостигающа материяли споредъ
горѣизложената таблица; както и за незабавното попъл-
ване на всички изразходвани материали. Тази послѣдната
необходимость се налага отъ съображението, че прѣд-
стоящата война може да бжде упорна, продължителна и
ожесточена.

Подписали генералитѣ :

Никифоровъ, Ивановъ, Кутинчевъ, Димитриевъ, Фичевъ.

Какво направи правителството, за да попълни кон-
статираниятъ въ протокола недостигъ въ материалната го-
товность на армията ? За да бжде отговора ми нагледенъ,
давамъ слѣдната таблица, която заемамъ отъ брошурата,
„Кои сж виновнитѣ на катастрофата.“

	Констати- ранъ недо- стигъ по протокола	Поржчени прѣди моби- лизацията и ще се доста- вятъ до края на годината	Поржчени слѣдъ моби- лизацията и доставени прѣзъ врѣме на войната	Всичко доставено	Доставено въ повече отъ искано- то по про- токола
Пѣхотни пу- шки . . .	30,000	—	125,000	125,000	95,000
Патрони . .	150,000,000	—	122,000,000	122,000,000	—
Снаряди за артилерията	100,000	—	50,000	50,000	—
Шинели . .	135,000	100,000	235,000	335,000	200,000
Куртки . .	130,000	50,000	230,000	285,000	155,000
Панталони .	145,000	50,000	500,000	200,000	55,000
Фуражки .	85,000	—	—	120,000	35,000
Платнища .	165,000	100,000	100,000	200,000	35,000
Разно инже- но имущес- тво на об- ща стой- ность . .	л. 800,000	—	л. 3,000,000	л. 3,500,000	л. 2,700,000
Ботуши . .	233,000	89,500	326,000	415,500	182,500

Колкото за въпроса, защо всичките праздноти не се попълниха прѣди мобилизацията, моятъ бившъ другарь по войната, г. генераль-лейтенантъ Никифоровъ, ми даде едно кратко обяснение, което за нужно считамъ да възпроизведа тука. Ето това обяснение.

„Кабинетътъ на г. Гешовъ пое властта прѣзъ Мартъ 1911 г. Въ това врѣме и до есента на сжщата година общото политическо положение не само въ Балканския Полуостровъ, но и въ цѣла Европа, бѣше съвършено нормално и не можаха да се прѣдвиждатъ никакви опасения за едно близко нарушавание на мирътъ. Едно такова нарушение послѣдва въ оная година прѣзъ есента чрѣзъ обявяването на войната между Италия и Турция. Отъ друга страна кабинетътъ на г. Гешевъ, съ дохожданието си на власть, имаше като първа задача да се занимае съ свикването на Велико Народно Събрание за рѣшенитѣ отъ прѣдшествующия кабинетъ измѣнения на нѣкои постановления отъ Конституцията. Тая задача, както е извѣстно, отвлече вниманието на правителството почти до есента, когато, както казахме по-горѣ, избухна турско-италиянската война.

„Историята говори, че обикновенно войнитѣ настѣпватъ неочаквано. Изключение отъ това правило съставляватъ най-много войнитѣ, които иматъ изключително завоевателна цѣль, въ който случай войнитѣ се замишляватъ и подготвяватъ съ години напредъ.

„Нашата война въ 1912 г. противъ Турция се наложи отъ тогавашната турско-италиянска война. Слѣдователно за подготовлението на тая война както въ политическо, така и въ материално отношение, кабинетътъ на г. Гешовъ е могълъ да има на разположение най-много само единъ срокъ отъ една година — отъ есента на 1911 г., когато се почна турско-италиянската война.

„Въ сжщность по отношение материалната подготовка на войната тоя срокъ трѣбва да се намали още съ нѣколко мѣсеца, защото отъ прѣдшествующото демократическо правителство нѣмаше оставени никакви съотвѣтно разрѣшени кредити, нито държавното съкровище разполагаше съ необходимитѣ за цѣльта суми. За добиване нужднитѣ кредити трѣбваше да се чака вотирането имъ отъ Народното събрание най-рано прѣзъ но-

ември или декември 1911 год., а за набавяние самитѣ суми, по нѣмане такива въ държавното съкровище, трѣбваше да се търси и склучи държавенъ заемъ, за която цѣль тѣй сжщо е необходимо врѣме поне отъ нѣколко мѣсеца.

„Къмъ 1911 год., когато кабинетътъ на г. Гешовъ пое властта, материалната готовность на войската ни, както това е било извѣстно на Народното събрание отъ редовнитѣ ежегодни провѣрки които се правятъ отъ делегата на това Събрание, далечъ не е била нито колко годѣ пълна. За една по-побра иллюстрация на тая готовность, ще посочимъ цифритѣ само на по-важнитѣ нѣколко прѣдмети отъ материалната часть. Кабинетътъ на г-нъ Гешовъ е заварилъ въ войсковитѣ складове само около 40,000 чифта ботуши, 188,000 шинели, 170,000 куртки, 145,000 чифта панталони, 140,000 платнища за палатки, тогазъ, когато споредъ тогавашнитѣ штатове на войската за военно врѣме е трѣбвало да имаме такива прѣдмети най-малко до 350,000 комплекта, а прѣзъ врѣме на войнатв, както е извѣстно, се оказаха необходими и повече отъ 600,000 комплекта. Така сжщо въ оржжието и бойнитѣ припаси е имало единъ чувствителенъ недостигъ. Всичкиятъ тоя недостигъ, смѣтнатъ само до комплектъ отъ 350,000, при едно скромно изчисление, би струвалъ една сума не по-малко отъ сто милиона лева, безъ да включваме въ това число недостигътъ по въоржжението. А за комплекта до 600,000 сумата би достигнала близо до двѣста милиона лева. Изработванието и доставянието на недостига само за комплекта отъ 350,000 при най-голѣма бързина би изисквало значително повече отъ една година врѣме. А както видѣхме по-горѣ съ врѣме за тая цѣль кабинетътъ на г. Гешова е разполагалъ само съ една година безъ нѣколко мѣсеца и то ако се приеме, че нужднитѣ за тая цѣль сумми не сж липсвали, а пѣкъ сжщо по-рано бѣше казано, че и такива не е имало и набавянието имъ не е съставяло една лесна задача.

„При все това, обаче, кабинетътъ на Г. Гешовъ прѣзъ разполагаемото сравнително твърдѣ кратко врѣме, само една година безъ нѣколко мѣсеца, успѣ да развие една най-интензивна дѣятелность за попълване мателиалната

готовност на войската ни, защото безъ държавенъ заемъ, безъ никакъвъ шумъ, при извѣстната тогавашна оскъдность въ държавното съкровище, до прѣдвечението на войната сж били вотирани на нѣколко пѣти кредити на обща сума отъ около 32 милиона лева, които сж били веднага използвани за попълване на по-сжществената частъ отъ недостигътъ по материалната частъ въ войската.

„Да се не забравя и фактътъ, че слѣдъ почването на турско-българската война, силитѣ бѣха рѣшили да не се правятъ заеми на тия балкански държави, та и да искахме да харчимъ повече, нѣмаше отъ дѣ.

„Нека за минутка да се отклонимъ отъ сжществената частъ на темата си за да посочимъ на една оцѣнка, която на 16 септември 1912 год. на генералския съвѣтъ въ двореца въ присѣдствието на Негово Величество Царя, е била направена отъ генерала Саввова въ отношение на попълване материалната частъ на войската прѣзъ даденото врѣме Той е казалъ слѣдующето:

„Отъ доклада, който прави тукъ Министрътъ на Войната, генералъ Никифоровъ, за добититѣ кредити и за тѣхното най-рационално използване, азъ съмъ длъженъ да призная, че той въ сравнително твърдѣ краткия срокъ и при извѣстнитѣ най-оскъдни срѣдства въ държавното съкровище, е успѣлъ да направи много повече, отколкото се е очаквало“.

„Съ започването на самата война и прѣзъ врѣмето на траянето ѝ до напущанието властѣта отъ страна на кабинета на г. Гешовъ е било доставено разнo имущество за войската въ количество и на стойностъ въ крѣгла цифра както това е показано въ слѣдующата таблица:

1. Артилерийско имущество за около лева	33.000.000
2. Облѣкло и снаряжение за около . . . „	29.000.000
3. Кавалерийски и артилер. коне за около „	8.000.000
4. Санитарно имущество за около . . . „	1.800.000
5. Инженерно имущество за около . . . „	3.500.000

Или всичко за около лева 75.300.000

„Въ горната смѣтка не влизатъ пушкитѣ, патронитѣ, шинелитѣ и ботушитѣ, които сж получени отъ Русия и на които стойността възлиза на около 15,000,000 лева.

„Така сжщо въ тая смѣтка не влиза и имуществото, което е взето за войската по реквизиционенъ начинъ и стойността на което, безъ хранителнитѣ припаси, нѣма да бжде по долу отъ 20,000,000 леви, както и санитарното имущество, което е било дадено отъ нашия Червенъ Кръсть и отъ иностраннитѣ санитарни мисии на сума отъ около 5,500,000 лева.

„Съ хранителни и фуражни припаси всичката наша армия прѣзъ цѣлото врѣме на войната е разполагала въ пълно изобилие.

„Тукъ му е мѣстото да отбѣлѣжимъ че *лишенията по материалната частъ въ армията ни прѣзъ врѣме на тая война, до колкото такива е имало, не се дължатъ само на нѣманце. Въ много случаи тѣзи лишения трѣбва да се отдадатъ и на безсистемното използване на имъющето се, или на простата физическа невъзможност да се доставятъ предметитѣ на врѣме и тамъ, гдѣто и когато тѣ сж били нуждни. Отъ друга страна едно посредствено богатство по материалната частъ въ нашата армия не е могло да има и нѣма да можемъ да имае още и слѣдъ десетки години. Доказателства за това сж излишни.*

„Въ заключение заслужва да се забѣлѣжи, че въ прѣки всичкитѣ най-трудни обстоятелства, при които, както по-горѣ на кратко рекохме, се е намиралъ кабинетътъ на г-нъ Гешовъ, нашата армия прѣзъ дадената война не е била изложена на никакви лишения по сжщественитѣ прѣдмети отъ материалната си частъ. Ето доказателства :

„1. Артилерийски бойни припаси прѣзъ врѣме на войната противъ Турция сж били изразходвани кржгло само една третя частъ отъ разполагаемия боенъ комплектъ. Друга една третя частъ (кржгло смѣтнато) отъ тоя комплектъ артилерийски бойни припаси сж били изразходвани въ войната противъ Сърбия и Гърция. Значи, слѣдъ двѣтѣ войни сме имали останалъ излишекъ около една третя отъ бойния комплектъ такива припаси отъ общото количество, съ което сме разполагали. Въ това число не влизатъ поржчкитѣ, които сж били направени прѣзъ пролѣтъта на 1913 година.

„2. Отъ бойния комплектъ патрони за пушки прѣзъ двѣтъ войни е похарчено даже по-малко отъ една третя часть отъ общото количество, съ което сме разполагали.

„3. За всичкитѣ 54 пѣхотни полкове и тѣхнитѣ 36 допълняющи дружини е имало манлихерови пушки напълно споредъ штатотѣ за военно врѣме. Всичкитѣ опълченски дружини сж били въоръжени съ Бердановски пушки. За новоформируванитѣ прѣзъ врѣме на войната войскови части сж послужили: а) Пушкитѣ отъ убититѣ и раненитѣ; б) Купенитѣ прѣзъ октомври 1912 год. въ Виена 50,000 манлихерови пушки; в) Полученитѣ отъ Русия 50,000 трилинейни и 25,000 барданоски пушки и г) взетитѣ като военни трофеи отъ Турцитѣ нѣколко десетки хиляди пушки.

„Прочее, недостигъ въ пушки не е имало освѣнъ за едно кратко врѣме само за частитѣ отъ Македоно-Одринското опълчение. Това обаче не се почувствува, защото догдѣто тия войски да се организиратъ и пригответъ за походъ, купенитѣ отъ Виена манлихерови пушки пристигнаха и веднага и тѣзи войски бидоха снабдени съ пушки напълно“.

Азъ счетохъ за нужно да дамъ самото обяснение на г. Генералъ-Лейтенантъ Никифоровъ за да се види, колко незаслужени бѣха критикитѣ, отправени и противъ него въ Народното Събрание. Той стори всичко, което бѣ възможно при кредититѣ, които му бѣха отпустнали, при срѣдствата, съ които разполагаше държавното съкровище. Излишно е да привождамъ тукъ и обясненията на финансовия министръ, г. Т. Теодоровъ, по тия кредити и по тия срѣдства. Прѣсни сж още въ памятьта на публиката хубавитѣ негови рѣчи по анкетата, произнесени въ Народното Събрание на 4, 6 и 10 май 1914, въ които рѣчи той даде тия обяснения. Нека само прибавя, че и прѣзъ Кримската война жестоко се нападна незабравимиятъ нашъ приятель, Гладстонъ, тогава английски финансовъ министръ, че оставилъ английската войска да мре въ Кримъ отъ гладъ и студъ. На тия страдания на английския контингентъ, не по вина, разбира се, на Гладстона, е посветенъ послѣдниятъ томъ отъ прочутата история на

Кримската война на английския историкъ А. W. Kinglake (The Invasion of Crimea. Трето издание въ шесть тома).

И прѣди и подиръ горѣприведения протоколъ на генералътъ, ние и съюзниците разисквахме въпроса за мобилизацията, когато едно неочаквано събитие стана въ Цариградъ.

Прѣди обаче да дамъ моята окръжна депеша по това събитие, нека тукъ мимоходомъ зачекна два въпроса, които често се подигатъ когато се говори за условията, при които се почна мобилизацията, а послѣ и войната. Думата ми е за съставянието на едно широко-коалиционно министерство и за назначението на ген. Саввовъ, за помощникъ на главнокомандующия. И по двата тия въпроса писа въ в. *Вардаръ* отъ 8 августъ 1912 год. г. Д. Ризовъ, подъ псевдонима *Буревѣстникъ*. Въ статията, озаглавена *Исторически Диагоналъ*, слѣдъ като констатира, че „великиятъ, сѣдбоносниятъ, историческиятъ моментъ за „разправа съ Турция настѣпи по-скоро, отъ колкото можеше да се очаква“, той твърди, че ако допре работата до война, двамата наши военоначалници, Рачо Петровъ и Савовъ, могатъ лесно да изкупятъ на бойното поле своитѣ министерски грѣхове, и че г. Гешовъ трѣбва да състави всепартийно министерство съ радикалъ дори, но безъ г. г. Генадиевъ и Тончевъ. — Защо безъ тѣхъ? „Зашото, казва г. Ризовъ, за стамболовиститѣ не може „да става дума поради процеса имъ, а г-нъ Тончевъ и „самъ не трѣбва да желае да става министръ, поради „некрасивата си присѣда отъ държавния сѣдъ, макаръ и „да е амнистиранъ“. Такова всепартийно министерство е искалъ тогава г. Ризовъ, който сега ни обвинява, че не сме го съставили. Нужно ли е да казвамъ, че опититѣ, направени отъ г. г. Данева и Малинова прѣзъ май, юни и юли 1913 г. доказватъ, че подобенъ кабинетъ не можеше да се състави и прѣзъ септември 1912 г.? Прѣди всичко г. Радославовъ не щѣше да се съгласи, па и да се съгласѣше, цѣльта не щѣше да се постигне защото г. г. Генадиевъ и Тончевъ се изключваха отъ г. Ризова. Колкото за генер. Савовъ, нашиятъ отказъ да го приемемъ щѣше да се осѣди отъ всички. Моментътъ бѣ сѣдбоносенъ. Мобилизирахме противъ една империя съ население отъ 24 милиона и ние бѣхме длѣжни да прѣдвидимъ и

евентуалната война. За водене на тая война намъ бѣха не-обходими всичкитѣ наши техници по военното изкуство. Като запасенъ генералъ, г. Савовъ бѣ повиканъ и той въ редоветѣ на армията. Трѣбваше ли да го оставимъ на второстепененъ постъ, когато безпорно той бѣ единъ отъ първитѣ наши военоначалници? Ние бѣхме тъй загрижени за главното командване, че натоварихме дори приятели на г. Бендерова да го поканятъ да дойде и той отъ Русия за да помогне съ съвѣтитѣ си. По служебни причини, той отказа. Събитията прѣзъ войната съ Турция доказаха, както ми пишеше отъ главната квартира г-нъ Даневъ още на 16 окт. 1912 г., че генералъ Савовъ бѣ не само полезенъ, „но и неизбѣженъ“. Това бѣ мнѣнието за генералъ Савовъ и на нѣкои отъ най-вѣщитѣ изъ нашитѣ офицери.

Скоро подиръ съставянието на протокола досѣжно готовността ни за война ние бидохме стрѣснати отъ събитието, което споменахъ по-горѣ. Турция бѣ рѣшила да мобилизира. Веднага слѣдъ като се споразумѣхме съ съюзницитѣ, съ депеша отъ 17 септември 1912 год. азъ съобщихъ на нашитѣ легации и консулства, че „прѣдъ видъ неочакваната провокация извършена отъ Турция прѣдъ разпоредбата за обща мобилизация въ момента, когато ние разпущахме запаснитѣ и прѣдъ видъ на тревожнитѣ извѣстия, че и свещенна война се проповѣдвала противъ България, то ние се принудихме да мобилизираме“.

При срѣщитѣ ми съ дипломатитѣ, азъ особно настояхъ върху това прѣдизвикателство на Турция и тѣ съобщиха това на своитѣ правителства. Ето каква депеша, споредъ австрийската Червена Книга, е билъ отпавилъ на 18 септември 1912 год. Графъ Тарновски на Графъ Берхтолда:

„Азъ казахъ днесъ на г-на Гешова, че ми е поржчано да съвѣтвамъ настоятелно България да не прѣдприема агресивни военни дѣйствия. Министертъ ми отговори, че събитията сж ги изпрѣварили и то вслѣдствие прѣдизвикателното поведение на Турция. България не може да се обвинява въ агресивна политика противъ Турция. За да не безпокои Турция, кабинетътъ съкрати маневритѣ и разпусна резервиститѣ. Въ тоя моментъ дой-

доха извѣстия отъ Цариградъ, че Турция е наредила да има маневри при Одринъ и че тя съсрѣдоточава тамъ войски. *Проповѣдва се свещенна война противъ България. България дѣйствува по необходимостъ за само-съхранение*“.

Съ депеша отъ 19 септ. 1912 г. г. Салабашевъ телеграфира отъ Виена, че ако Сърбия навлѣзе въ Санджака, Австрия щѣла да се намѣси. Вслѣдствие на даденитѣ отъ насъ успокоителни увѣрения, тая намѣса не стана. Ако тя бѣ станала, навѣрно щѣше да бжде послѣдвана и отъ намѣсата на Ромжния. И ако Ромжния бѣ се намѣсила, можехме ли да искаме реформи отъ Турция, да воюваме успѣшно съ нея? И не бѣше ли това една наша дипломатическа сполука?

Съ телеграма отъ 19 Септ. 1912, г. Маджаровъ телеграфира, че видѣлъ г. Сазонова, който билъ много сърдитъ за мобилизацията. Той казалъ, че „съ удивление чулъ, какво България и Сърбия настоявали за назначението чужденецъ като македонски Генералъ Губернаторъ“. И тъй ние бѣхме успѣли да убѣдимъ Сърбия да иска и тя чужденецъ за Губернаторъ на Македония! Бѣхме доживѣли да я видимъ да приема и това наше искание! Нека прибавя, че за г. Сазонова това било „неизпълнима мечта“. Г. Сазоновъ прибавилъ, споредъ сжщата депеша на г. Маджарова, че „България не трѣбва да разчита на гръцка и „сръбска помощъ, понеже първата не сжществувала, а „втората щѣла да бжде обезсилена отъ Австрия“.

Далечъ отъ да приематъ нашитѣ скромни искания за християнинъ Генералъ Губернаторъ, турцитѣ смѣтаха войната за неминуема. Тъй телеграфира г. Сарафовъ отъ Цариградъ още на 21 септ. 1912. Сжщиятъ день г. Сарафовъ телеграфира, че и английскитѣ посланикъ считалъ войната за неизбѣжна и че висшитѣ турски кржгове все повече желаели да воюватъ, като вѣрвали, че врѣмето било сгодно да омаломощатъ балканскитѣ държави за дълги години. На 23, г. Сарафовъ депешира, че турцитѣ не щѣли да приематъ нашата нота за вжтрѣшнитѣ работи на Турция. Повѣрително събщи г. Сарафовъ, че споредъ Хилми паша, „всѣко турско правителство, което „би приело прилаганието на чл. 23 отъ Берлинския до-говоръ, щѣло да бжде веднага свалено“.

Чернагора обявява на 25 септември война на Турция. Ние подаваме на Турция нашата нота на 30 септември, съ която искаме за европейскитѣ области на Турция *административна автономия*, като оная на чл. 13 отъ берлинския договоръ за Източне Румелия. Бѣхме сполучили, съ една дума, слѣдъ голѣми усилия, да убѣдимъ и сѣрби и гѣрци да искатъ за Макодоно-Одринско автономия. Това бѣ тѣй неочаквано, че не е чудно турцитѣ да сж се поласкали съ надеждата, какво то ще бжде непопулярно въ Гѣрция. И наистина г. Мишевъ на 1 Окт. ни телеграфира, че Кямилъ паша въ Цариградъ направилъ всѣ възможни усилия да разедини Гѣрция отъ другитѣ балкански дѣржави, но не успѣлъ.

Г. Сарафовъ на 2 окт. 1912 депешира, че Турция дала заповѣдъ на своитѣ прѣдставители въ София, Бѣлградъ и Атина да трѣгнитѣ безъ да скѣсватъ сношенията. Сжщиятъ день билъ подписанъ и мирътъ между Италия и Турция. На 4 Окт. Турция ни обяви войната. На 5 Окт. отговорихме и ние съ сѣрбитѣ и гѣрцитѣ на тая война, като отправихме на народа нашия манифестъ.

II. Опитътъ за сключване миръ.

Нѣма нужда да се напомва какъ побѣдоносно вжтрѣ въ три недѣли нашето знаме стигна Чаталджа. Интересно е да се знае, какъ нѣкои чужди дѣржавници погледнаха на въпроса, дали да отидемъ и отвѣдъ Чаталджа и какво трѣбва ние да добиемъ срѣщу нашитѣ огромни жертви.

Още на 18 окт. г. Маджаровъ телеграфира, че като съобщилъ на виденъ английски министъръ, какво ние ще искаме Одринъ, но не и Цариградъ съ проливитѣ, той му казалъ: „ако тия сж важнитѣ условия, азъ Ви поздравлявамъ за Вашата мждростъ и увѣреностъ.“ А на 20 окт. сжщиятъ г. Маджаровъ депешира, че нѣкои английски дѣржавници биха ни поддѣржали дори и ако вземемъ Цариградъ. Но Сжръ Едуардъ Грей не ни съвѣтва да настояваме за Цариградъ. Съ депеша отъ 23 октомври г. Маджаровъ телеграфира мнѣнието на единъ виденъ дипломатъ, че и въ Цариградъ можемъ да отидемъ, но прѣдварително да се споразумѣемъ съ Русия. На 24 г. Ризовъ телеграфира, че нашитѣ приятели съ-

вѣтвали да прѣвземъ Одринъ отъ който, споредъ всички дипломати, не трѣбвало да се лиши България. Можехме ли, при тия сърадвания за нашата мъдростъ и умѣренность, при тия всеобщи насърдчавания да искаме Одринъ, да се откажемъ ние отъ него? И не бѣ ли правъ г. Малиновъ като заяви, че ако бѣхме се отказали, ние *заслужвахме да бждемъ дадени подъ съдъ за измѣна?* Да искаме Егейското море и Дедеагачъ, а да се отказваме отъ тоя тѣхенъ ключъ — града Одринъ — имаше ли нѣщо по осждително?

Въ послѣдния день на Октомври 1912 се получи въ София прѣдложението на Кямилъ паша за примирие и миръ. Ето това прѣдложение, както и обнародваниятъ вече телефонически отговоръ на Царя, че ще се иска мнѣнието на генералитѣ.

„Ваше Величество, като желяемъ да туримъ край „на ужаситѣ на войната ние прибѣгнахме до посрѣдничество на Великитѣ сили съ цѣль да дойдемъ до едно „съглашение съ В. Величество и съ Вашитѣ съюзници за „склучването на мира. Като се ползувамъ обаче отъ старитѣ сношения, които имахъ честта да имамъ съ В. „Величество, помислихъ, че тоя резултатъ ще се постигне „по-лесно ако се отправа направо къмъ Васъ въ тия критически обстоятелства. Ида, прочее, да помоля Ваше „Величество, въ името на Императорското правителство „да благоволи, като посрѣднични прѣдъ съюзницитѣ си, „да опълномощи главнокомандующия на своята армия за „склучването на едно примирие, както и на прѣдварителнитѣ условия на мира“.

Царьтъ, комуто веднага съобщихъ това прѣдложение, защото до него бѣ адресирано, ми отговори по телефона на 1 Ноември: „Неприятно изненаданъ и „дълбоко опечаленъ отъ постѣпката на Великия Везиръ, азъ като българинъ, като върховенъ вождъ на „тия побѣдоносни и неустрашими войски, които се намиратъ прѣдъ стѣнитѣ на Цариградъ, отъ името и „честта на нашето отечество, принуденъ съмъ да Ви забраня да съобщите искането на В. Везиръ на нашитѣ „съюзници прѣди да съмъ взелъ мнѣнието на моитѣ „мощници и на началницитѣ на тритѣ армии, петима отговорници за изхода на войната. Отпжтувамъ сега за

„Лозенградъ и отъ тамъ съ желѣзницата за Чаталджа за „да изпълня горѣказаното, а до тогава моля да не правите никакви постѣпки по телеграмата на В. Везиръ. „Помислете малко, какво значи да се противопостави човѣкъ на желанието на една 300 хилядна армия“.

Единъ день подиръ това съобщение азъ имахъ вече съгласието на Царя и телеграфирахъ на съюзниците още на 2 за да искамъ тѣхнитѣ условия по примирието, като добавихъ, че колкото за условията за миръ, допълнително ще се споразумѣемъ. Още сѣщата вечеръ отъ Атина г. х. Мишевъ ми телеграфира, че министерскиятъ съвѣтъ рѣшилъ да иска мнѣнието на Краля и на Прѣстолонаслѣдника. Додѣто да получа грѣцкия отговоръ и ония на Сърбия и Чернагора, азъ вече телеграфирахъ и на Царя и на министритѣ ни при съюзнитѣ правителства да искатъ и условията за миръ. На 4 Ноември азъ депеширахъ на Царя да обсъди тия условия. Нашето мнѣние, казвахъ, е, че трѣбва да „се опростотвори работата, като се поиска усгѣпването „на цѣла Европейска Турция съ изключение на Цариградъ и Дарданелитѣ, съ единъ хинтерландъ, който „България ще опрѣдѣли, като тегли тя пограничната линия „отъ Мидия до залива Саросъ. Освѣнъ това ще се иска „и контрибуция“. На 5 Царьтъ отговори, че България иска да влѣзе въ прѣговори за опрѣдѣление условията за примирието и пристѣпване подиръ това къмъ сключването на окончателенъ миренъ договоръ. На 5 азъ телеграфирахъ това на Кямилъ паша, чрѣзъ г. Гирса.

Ще се каже, че вжтрѣ въ два деня ние се споразумѣхме съ Царя, а вжтрѣ въ други три и съ съюзниците за почване прѣговори за примирие, ако не и за миръ. Но какъвъ миръ? Царьтъ искаше окончателенъ, а Кямилъ паша бѣ телеграфиралъ за прѣдварителенъ, за такъвъ, сирѣчь, какъвѣто бѣ Санъ-Стефанскитъ, съ очевидната цѣль договорътъ отпослѣ да се прѣгледа и измѣни, по примѣра на Санъ-Стефанския, отъ великитѣ сили. Желателенъ ли бѣ за насъ подобенъ договоръ? Никой сега не подига тоя въпросъ, а критикуватъ ни, защо сме питали Царя и съюзниците. Трѣбвало *безъ да ги питаме* да сключимъ и примирие и миръ, какъвъ, не казватъ. Бивши министри, които въ партизанското си заслѣпяване поддържатъ подобни абсурди, не си даватъ види се смѣтка за пако-

стъта, която праватъ и на себе си и на България. Не е хубаво за тѣхъ, не е хубаво и за България да се слуша, че бивши, па и бждещи министри, иматъ такива понятия по най-елементарната почтенность и лояльность. Кямилъ паша се отправя до Царя, а не до мене. Искане за примирие и миръ не съ насъ само, а и съ съюзниците. Можехъ ли азъ, безъ да питамъ Царя, безъ да питамъ съюзниците, да отговоря, че почвамъ прѣговоритѣ? И много ли сж два дена, додѣто се споразумѣя съ Царь и министерски съвѣтъ, много ли сж три, додѣто взема мнѣнието на съюзниците? И при Царя или въ главната квартира да бѣхъ (на 1 ноември именно Царьтъ пристигна въ Лозенградъ), пакъ въ по-кратко врѣме не можехъ да свърша споразумѣнието, защото трѣбваше да питамъ министерския съвѣтъ. Та не въ това кжсо врѣме е въпросътъ, а въ важното събитие, което тогава стана, въ атаката на Чаталджа.

Тукъ му е мѣстото да се спремъ на тая атака и на натякванието, защо при главната квартира да се не намира постоянно единъ делегатъ на министерския съвѣтъ за да взема участие въ нейнитѣ съвѣщания. За такъвъ делегатъ бѣ пратенъ въ началото на войната г. Даневъ. Съ писмо отъ 16 октомври 1912 той ми съобщи, че тамъ обсъдили проекта за едно евентуално негово ходене въ Виена, „отъ дѣто излизало главно съпротивлението противъ окончателната ликвидация на Европейска Турция, „за да се опитаме да я склонимъ на наша страна“. Слѣдъ нѣколкодневно разгледване на въпроса, министерскиятъ съвѣтъ одобри това отиване за кратко врѣме на г. Данева въ Виена. И не се намѣри за нужно тогава да се изпрати да го замѣсти други нѣкой при главната квартира по много причини. Първо, голѣмитѣ побѣди бѣха нанесени на турцитѣ и не са очакваше атаката на Чаталджа. Второ, отсъствието на г. Данева не щѣше да трае много. И дѣйствително, той се върна на 1 Ноември, слѣдъ едно отсъствие отъ петъ само дена. И веднага тръгна за Лозенградъ, дѣто, за жалость, по причина на пжтя, стигна слѣдъ Чаталджанскитѣ боеве. Но и да бѣше билъ той или другъ нашъ делегатъ при главната квартира, можеше ли той да спре тая операция, за която днесъ се знае вече, какъ тя се рѣши?

Споредъ ген. Савовъ (Дневникъ, № 4208) Царьтъ на 31 Октомври му телеграфиралъ, очевидно слѣдъ получаването писмото на Кямилъ паша, тъй: „Отпжтувамъ „тая нощъ за Лозенградъ. Моето стоене тукъ спѣва окончателно операциитѣ. Отъ една седмица ние имаме само „отрицателни резултати. Прѣдлагамъ да се върви напредъ „и да се нападнатъ часъ по скоро турцитѣ на Чаталджа“.

Г. Савовъ признава, че далъ веднага на командващия съединенитѣ армии, генералъ Радко Димитриевъ, заповѣдъ да се атакува Чаталджа, но послѣдниятъ помолилъ да се даде 3—4 дневна почивка на армията. Почивката била разрѣшена, но подиръ ново настояване отъ главнокомандующия, ген. Савовъ самъ прѣдложилъ да замине за Чаталджа. Тамъ атаката се рѣшила на 3 ноем. подиръ единъ докладъ на ген. Радко Димитриевъ, който заявилъ, че има 80% шансове за сполука. И това рѣшение се взело безъ съгласието на началника на щаба, безъ ново съвѣщание въ Лозенградъ. Тѣй поне твърди ген. Фичевъ въ *Камбана*. И ген. Савовъ неотрича това, защото казва, че съвѣщание е имало само на фронта, въ присѣдствието на ген. Р. Димитриевъ и на четирма полковници (Тантиловъ, Найденовъ, Нерѣзовъ и Жостовъ) и че въ това съвѣщание се дошло до заключение, че Чаталджанската позиция могла да се форсира и заповѣдта била дадена за изпълнение пратената по-рано директива за атаката на противника.

Нека тукъ прибавя, че на 16 Ноември 1912 година Царьтъ даде заповѣдъ да се атакува и Одринъ. Ето тая заповѣдъ, споредъ разкритията на ген. Савовъ въ *Дневникъ* (№ 4210): „За да можемъ да наложимъ на „Турция по-сгодни условия за насъ при сключването на „мира, намирамъ за възможно, прѣдъ видъ свѣденията, „които получавамъ отъ Одринъ, за пълното изтощение „на гарнизона, да се даде заповѣдъ да се нападне и прѣвземе на всѣка цѣна одринската крѣпостъ, додѣто траятъ „прѣговоритѣ за примирието“.

Съ дълга депеша ген. Савовъ възстана противъ атаката, но заповѣда бомбардировката. Въ надвечерието на подписването примирието тя била много силна и произвела голѣмо впечатление.

Но въпросътъ бѣ за Чаталджа. Очевидно е, че слѣдъ исканието миръ отъ Кямилъ паша на 31 Октомври, бѣ грѣшка да се атакува тя, каквото и да казватъ защитниците на атаката, че, първо, влизането въ Цариградъ щѣше да рѣши веднага въпроса за мира, и второ, както казва и послѣдниятъ историкъ на балканската война, г. Ранкинъ, безъ холерата, Цариградъ щѣлъ да падне въ наши рѣцѣ. Ние, министритѣ, бѣхме противъ влизането въ него. Но военнитѣ не само не искаха нашето мнѣние по него, но и ако бѣхме го дали, нѣмаше да го уважатъ, както не уважиха мнѣнието на началника на щаба. Никакво пришествие мое или на други нѣкой министъръ не щѣше да повлияе на тѣхъ. И неумѣстно е натякванието, че както Бисмаркъ постоянно се намиралъ при Императора по врѣмето на войната на 1870, тъй трѣбвало и азъ да се намирамъ при главнокомандующия. Бисмаркъ бѣ министъръ на една абсолютна монархия, а азъ бѣхъ министъръ-прѣдседателъ на една конституционна държава. И трѣбваше да се намирамъ при Министерския Съвѣтъ, който рѣшаваше всичкитѣ въпроси, па и при дипломатитѣ и при Народното Събрание. Отъ началото на настоящето столѣтие ние имахме три войни, бурската, турско-италианската и балканската, и ние не видѣхме нито Англия, нито Италия, нито Сърбия, нито Гърция да прашатъ първитѣ си министри при главнитѣ квартири. Па не виждаме това и при настоящата общоевропейска война, въ която участвуватъ седемъ конституционни държави. И защо ще ги прашатъ? Всъду е прието, у всички днесъ воюващи голѣми и малки европейски държави се вижда, че министритѣ не се бъркатъ въ военнитѣ дѣйствия.

Въ чисто военни назначения и операции не се мѣсихме и ние, защото бѣхме и сме увѣрени, че въ областта на техниката пакостъ само могатъ да праватъ ония, които, безъ да сж компетентни, се бъркатъ въ нея. Ето, че турскитѣ министри отъ 1912 ще бждатъ сждени сега защото сж се мѣсили въ военнитѣ операции. По самото си същество главното командване не търпи намѣсата на министри. Това се твърди отъ такъвъ авторитетъ по конституционното право, какъвто е починалиятъ лани професоръ Esmein. „Ефективното командване на една армия, казва „той, съставлява една серия дѣяния въ висша степенъ

„лични (éminemment personnels) за оня, който го упражнява, и отъ тая гледна точка за прѣдседателя на републиката, като главнокомандующъ, не могатъ да отговарятъ министритѣ.“ И това мнѣние се дава отъ знаменилия конституционалистъ по поводъ прѣдложението направено отъ г. Бартъ въ 1895, за да се отнеме отъ прѣдседателя на републиката длъжността на върховенъ разпоредителъ на армията, което прѣдложение впрочемъ се отхвърли. И нека за честь на г. Костуркова се каже, че той именно бѣ въ пълно съгласие съ проф. Есменъ, когато единъ нашъ докторъ по правото поддържаше, при дебатитѣ по анкетата, противната теза. „Българското правителство, каза г. Костурковъ, не е ни най-малко отговорно за тѣзи дѣйствия (атаката на Чаталджа и пр.) на главната квартира; това е работа на главнокомандующия и на неговата главна квартира.“ На главнокомандующия бѣ работа и назначението на военначалницитѣ. И нека тукъ прибавя и слѣднето на онова, що казахъ вече за назначението на ген. Савовъ. Не трѣбвало, казватъ, да се приеме това назначение, защото той билъ подъ сждъ. Че не бѣше ли подъ сждъ и г. Генадиевъ? При все това той щѣше да бжде приетъ като другарь министръ, прѣзъ май и юли 1913 г., отъ шефоветѣ на ония именно партии, които днесъ критикуватъ назначението на ген. Савовъ. Но могло да се прѣдвиди, че послѣдниятъ, съ своя характеръ, щѣлъ да подпише заповѣдта на 16 юни. Че кой другъ нашъ генералъ не би я подписалъ? Генерали, които бѣха противъ междусъюзнишката война, видѣха тая заповѣдъ прѣди да се телеграфира, и не реагираха противъ нея.

Прѣговоритѣ за примирие почнаха при неблагоприятната за насъ обстановка, създадена отъ чаталджанската несполука. На 13 Ноември г. Даневъ телеграфира, че него день на 1 часа станала първата срѣща съ турскитѣ делегати и че общото впечатление било, какво турцитѣ искали да печелятъ врѣме. И почнаха да протакатъ тѣ, както протакаха и отпослѣ въ Лондонъ. А положението на нашата армия бѣ таково, че повелително ни се налагаше часъ по-скоро да сключимъ примирие и подирѣ да почнемъ прѣговори за миръ. За тия прѣговори за миръ гърци, сърби и черногорци бѣха поискали да прататъ специални делегати, слѣдъ като се споразумѣмъ

ние, съюзниците, помежду си върху условията на мира. Имаше ли тогава време за подобно прашане, за такова споразумение? Положението на нашата армия бѣ критическо. Турците знаеха това и слѣдъ нашата чаталджанска несполука тѣ искаха да ни мачкатъ. Молятъ за примирие, а, слѣдъ Чаталджа, едва на петнадесетия день подиръ молбата се явяватъ за прѣговори. И жестока ирония бѣ отъ тѣхна страна да питатъ нашитѣ делегати, дали иматъ пълномощия за миръ. Искаше имъ се тамъ, да кажатъ нашитѣ, че иматъ, да поискатъ тогава турскитѣ пратеници да дойдатъ и сръбскитѣ и черногорскитѣ — чакъ отъ Цетина! — да минава време, да се протакатъ прѣговоритѣ, до когато положението на нашата армия, критическо вече тогава, да стане безисходно. Кой благоразуменъ човѣкъ можеше тогава да се съгласи на подобна турска тактика. А че положението на войската ни можеше да стане безисходно се доказва отъ слѣдния рапортъ на генер. Савовъ и Фичевъ до главнокомандующия, съ дата 12 ноември.

*До Негово Величество
Главнокомандующия.*

ДОКЛАДНА ЗАПИСКА.

Прѣдъ видъ на третирането на прѣговоритѣ за една армистичия между насъ и турците, ние считаме за нашъ дългъ да доведемъ до свѣдението на В. Величество слѣдующето: 1-о Положението на I-а и III-а армии поради болѣститѣ, раненитѣ, убити войници и офицери е таково, че тѣ не сж способни въ настоящата минута за никакви операции поради значителното намаление на съставъ на частитѣ и липса на офицери. 2-о Грозното психологическо влияние на холерната епидемия, едрата шарка е поразило до неузнаваема степенъ морала на нашитѣ войски; 3-о Невъзможността да се устрои правилното снабдяване съ продоволственни припаси и фуражъ значително спомогатъ за влошаванието на санитарнитѣ условия и намаляванието боевата способностъ на армията, понеже въ непродължително време рискуваме да останемъ безъ коне и добитъкъ. Прѣдъ видъ на всичко горѣизложено, за да може армията да се прѣустрои, асенира и снабди съ всичко необходимо, за да се направи отново боева и

способна, необходимо е да се снесе часъ по-скоро отъ позициитѣ и да и дадемъ поне най малко 20 дневна почивка. Заради това ний считаме че заключаванието на армистиса съ турцитѣ е отъ първостепенна нужда.

Въ противенъ случай ний открито и категорично заявяваме, че армията може да бжде поставена въ безсходно положение, а слѣдователно и свързанитѣ съ нейната способностъ висши отечественни политически интереси, за което ако не се вземе въ внимание нашето мнѣние, ние сваляме отъ себе си всѣка отговорностъ за послѣдствията.

Помощникъ на Главкомандующия Генералъ Лейтенандъ *М. Савовъ*.

Началникъ штаба на дѣйствующата армия Генералъ Майоръ *Фичевъ*.

И г. Даневъ, съ депеша отъ 15, телеграфира, че примирието се налага отъ печалното здравословно и морално състояние на армията. На 14 отъ Парижъ управляющиятъ легацията депешира, че Германия и особно Австрия насърдавали Турция да противостои и че примирието изглеждало, като че нѣма да сполучи. И гръцкитѣ претенции по примирието не забавиха сключването му, тъй като г. Даневъ, съ депеша отъ 18, съобщава, че ще заяви на гръцкитѣ делегати, какво ако до слѣдния день не подпишатъ протокола за примирието, ние ще бждемъ принудени да подпишемъ и безъ тѣхъ. И дѣйствително, примирието се подписа подиръ два дена безъ гърцитѣ и атинската преса, както телеграфира на 23 Ноември г. х. Мишевъ, съобщила факта като нѣщо очаквано и въ реда на нѣщата, тъй като Гърция имала нужда да довърши нѣкои операции въ Епиръ и особно да слѣдва акцията на флотата. Въпрѣки това обаче, на 26 Ноември както се види отъ депешата ми до Атина, г. Панасъ ми събщи, че гърцитѣ били готови да се присъединатъ къмъ примирието. И каква неочаквана сполука бѣ за насъ това примирие, съ условието да се прѣкарватъ за нашата армия храни прѣзъ турската обсадена крѣпость Одринъ, се доказва отъ слѣднията извадка отъ книгата на Махмудъ Мухтаръ паша — „Моята дѣйностъ въ войната“, стр. 143:

„Нашата чаталджанска побѣда, чието значение е очевидно, не биде за жалостъ използвана нито въ во-

„енно, нито въ политическо отношение . . . и ние подпихме нѣколко дни по-късно примирие съ условия, каквито и една побѣдена армия трудно би могла да приеме. Подобно на това примирие не се срѣща може би въ историята ни на една държава. Военнитѣ сили на България се оказаха недостатъчни да извоюватъ успѣха. *Него извоюваха хитростта и краснорѣчието на българскитѣ делегати.* Ние, напротивъ, вмѣсто да се облеглиемъ на тая спечелена на край по волята на провидѣнието побѣда, *се прѣдадохме съ чаталджанското примирие сами въ ржцѣтъ на неприятеля.*“

Слѣдъ като не се прие София за градъ, въ който да се събере конференцията за мира, ние се съгласихме тя да се свика въ Лондонъ. Тамъ тя се отвори на 31 Ноември. Веднага упорството на турцитѣ се прояви и нашитѣ делегати почнаха да говорятъ за скъсване прѣговоритѣ. На 14 Декември азъ телеграфирахъ г. Даневу, какво мнѣнието на ген. Савовъ е, че нашата войска, която си е отпочинала вече, е въ добро положение и че слѣдъ 4 — 5 деня ние ще можемъ да подновимъ военнитѣ дѣйствиия. Но прѣди да дойда до подновяването на тия дѣйствиия, нека изтъкна съвършенната безосновност на легендата, че прѣзъ Ноември и Декември 1912 на два пжти турцитѣ ни били прѣдлагали миръ и ние сме отказали да го приемемъ.

Читателитѣ сж се убѣдили отъ прочитането на писмото на Кямилъ паша, приведено по горѣ, че той не иска примирие и миръ само съ България, а и съ съюзнитѣ. Можеше ли да се допустне, че той щѣше да склучи миръ само съ насъ? Не разбираше ли той, това, що ние му обѣщаемъ, да оформи въ Лондонската конференция? И какво главно ни даваха турцитѣ? Слѣдъ отварянето на Лондонската конференция, имаха срѣща Г. Кочо х. Калчевъ съ Кямилъ паша и ген. Савовъ съ Назимъ паша. Нито Кямилъ паша, нито Назимъ паша обаче не казаха на своитѣ събѣсѣдници да ни прѣдложатъ Одринъ, да ни прѣдложатъ и другитѣ условия, които ние, при тръгването на нашитѣ делегати за Лондонъ, бѣхме установили като минимални. Събѣсѣдникътъ на Назимъ паша поне направи това, което не направи оня на Кямилъ паша. Той на 25 Декември 1912 ми отправи една шифрована депеша (обна-

родвана въ *Камбана* брой 1914), съ която ми съобщаваше, че неговото впечатление било, какво Назимъ паша бѣ довелъ Норадунгианъ бей, министра на външитѣ работи, за да чуе отъ неговитѣ (на ген. Савова) уста, че турцитѣ не могатъ да се надѣятъ на никакви устѣпки отъ наша страна по въпроса за Одринъ. Но че тѣ не обѣщаха Одринъ, се види отъ заключителния параграфъ на депешата на ген. Савовъ. Въ него той казва: „на мнѣние съмъ, ако турцитѣ се съгласятъ да ни отстъпятъ Одринъ.“ Ще се каже, че прѣдъ ген. Савовъ тѣ не бѣха се съгласили. Слѣдователно и прѣдъ Коча х. Калчовъ тѣ не сж могли да дадатъ това съгласие, защото, ако го бѣха дали, тѣ щѣха да споменатъ това на ген. Савовъ, чието свиждане съ Назимъ паша стана 13 дня слѣдъ срѣщата на Коча х. Калчевъ. Впрочемъ, послѣдниятъ самъ констатира, че турцитѣ не му обѣщали Одринъ, а безъ Одринъ ние не можахме да заключимъ миръ. Турцитѣ и Дедеагачъ не дали. Какво сж прѣдложили явствува отъ слѣдното опровержение, което азъ прѣвождамъ отъ в. Temps отъ 3 Декември 1913.

Читателтъ ще види отъ това съобщение на бившия турски министръ, какъвъ некрасивъ споменъ е оставилъ подиръ трѣгването си пратеникътъ на главното командване. Колкото за твърдението на турския държавникъ, че никакъвъ отговоръ не билъ получилъ отъ мене, това се лесно обяснява. Както за атаката на Чаталджа, както за атаката на Одринъ, тъй и за отиването на Коча въ Цариградъ, намъ нищо не се съобщи. Прѣвъ министрътъ на една приятелска държава отъ тройното съглашение въ София ми обади, че Кочо х. Калчевъ билъ въ Цариградъ и ми обърна вниманието върху лошото впечатление, което това отиване ще причини на сжръ Едуардъ Грей и дипломатитѣ въ Лондонъ, като чуютъ, че задъ гърба на нашитѣ официални делегати тамъ, ние пращаме и неофициаленъ въ Цариградъ. Азъ му заявихъ, че нѣмахъ никакво извѣстие за тая мисия и че ще подамъ оставка щомъ по тоя начинъ се игнорира правителството. Подиръ него и други прѣдставителъ на приятелска сила ми говори за тая мисия, като прибави, обаче, че тя нѣнѣмала никакъвъ резултатъ. Както и да е, азъ подадохъ устно оставка и се съгласихъ да я оттегла само когато

ми се даде увѣрението, чрѣзъ двама души, какво мисията била повече разузнавателна, отъ колкото делегатска. Като разузнавателъ било изпратено лицето и като разузнавателъ то си прѣдстави устниятъ докладъ, затова и не ми се съобщи той, затова и отъ тоя докладъ напусто ще се дирятъ слѣди въ архивата.

Ето сега и въпросното опровержение.

„Икдамъ“ публикува една статия отъ Дамадъ Шерифъ Паша, министръ на просвѣщението въ кабинета на Кямилъ паша, по декларациитъ на г. Генадиевъ, министръ на Външнитъ работи въ България. Спомнятъ си читателитъ ни, че Габриелъ Норадунгиянъ Ефенди и Фахрединъ бей бѣха опровергали рѣчъта, произнесена отъ г-на Генадиева; понеже той бѣ казалъ, че императорското правителство слѣдъ биткитъ въ Люле-Бургасъ и Чаталджа, било поискала сключването на миръ като отстъпвало Одринъ на България.

„Бившиятъ министръ разправя въ статията си станалитъ събития въ тая епоха и заключава, че декларациитъ на българския министръ не сж истински. Ние извличаме тукъ най-важнитъ пасажи.

„Въ декември 1912 г. генералъ Савовъ, главнокомандующъ българската армия, бѣше се отнесълъ до главнокомандующия Назимъ паша, който се намираше въ Дарданелитъ, за да му поиска да позволи на г. Калчева да отиде въ Цариграгъ и да има тамъ едно свиждане съ Великия Везиръ Кямилъ паша, понеже той билъ натоваренъ отъ българското правителство съ една много важна мисия.

„Това позволение се даде и една вечеръ, слѣдъ залъзъ слънце, г. Калчевъ пристигна въ Високата Порта, гдѣто има едно дълго свиждане съ Кямилъ паша. Българскиятъ пратеникъ има слѣдъ това още 2 или 3 свиждания съ В. Везиръ.

„Въ тѣзи тайни прѣговори, Кямилъ паша бѣше декларираалъ на г. Калчева, че Турция може да се съгласи да сключи миръ при слѣднитъ условия: автономия на Македония и Албания; оставяне подъ турско владичество на одринския вилаетъ и на островитъ въ Архипелагъ; признаване на Дедеагачъ за свободно пристанище на Турция и на България.

„Г. Калчевъ прие всичкитѣ тѣзи условия, освѣнъ оставянето подѣ турско владичество на града Одринъ. Г. Калчевъ прибавилъ обаче, че ще да се завърне въ София за да докладва на г. Гешова турскитѣ прѣдложения.

„Кямилъ паша отговорилъ на г. Калчева, че ако г. Гешовъ се съгласи да остави Одринъ на Турция, той може да доде въ Чаталджа, гдѣто Кямилъ самъ ще отиде за да склучи миръ.

„Слѣдъ тази декларация, г. Калчевъ напустна бързо Цариградъ безъ даже да намѣри врѣме да *заплати смѣтката си въ Pera-Palace, гдѣто той бѣ слѣзълъ*. Въ деньтъ на заминаването на г. Калчева, г. Гешовъ извѣстѣ Високата Порта, че г-нъ Калчевъ е дѣйствувалъ отъ свое лично име и че той не е билъ натоваренъ отъ страна на българското правителство съ никаква официална мисия.

„Високата Порта не обърна внимание на постѣпката на г. Гешова, тъй като г. Калчевъ бѣ дошълъ въ Цариградъ официално, вслѣдствие искането на генер. Савова. Отъ тогазъ никакъвъ отговоръ не се получи отъ г. Гешова.

„Ето фактитѣ такива каквито сж били, и сигурно е, че декларациитѣ на г-на Генадиева не сж съобразни съ истината“.

III. Скъсването на прѣговоритѣ и подновяването на военнитѣ дѣйствия.

Ако добросъвѣстни хора можаха да се заблуждаватъ отъ софисти и по атаката на Чаталджа и по скъсването на прѣговоритѣ, слѣдъ документитѣ обнародвани въ в. *Дневникъ* отъ Ген. Савовъ прѣзъ миналитѣ два мѣсеца — май и юни — подобна заблуда е непростителна. Ние видѣхме вече, какъ стана атаката на Чаталджа. Отъ сжщитѣ документи ясно испъкватъ двата капитални факта, които докараха скъсването на прѣговоритѣ въ Лондонъ.

Тия два факта сж необходимостта да присъединимъ Одринъ и убѣждението на нашето главно командване, че рискуваме да видимъ нашето военно положение окончателно компрометирано въ случай на безконечно протакане на прѣговоритѣ.

Азъ приведохъ вече отзива на единъ отличенъ английски държавникъ, който похвалилъ нашата мъдростъ и умѣреностъ, като чулъ отъ г. Маджарова, че ние ще се задоволимъ съ Одринъ и не ще искаме Цариградъ и проливитѣ. И кой свѣсенъ чужди държавникъ тогава бѣ на мнѣние, че българитѣ трѣбва да жертвуватъ Одринъ? Кабинетитѣ на всичкитѣ велики сили единодушно се произнесоха, че ние заслужаваме да го имаме и настояха съ колективната си нота прѣдъ Турция да ни го отстъпи. Защо? Защото подиръ огромнитѣ жертви и блѣскавитѣ побѣди на българитѣ всички признаваха, че тоя военни и економически ключъ трѣбва да бѣде въ рѣцѣтѣ на българитѣ. И ония демагози, които днесъ трѣбятъ, че трѣбваше да отстъпимъ Одринъ, бѣха тогава не само за Одринъ, но и за Родосто, при всичко, че послѣдниятъ градъ бѣ далечъ отъ да има значението на първия.

Какво казва за Одринъ главното командване? „Отъ военна точка той е необходимъ“, пише то (депеша отъ 6 дек.). По съображения чисто военни тоя пунктъ трѣбва да остане у насъ“ (депеша отъ 10 дек.). И въ депешата за срѣщата си съ Назимъ паша ген. Савовъ пакъ настоява, че безъ Одринъ ние не можемъ да сключимъ миръ, че „за него нѣма двѣ мнѣния въ България и че нѣма правителство, което да може да отстъпи по тоя въпросъ, нито пакъ държавниятъ глава би могълъ да направи нѣкоя концесия безъ да рискува“. Не по-малко категорично е главното командване по въпроса на скъсването на прѣговоритѣ. Още на 12 декемв. 1912 год. то телеграфира“, че прѣговоритѣ за мира не трѣбва да се продължаватъ повече отъ 5—6 дня, защото въ противенъ случай противникътъ се обновява и усилюва, та опасно е да не вземе голѣмо численно надмощие“. На 18 и 27 дек. сжщата пѣсенъ. „Турцитѣ съсредоточаватъ значителни сили въ Галиполи... Продължаваното на прѣговоритѣ е вече крайно вредно за насъ, защото отъ една страна Турцитѣ все повече и повече се засилватъ, а отъ друга нашата армия, като седи въ бездѣйствие, се деморализира и разстройва. Всичко това може да ни постави въ твърдѣ неблагоприятни условия въ случай, че закъснемъ съ откриването на военнитѣ дѣйствия“. Не липсватъ по тоя въпросъ съвѣти, прѣдупрѣждения и на-

сърдчвания и отъ странство. Напримѣръ. Още на 1 ноември има депеша отъ Берлинъ, че посланикътъ на една сила отъ тройното съглашение ни съвѣтѣва да не правимъ миръ прѣди да падне Одринъ, защото не е въ нашъ интересъ. На 13 декември има депеша и отъ Цариградски посланикъ, че турцитѣ съсрѣдоточили въ Галиполи армия отъ 60,000 души и отъ Римъ, че посланикътъ на една велика сила съвѣтѣвалъ Турция да отстѣпи Одринъ, Скутари и Янина, като заявилъ, че Русия ще интервенира, ако Турция възобнови войната.

Доживѣваме и до новата година и на 2 януари 1913 г. министерскиятъ съвѣтъ държи заседание въ Караачъ подъ прѣдседателството на Царя и при присѣтствието на командиритѣ на всичкитѣ ни армии. Въ своитѣ статии въ *Дневникъ* (24 май 1914 г.), генералъ Савовъ твърди, че и въ тоя съвѣтъ „ясно се установило. какво отъ една страна протаканието на прѣговоритѣ ще засили турцитѣ още повече, а отъ друга страна, свойствата на терена въ операционния театръ не позволяватъ да се водятъ каквито и да било сериозни операции по рано отъ настѣпването на пролѣтъта“.

Подъ влиянието на тия изявления на главното командване, че въ „бездѣйствието нашата армия се деморализира и разстройва“, изявления, които се съобщаваха и на нашитѣ делегати въ Лондонъ, въпросътъ за скъсване на прѣговоритѣ се бѣше подигналъ още прѣди нашето заседание въ Караачъ. Обнародва се вече не веднажъ слѣдното съобщение на Царя до министерская съвѣтъ отъ 28 декември 1912 г.

„Гърцитѣ и сърбитѣ горятъ отъ желание да продължаватъ заедно съ насъ военнитѣ дѣйствия, и нашитѣ поправени и ободрени армии се въодушевяватъ отъ новитѣ побѣди, които ще турятъ край на грозното имъ и опасно бездѣйствие. Васъ, министритѣ, плашатъ угрозитѣ на Ромжния. мене не . . .

„Нека тя да окупира нашата граница, ако Европа ѝ позволява; този позоръ не трѣбва въ тия минути ни най-малко да спѣва нашитѣ мисли и намѣрения. Единственното спасение е подновяването на военнитѣ дѣйствия противъ Турция и . . .

„Слѣдъ това ще мислимъ за Ромжния и за претенциитѣ на гърцитѣ и сѣрбитѣ. Още единъ пѣтъ правя горещъ позивъ къмъ министерския съвѣтъ да не гледа на разни страни, а да върви смѣло къмъ изпълнението на единствената наша обязаность — укротяване на Турция“.

Въпрѣки това категорично изявление на главнокомандующия, другаритѣ и азъ не се съгласихме да дадемъ на нашитѣ делегати въ Лондонъ заповѣдь да скѣсатъ прѣговоритѣ. Какво ние сторихме се доказва отъ депешата ми до нашия министръ въ Петербургъ, отъ 5 януари 1913, съ която телеграма азъ му казвахъ, че ние телеграфирахме г. Даневу въ Лондонъ да се споразумѣе съ делегатитѣ на съюзницитѣ досѣжно скѣсването на прѣговоритѣ и то *слѣдъ* отговора на Турция на колективната нота (за отстъпването намъ на града Одринъ). И помолихъ г. Сазонова да даде чрѣзъ Бенкендорфа нуждитѣ съвѣти на делегатитѣ ни. И г. Даневъ, прибавихъ, ще ги вземе въ най-сериозно внимание.

Скоро подиръ тая моя депеша работитѣ въ Цариградъ взеха благоприятенъ обратъ. Телеграфира се, че Кямилъ паша се съгласилъ да свика единъ диванъ, когото да подложи въпросътъ за Одринъ. Диванътъ се свика на 9 януари и рѣши да ни се устѣпи тая крѣпость. Всички се зарадваха, че войната се свършва, когато на 10 януари стана младотурскиятъ прѣвратъ, като протестъ противъ рѣшението да се устѣпи Одринъ. Какво трѣбваше ние да правимъ? Слѣдъ дълги разисквания въ министерския съвѣтъ, ние рѣшихме да чакаме, да не скѣсваме. И г. Даневу на 11 януари 1913 телеграфирахъ дословно тъй: „министерскиятъ съвѣтъ мисли, че щомъ сме обѣщали да чакаме отговора на Портата прѣди да скѣсваме прѣговоритѣ и да денонсираме примирието, тоя отговоръ трѣбва да се даде и тогава да пристѣпимъ къмъ скѣсване и денонсиране. Освѣнъ това ние сме длѣжни въ съгласие на съюзницитѣ да скѣсваме. Телеграфирайте, дали тѣ сж съгласни и прѣди да дойде турскиятъ отговоръ да скѣсваме“.

На 11 отъ Берлинъ, г. министръ Гешовъ ми телеграфира, че „тамъ се вързало, какво съюзницитѣ не щѣли да дадатъ врѣме и възможность на младотурцитѣ да се

консолидиратъ политически въ Цариградъ и да прѣустроятъ армията си въ Чаталджа и Галиполи“.

Въ отговоръ на моята депеша отъ 11, г. Даневъ ми отговори тъй:

„Вчера се срѣцнахъ съ първитѣ делегати на съюзницитѣ, прѣдъ видъ на цариградскитѣ събития. На сръбскиятъ му се не ще скъсване на прѣговоритѣ, татъкъ клонятъ и черногорцитѣ. Гръцитѣ, като хитри, мълчатъ. Азъ се изказахъ рѣшително за скъсването; тогава сръбскитѣ и черногорскитѣ изтъкнаха, че нѣмали инструкции за скъсване. Останахме съгласни да телеграфиратъ за да получатъ инструкции по-скоро, понеже скъсването се налага. За формата на скъсването ще говоримъ днесъ. Азъ се надѣвамъ да накарамъ тукъ делегатитѣ да вървятъ по единствения пѣтъ, който ни остава, ако не отъ друго, поне отъ кумова сума. — По тоя въпросъ, слѣдъ това видѣхъ сжръ Едуардъ Грей и сжръ Николсонъ заедно въ министерството. Изложихъ имъ повелително мотива за скъсване на прѣговоритѣ. Сжръ Ед. Грей, на половина уста каза, че силитѣ чакатъ отговора. Възразихъ, че нотата на силитѣ дава съвѣти, които Портата може мълчаливо да отхвърли или да отговори много късно. Впрочемъ цариградското събитие даде на дѣло най-внушително отрицателенъ отговоръ. Сжръ Ед. Грей отказа да дава съвѣтъ, защото въ случая, рискътъ билъ нашъ. Най-сетнѣ той запита, може ли да останемъ въ Лондонъ нѣколко дни, слѣдъ скъсването, на което отговорихъ угвърдително. Съобщиха ми, че тукашнитѣ посланници сж крайно възбудени отъ произшествието въ Турция и намирали подновяването на военнитѣ операции за най-подходяща мѣрка. Ще се опитамъ да видя днесъ нѣкои отъ тѣхъ“.

Подиръ единъ день получихъ и слѣдната депеша отъ г. Т. Теодоровъ, който отъ Петербургъ бѣ отишелъ въ Лондонъ да освѣтли г. Данева по спора ни съ Ромжния. „Подържамъ мнѣнието изказано въ вчерашната телеграма на Данева, което сподѣляме тукъ всички, да се прѣкъснатъ прѣговоритѣ, ако турскитѣ делегати до обѣдъ не дадатъ, относително нашитѣ териториални искания, отговоръ, който да *може да послужи* за по-нататъшно продължение прѣговоритѣ. Безъ това турцитѣ

мотатъ да не дадатъ никакъвъ отговоръ, и като се знае, че новата промѣна въ Цариградъ е публично прѣдизвикателство за насъ и отказъ да дадатъ Одринъ, ще станемъ смѣшни тукъ съ нашето очаквателно поведение и ще се помисли, че се боимъ отъ войната, вслѣдствие което всички ще почнатъ да вѣрватъ, че ще се откажемъ отъ Одринъ, както отъ всѣко военно обезщетение. Това изглежда да е вече почнало да прониква умоветъ на нашитѣ съюзници, които не сж наклонни да прѣкъснатъ прѣговоритѣ, а биха прѣдпочитали да ни видятъ да се откажемъ отъ Одринъ и се задоволимъ само съ това, що турцитѣ дадатъ. Ако и великитѣ сили почнатъ да мислятъ сжщото, нашата до скоро отлична позиция ще бжде непоправимо изгубена. Днесъ сърбитѣ и черногорцитѣ заявиха, че ще чакатъ допълнителни наставления отъ своитѣ правителства чакъ до недѣля. Говори се, че нѣколко посланници на великитѣ сили се изказали, че нашето достолѣние изисква незабавно прѣкъсването на прѣговоритѣ. Моля обмислете отново новосъздаденото положение и телеграфирайте Вашето рѣшение. Подѣйствувайте въ Бѣлградъ и Цетина да направятъ незабавно сжщото“.

На тия двѣ телеграми азъ веднага, на 12 още, отговорихъ г. Даневу както слѣдва.

„Теодоровъ не ни казва, дали провѣрихте слуха, че нѣколко посланници на великитѣ сили се изказали, какво нашето достойнство изисква незабавното прѣкъсване на прѣговоритѣ. Всичкитѣ прѣдставители на великитѣ сили тукъ съвѣтватъ да не прѣкъсваме прѣди да се даде отговорътъ на новото турско правителство. Разбира се, ние не можемъ да чакаме безконечно. За това министерскитѣ съвѣтъ рѣши да остави Вамъ, Теодорову и на двамата други делегати веднага да обсъдите въпроса, какъвъ срокъ може да дадете чрѣзъ почетния прѣдседателъ на конференцията на новото турско министерство да отговори на колективната нота. Тоя срокъ може да бжде и отъ два дѣня, както вие благорасждите. Мислимъ, обаче, че при опрѣдѣлението на срока добръ ще бжде, отъ уважение да вземете мнѣнието на почетния прѣдсѣдателъ Едуардъ Грей и на делегатитѣ на нашитѣ съюзници. Но и по тоя въпросъ Ви оставяме свободни да рѣшите както благорасждите“.

На утрѣто, на 13 януари, генер. Фичевъ пристига въ София. Азъ веднага се срѣщамъ съ него и подиръ единъ продължителенъ разговоръ, въ желанието си да прѣдупрѣда нашитѣ делегати въ Лондонъ, за да не прибѣгнатъ къмъ нѣкоя прибързана постѣпка, безъ да обаждамъ на Царя или докладвамъ на министерския съвѣтъ, отправямъ на г. Данева слѣдната телеграма: „Генералъ Фичевъ е тука въ отпускъ. Той пакъ твърди това, що всичкитѣ генерали при срѣщата ни въ Мустафа паша ни казаха, а именно, че слѣдъ денонсирането на примирието ние никакви настѣпателни операции не можемъ да прѣдприемемъ поне до идущата пролѣтъ. Ще се принудимъ само да извадимъ войскитѣ си на позициитѣ и да ги изложимъ на студа и влагата. Считамъ за нужно да знаете това въ навечерието, може би, на скъсването на прѣговоритѣ“

Всѣкой що годѣ безпристрастенъ човѣкъ, който прочете тая моя депеша, ще каже, че азъ очевидно не съмъ билъ за скъсването на прѣговоритѣ quand mѣme, защото другояче никога нѣмаше да я телеграфирамъ, а щѣхъ да прѣмълча мнѣнието на генер. Фичевъ. Не тѣй постѣпватъ обаче пристрастнитѣ хора. Тѣ, при явното мое усилие да направя нашитѣ делегати осторожни чрѣзъ протелеграфиранието на мнѣнието на ген. Фичевъ, заблуждаватъ свѣта, че азъ съмъ искалъ подновяването на военнитѣ дѣйствия и съмъ прѣмълчалъ мнѣнието на другитѣ генерали.

Прѣди всичко, на 2 януари въ Караачъ ние се събрахме за да обсъдимъ главно ромжнския споръ, а не въпроса за подновяване войната. Слѣдъ дълги съвѣщания по казания въпросъ, подписа се отъ генералитѣ протоколъ, въ който никакво мнѣние по скъсване прѣговоритѣ не се формулира.

За доказателство, нека приведа протокола:

ПРОТОКОЛЪ.

Днесъ, 2 януари 1913 г., въ министерския съвѣтъ, държанъ подъ прѣдседателството на Н. В. Царя и въ присѣдствието, като съвѣщателни членове, на помощника на Главнокомандующия ген. лейт. Саввова, началника щаба на армията ген. майоръ Фичева, началницитѣ на

армиитѣ ген. лейг. Ивановъ, Кутинчевъ, Р. Димитриевъ и ген. майоръ Ковачевъ, се поставиха слѣдующитѣ въпроси :

1) При възможность на единъ въоръженъ конфликтъ съ Ромжния и при условие, че войната съ Турция ще продължава, можемъ ли да водимъ война на два фронта едноврѣменно.

2) При условие, че не можемъ да водимъ война на два фронта, какви могатъ да бждатъ послѣдствията отъ една окупация на частъ отъ България отъ ромжнскитѣ войски.

По поводъ на поставенитѣ така въпроси, ние горѣпоименованитѣ висши началници изказваме слѣдующето мнѣние :

1) При сегашнитѣ условия, отъ техническа гледна точка, е невъзможно да се води война на два фронта, т. е. противъ Турция и Ромжния едноврѣменно.

2) Прѣдъ видъ на тежкитѣ послѣдствия отъ една окупация на частъ отъ българската територия отъ ромжнски войски, за да се избѣгне това може да се допусне една ректификация на ром.-българската граница.

с. Карагачъ, 2. I. 1913 г.

Пом. главнок. ген. лейт. *Сазвовъ.*

„ „ *Ивановъ.*

„ „ *Кутинчевъ.*

„ „ *Димитриевъ.*

„ майоръ *Фичевъ.*

„ „ *Ковачевъ.*

По воденето на войната, която генералитѣ приемаха за сигурна, изказаха се възгледи не много опрѣдѣлени, често противорѣчиви, та не се счете отъ министерския съвѣтъ за нужно да се протелеграфиратъ тия неопрѣдѣлени възгледи г. Даневу, толкозъ повече, че главното командване го държеше въ течение и той още на 18 декември, както ще се види по-нататъкъ, ми бѣ телеграфиралъ, че за сега активни военни операции могатъ да се прѣдприематъ само противъ Одринъ. Слѣдъ срѣщата ми съ генер. Фичевъ и подиръ неговото твърдение, че по настѣпателнитѣ операции и другитѣ генерали били на неговото мнѣние, азъ счетохъ за нужно да съобща това съ горѣспоменатата цѣль. Но депешата ми съ това не-

гово твърдение, съобщена още сжщата вечерь на Глав-
нокомандующия и на неговия помощникъ, подигна цѣла
буря у послѣднитѣ. Царьтъ прати г. Добровича да ми
каже, че „е дълбоко възмутенъ отъ недостойнитѣ и прѣ-
дателски изявления на генер. Фичевъ, който не по-късно
отъ вчера вечерь ми каза противното, отъ това, що Вие
имахте слабостъта да съобщите г. Даневу. Прѣдвиждамъ,
че честъта на Вашата страна е тежко и безвъзвратно
компрометирана. Искамъ завръщането на г. г. Тодоровъ
и Даневъ“.

Сжщеврѣменно генер. Савовъ телеграфира отъ Ди-
мотика както слѣдва (Дневникъ, брой 4216):

„Докладвамъ на Ваше Величество, че и сега под-
държамъ, че протакането на прѣговоритѣ е отдавна вече
врѣдно за морала на армията, и че това врѣдно обстоя-
телство може да се отрази на нейната бойна способ-
ность. Изглежда, че или ген. Фичевъ невѣрно е прѣдалъ
сжщността на онова, което се разглежда на Караач-
китѣ съвѣщания, или пъкъ г. Гешовъ невѣрно е прѣ-
далъ тия въпроси г-ну Даневу. Никога тамъ не е ставало
дума за неспособността на армията за операции, нито
пъкъ се изказа мнѣние за продължение на прѣговоритѣ.
Напротивъ, подчерта се, че въ интересъ на духа на ар-
мията е по-скоро да се разясни положението и да се
склучи миръ или война, но да не се оставя въ бездѣй-
ствие. Изтъкна се така сжщо, че състоянието на армията е
добро, и че ни най-малко може да ни стѣснява да поч-
немъ операциитѣ, само че прѣдъ видъ на особенитѣ то-
пографически свойства на Чаталджа и Галиполския опе-
рационни театри, сериозни офензивни дѣйствия на тия
театри до пролѣтъ не можемъ да имаме и за това ще
насочимъ рѣшителнитѣ си дѣйствия на Одринъ, ако те-
ренътъ и общата стратегическа обстановка ще позволятъ.
Това се каза да го има прѣдъ видъ правителството, за
да не се обвинява впоследствие главното командване
въ бавно водене на операциитѣ и затягане на самата
война, която подъ влиянието на горнитѣ обстоятелства
ще бжде продължена. Ето това е сжщността на въпро-
ситѣ, които се докладваха и разгледаха на това съвѣ-
щание, като не изключваме и въпроса за Ромжния. Отъ
тѣхъ неможе да се вади никакво заключение, че отъ

чисто военно гледище прѣговоритѣ нѣма интересъ да се продължаватъ, напротивъ, военнитѣ интереси налагатъ, ако политическитѣ не се противопоставятъ, часъ по-скоро тия прѣговори да се прѣкъснатъ и военнитѣ дѣйствия се подновятъ“.

Както виждатъ читателитѣ, и Царьтъ и ген. Савовъ, твърдятъ, че ген. Фичевъ е говорилъ менѣ невѣрни нѣща. Вѣрни или невѣрни, самиятъ фактъ, че азъ ги телеграфирахъ веднага Д-ръ Даневу, не доказва ли лишень пжтъ, че азъ не сподѣляхъ мнѣнието на ония, които бѣха за незабавното скъсване на прѣговоритѣ? Ако бѣхъ на това мнѣние, не щѣхъ ли да прѣмълча това, що ми каза ген. Фичевъ?

Но, казватъ моитѣ критици, твърдението на генер. Фичевъ било цѣла изненада за нашитѣ делегати въ Лондонъ, и привеждатъ слѣдната депеша на г. Данева, пристигнала въ София на 15 януари зараньта:

„Съобщението за мнѣнието на ген. Фичевъ и онова на всичкитѣ генерали изказано при съвѣщанието въ Мустафа Паша е пълна изненада за насъ. До прѣди това съвѣщание ние бѣхме въ протизорѣчие съ ген. Савовъ, който казваше, че протакането на прѣговоритѣ ще се отрази крайно врѣдно на армията; отъ това разбирахме, че прѣговоритѣ трѣбва да се скъсатъ часъ по-скоро. Какво трѣбва да мисля сега, когато и началникътъ на генералния щабъ и всичкитѣ генерали въ Мустафа Паша сж се произнесли по начинъ, който ни съобщавате. Ако знаяхъ мнѣнието на генералитѣ още тогава, щѣхъ да дѣйствувамъ иначе даже и при измѣнилото се положение въ Цариградъ. Сега съобщеното отъ васъ мнѣние може да ни послужи да отсрочимъ прѣкъсването на единъ—два деня и то съ рискъ да утвърдимъ сжществуещето вече убѣждение, че ний сме неспособни за военни дѣйствия, а това ще има твърдѣ лоши послѣдствия. Ние трѣбва да отиваме напрѣдъ рѣшително и безъ колебание. — Ако почнатъ военнитѣ дѣйствия, никой не ни налага да атакуваме Чаталджа; ще е напълно достатъчно, ако на първо врѣме се ограничимъ съ прѣвземането Одринъ, което може да рѣши и участъта на войната. Ако пъкъ не сме въ положение да вземемъ Одринъ, то това трѣб-

ваше да ни кажете по рано, та да се съобразяваме съ нашето военно положение“.

Прѣди всичко, не бѣ късно да се продължаватъ прѣговоритѣ, тъй като съ горѣприведената моя депеша отъ 12 януари се пратиха инструкции на нашитѣ делегати въ Лондонъ да дадатъ новъ срокъ. Колкото за мнѣнието досѣжно невъзможността да се прѣдприематъ настѣпателни операции прѣзъ зимата, то не бѣ пълна изненада за нашитѣ делегати, тъй като още на 18 декември 1912 г. тѣ ми бѣха депеширали, че „за сега активни военни операции не биха могли да иматъ другъ обектъ освѣнъ Одринъ“. А прѣвземането на Одринъ бѣ главниятъ обектъ на подновяването на военнитѣ дѣйствия, за него приятелски сили бѣха ни съвѣтвали да го прѣвземемъ и тогава да сключваме миръ и за него, подиръ импозантната бомбардировка въ надвечерието на примирието, бѣше се създавала легенда, че ако нѣколко дня продължеше тая бомбардировка, крѣпостъта непрѣмѣнно щѣше да падне. Между делегатитѣ бѣше и ген. Паприковъ, като съвѣтникъ се намираше и полковникъ Жостовъ и тия двама отлични наши военни освѣтляваха делегатитѣ ни по всички тия въпроси. Тѣмъ бѣха извѣстни съобщенията на ген. Савовъ, че протакането на прѣговоритѣ ще се отрази крайно врѣдно на армията, и отъ тия съобщения тѣ бѣха разбрали, че прѣговоритѣ трѣбва да се скъсатъ часъ по-скоро. И най-послѣ, очевидно пакъ подиръ съвѣщания съ нашитѣ военни въ Лондонъ депешата казва, че настѣпателни операции и да сж невъзможни, „никой не ни налага да атакуваме Чаталджа; ще е напълно достатъчно, ако на първо врѣме се ограничимъ съ прѣвземането Одринъ, което може да рѣши и участъта на войната“. И скъсаха нашитѣ делегати прѣговоритѣ по токо що приведенитѣ съображения и подиръ една енергична депеша до тѣхъ отъ Главнокомандующия и слѣдното възвание на ген. Савовъ, възвание отправено до войската и прѣди формалното скъсване на прѣговоритѣ. И дѣйствително, то е печатано въ Софийскитѣ вѣстници, които излѣзоха на 16 януари, та трѣбва да е било съставено на 15, единъ день прѣди врѣщването на писмото на балканскитѣ делегати, съ което се съобщаваше на Решидъ паша, турския делегатъ, че прѣговоритѣ се скъсватъ. Ето тоя позивъ:

КЪМЪ ВОЙСКАТА.

Офицери, подофицери и войници!

Отъ хода на прѣговоритѣ за мира става явно, че противникътъ не желае да отстѣпи нито педа отъ замята, която нашето побѣдоносно орѣжие зае. Той иска съ единъ замахъ на перото, да унищожи онова, което Вие заедно съ падналитѣ Ваши братя храбреци спечелихте. Героитѣ подѣ Селиолу, Кърклизе, Бунарѣ-Хисарѣ, Люле-Бургазѣ и Чаталджа ще оставятъ ли тая подигравка съ славното българско войнство да мине безнаказано? Прочее, пригответе се за нови побѣди и съ вашето неудържимо „напрѣдъ“ докажете на противника и на цѣлия свѣтъ, че българското отечество заслужава по-голѣмо уважение:

Помощникъ главнокомандующия, отъ генералния щабъ, генераль-лейтенантъ: *Савовъ*.

Едноврѣменно съ тоя апелъ, генер. Савовъ билъ отпавилъ депеша до главнокомандующия, съ която очевидно е искалъ да реагира противъ впечатлението, което неговитѣ думи за генер. Фичева, за мене и за нашето прѣдупрѣждане бѣха произвели. И като дава сега гласностъ на тая своя депеша — която въ Лондонъ е могла да стигне само слѣдъ скъсването на прѣговоритѣ — той твърди, че не билъ за скъсванието. До колко това негово твърдение е вѣрно се доказва отъ горѣприведенитѣ негови изявления, отъ депешата му до мене отъ 28 дек., която давамъ въ отдѣла „Документи и факти“ и отъ обстоятелството, че и самитѣ делегати, въ своята депеша, казватъ, че отъ съобщенията на генер. Савовъ разбрали, какво прѣговоритѣ трѣбва да се скъсатъ.

Прочетеното по-горѣ — отъ писмото на главнокомандующия до министерския свѣтъ съ дата 28 декември 1912 до депешата на неговия помощникъ съ дата 13 януари 1913 — е достатъчно за да убѣди безпристрастнитѣ, кой бѣ за подновяването на военнитѣ дѣйствия. Може само нѣкой да ни попита, защо ние не реагирахме по-енергично, защо азъ не дадохъ оставка, както я давахъ и прѣди и послѣ. Отъ царското съобщение отъ 28 дек. се види, че устно ние до тогава най-енергично се противехме. Другояче не може да се обясни раздражениетъ тонъ на това съобщение. И имахме право, защото 9

януари доказа, че турцитѣ отстъпватъ и Одринъ. Него день, както казахъ вече, великиятъ диванъ въ Цариградъ рѣши това отстъпване. Но на утрѣто, на 10 януаръ, единъ неочакванъ прѣвратъ измѣни коренно положението. Младотурцитѣ свалиха Кямилъ паша, убиха Назима *единствено* защото бѣше се рѣшило даването на Одринъ. Можехме ли да очакваме отъ тѣхъ доброволното даване на тая крѣпость, особно слѣдъ като тѣ направиха отъ нея лозунгъ на своята революция, особно слѣдъ като и Енверъ изпъкна на сцената? На всички бѣ позната неговата трескава дѣятелность въ Триполи. Скѣсването на прѣговоритѣ, както азъ тогава телеграфирахъ г. Бобчеву, който ми бѣ депеширалъ, че г. Сазоновъ не може да си обясни това скѣсване, „стана почти недѣля слѣдъ тоя „прѣвратъ на Енвера и подиръ като г. Даневъ взе мнѣнието на Грей и посланицитѣ въ Лондонъ, отъ които „никой не можеше да го увѣри, че отговоръ отъ Портата „ще има. И фактътъ, че тоя отговоръ се даде слѣдъ като „скѣсването стана, доказва, че турцитѣ нѣмаше да отговорятъ, ако скѣсването не бѣ станало“. Както и да е, слѣдъ прѣврата всички ние си правехме слѣднитѣ разсуждения:

1-о. Ако и прѣди Енвера турцитѣ трупаха войски на Чаталджа и Галиполи, какво ще стане сега, когато тоя енергиченъ авантюристъ е натоваренъ съ отбраната на отечеството? И ако отъ начало още бѣхме рѣшили скоро да свършваме войната, защото една четиримилионна България не може въ края на крайщата да съкруши една двадесетмилионна Турция, трѣбва ли сега да бездѣйствуваме додѣто стотини хиляди турски войници се прѣхвърлятъ отъ Азия въ Европа?

2-о. Щомъ младотурцитѣ направиха прѣвратъ за да не дадатъ Одринъ, могатъ ли тѣ да ни го отстъпятъ доброволно? Не. Тѣ ще искатъ или да го прѣвземемъ, или Европа да имъ наложи неговото отстъпване, за да има съ какво да се извинятъ прѣдъ партията си. За да се постигне първото, трѣбва подновяванието на военнитѣ дѣйствия, за да се добие второто, трѣбва европейска намѣса и дълги прѣговори.

И събитията оправдаха тия прѣдвиждания. Скоро подиръ поражението на Булаиръ, тѣ почнаха да дѣйству-

ватъ прѣдъ Силитѣ за тѣхната намѣса. И на 13 февр. турцитѣ се обърнаха вече къмъ Русия за нейното посрѣдничество, а първата постѣпка на Силитѣ стана на 20 февруари, мѣсець подиръ скъсването на прѣговоритѣ. И продължаваха постѣпките на силитѣ почти три мѣсеца додѣто се подписа миръ въ Лондонъ на 17 май. Ще се каже, че ако не бѣха се скъсали прѣговоритѣ, мирътъ можеше да се склучи най-много три-четири нѣдели порано. Но кой знае, дали това щѣше да стане, тъй като навѣрно турцитѣ щѣха да бждатъ тогава по неустѣпчиви, щѣха още повече да провлачатъ прѣговоритѣ. Тѣ доста се провлачиха и подиръ поражението на Булаиръ и падането на Одринъ. Никой не знае, колко щѣха да се провлачатъ, ако тия два удара не имъ бѣха нанесени.

Лесно се обяснява, защо тия прѣговори толкозь се протакаха. Писахъ вече, че Германия и Русия въ 1870 и и 1878 не можаха да склучатъ миръ освѣнъ слѣдъ деветмѣсечна война и то въ столицитѣ на своитѣ противници. Отъ началото на това столѣтие ние имахме три други войни — бурската, руско-японската и итало-турската. И тритѣ, въпрѣки несложността на задачитѣ имъ, траяха повече отъ година. И тритѣ свършиха слѣдъ дълги прѣговори на миръ. Послѣдната отъ тия три войни бѣше изправила една срѣщу друга двѣ велики сили, Италия и Турция. Не се касаеше въ нея за сждбоносни за Турция въпроси. Касаеше се за загубата на двѣ далечни африкански владѣния. Прѣзь тая вйна стана наистина въ Цариградъ една министерска промѣна. Но не стана прѣвратъ, като младотурскиятъ на 10 януари 1913. И ако, при всичката тая коренна разлика въ елементитѣ на двѣтѣ задачи, договорътъ по прѣдварителнитѣ условия на мира между Италия и Турция се подписа едва година подиръ почването на войната, а нашиятъ съ Турция се подписа седемъ мѣсеца слѣдъ обявяването на войната, явно, е че нѣма причини да се мисли, какво съ нашия случай е неоправдано закъсняванието. И да видимъ, защо се бавихме.

Когато на 2 мартъ 1913 говорихъ по тия прѣговори въ Народното Събрание, азъ бѣглю очъртахъ фазитѣ, прѣзь които бѣ минала войната отъ подновяването на военнитѣ дѣйствия до тогава. Спомнихъ осуetyаването на дълго приготвяванитѣ десанти, потопяването на единъ

броненосецъ, паметното поражение на турцитѣ при Булаиръ, дѣто паднаха, споредъ тѣхнитѣ признания, около 14,000 тѣхни убити и ранени. Възстанахъ противъ турската претенция, че приведенитѣ наши нови успѣхи не оправдавали нашитѣ искания, изложени въ нотата на съюзницитѣ, която тогава прочетохъ. Отъ тогава непрѣвзимаемиятъ Одринъ се прѣвзе, и една нова славна страница се прибави на нашата история. И тъй изчезна и послѣдниятъ претекстъ на нашитѣ противници да не остѣпватъ. Не изчезна, обаче, и тѣхното рѣшение, рожба, повече или по-малко легитимна, на вжтрѣшни и партийни мотиви, не чрѣзъ прѣговори съ съюзницитѣ да постигнатъ сключването на мира, а чрѣзъ посрѣдничеството на Силитѣ. Поврѣхностни критици, които намиратъ, че съюзницитѣ — длѣжни, споредъ съюзнитѣ договори, заедно да сключватъ миръ — сж отговорни за протакането прѣговоритѣ за миръ, като не настояха да се сключи той направо съ Турция, заборавайтъ, че съ нищо не бѣ възможно да се сломи казаното рѣшение на турското правителство. И въ Цариградъ да бѣхме отишли, моето убѣждение е, че турцитѣ пакъ, и още съ по-голѣмо оправдание, щѣха къмъ силитѣ да се обърнатъ за да искатъ миръ.

Веднажъ силитѣ натоварени да посрѣдничатъ, всѣки разбира, че въпросътъ не можеше освѣнъ да се протака. Додѣто дойде деньтъ на заседанието и се одобрятъ нѣкои прѣдложения отъ Лондонската посланишка конференция: додѣто членоветѣ на конференцията съобщатъ нейнитѣ рѣшения на своитѣ правителства; додѣто правителствата изучатъ тия рѣшения и, ако ги одобрятъ, да ги съобщатъ на съюзнитѣ държави и на Турция; додѣто съюзнитѣ държави, при най-голѣма бързина и постоянно настояване отъ насъ, се споразумѣятъ помежду си и отговоратъ, минаваха дни, минаваха недѣли, минаха се цѣли два мѣсеца. На 20 февруари 1913 год. пълномощнитѣ министри на великитѣ сили въ столицитѣ на съюзнитѣ държави направиха първата колективна постѣпка и едва на 19 априлъ сжрѣ Едуардъ Грей повика нашия пълномощенъ министъръ въ Лондонъ, г. Маджарова, за да му прочете изработения отъ него проектъ за договоръ на мира. Изискваше се, разбира се, врѣме за да се изучи

тоя проектъ отъ съюзниците. Трѣбваше, освѣнъ това, да не прѣнебрѣгваме и съвѣти, като ония на сжръ Едуардъ Грей и Сазоновъ, да не подписваме сами договора. На 9 май азъ телеграфирахъ г. Даневу, че подиръ тия съвѣти, него день и г. Неклюдовъ ми заяви, какво „ако ние подпишемъ безъ съюзниците, нарушаваме договорътъ ни и Русия може да се откаже отъ ролята на „арбитръ.“ Съ депеша отъ 13 май г. Бобчевъ телеграфира пакъ, че „г. Сазоновъ по никой начинъ не съвѣтва да „подпишемъ отдѣлно.“ Но успѣхме най-послѣ, подиръ една рѣшителна постѣпка прѣдъ английския министръ въ София, сжръ Хенри Баксъ-Айронсайдъ, да убѣдимъ английското правителство въ нуждата да се подпише договорътъ, за който, още на 29 априлъ, по наша заповѣдъ, нашиятъ делегатъ, г. Маджаровъ, бѣ заявилъ въ Лондонъ, че той е готовъ да го подпише. И на 17 май, слѣдъ памятна сомація на сжръ Едуардъ Грей, той се подписа. И това подписване бѣ тържество за българската дипломация. И дѣйствително, съ депеша отъ 17 май г. М. К. Сарафовъ ми телеграфира отъ Солунъ, че находящиятъ се тамъ г-нъ Венизелосъ му се оплакалъ, какво „отъ силитѣ имъ се наложило подписването и безъ да се взематъ въ внимание направенитѣ отъ тѣхъ резерви.“

Мирътъ се склучи на 17 май, а още кждѣ началото на априлъ бѣха се спрѣли военнитѣ дѣйствия, благодарение, както е извѣстно, на едно примирие съ турцитѣ, което нѣколко пѣти се подновява. Та собствено войната съ Турция трая по малко отъ четири мѣсеца — отъ 5 октомври до 20 ноември 1912 (примирието на Чаталджа) и отъ 21 януари до началото на априлъ 1913. Коя война, съ такива епохални послѣдици, е траяла по-малко? Турцитѣ употрѣбиха цѣло столѣтие за да завоеватъ балканския полуостровъ. А ние се сърдимъ, защо не ги помехме отъ него и не ги накарахме да подпишатъ миръ вжтрѣ въ два мѣсеца. Нужно ли е да доказвамъ, че и това щѣхме да сторимъ ако не бѣ авантюрата на 10 януари 1913, прѣвратътъ на младотурцитѣ? Но ако подиръ това дойде нашата авантюра „прѣстѣпното безумие“ на 16 юни, ние пакъ щѣхме да ядемъ боя, да прѣтърпимъ погрома. Безъ престижа, който ни даде прѣвзиманieto на Одринъ, съ неостѣпчивостъта ни по въпроса за

Солунъ, гърци и сърби още по-лесно щѣха да се съюзятъ, още по-лесно щѣха да привлекатъ и ромжнитѣ, които по никой начинъ не искаха да видятъ една велика България. И въ общата схватка, турцитѣ, дори и ако не бѣ падналь Кямилъ паша, сто прѣврата щѣха да направятъ за да се намѣсятъ и тѣ въ нея, за да си взематъ надирѣ Одринъ, Лозенградъ и Димотика. Не е, слѣдователно, четиримѣсечната война, която ни причини катастрофата, а 16 юни, който и за това се нарѣче отъ самитѣ либерали „прѣстѣпно безумие“, защото не е логическа послѣдица на войната, а самостоятелно и чудовищно безумно злодѣяние, „дѣло на луди пристѣпници“ както го нарѣче г. Геннадиевъ. Колкото за въпроса, дали подновяването на военнитѣ дѣйствия е намалило въ нѣщо дѣеспособността на нашата армия, азъ давамъ и по-нататѣкъ документи, ще приведа тукъ и свидѣтелството на главното командване.

За да ме убѣди да воювамъ врѣщу съюзницитѣ, г. Савовъ ми телеграфира на 14 май, че „сега е най-удобниятъ моментъ за една война съ Сърбия и Гърция, за да си усилимъ веднажъ за винаги първенството на балканския полуостровъ. Това е мое лично мнѣние, което азъ и сега поддържамъ още съ по-голяма увѣреностъ, защото считамъ, че отъ точка зрѣние военна, нашето положение не само, че не е критическо, но напротивъ, слѣдъ 4—5 дня, когато ще завършимъ съсредоточенето на частитѣ, които за сега не можемъ да съсредоточимъ срѣщу Сърбия, то ще стане много добро за да можемъ да прѣдприемемъ една борба съ шансове за успѣхъ едновременно и срѣщу сърби и срѣщу гърци.“

Около мѣсець подиръ това съобщение, ген. Савовъ пита командуващитѣ армиитѣ, какъвъ е духътъ на частитѣ имъ. И тѣхнитѣ отговори се обнародваха вече отъ самия ген. Савовъ въ *Извѣстникъ* (брой 4284). Ген. Кутинчевъ съобщава (12 юни), че „частитѣ сж готови да се сражаватъ съ новитѣ си противници, че на тѣхъ може да се има пълна надежда за успѣшното повеждане на „операциитѣ.“ Ген. Ивановъ (15 юни) обажда: „Духътъ на войскитѣ е добръ, и жаждата за борба и отмъщение е голѣма.“ А ген. Радко Димитриевъ (12 юни), слѣдъ като обиколилъ всичкитѣ части, телеграфира тъй: „Впечатлението ми бѣше едно отъ най-добритѣ. Войниците

„сж бодри и сж въодушевлени отъ желанието да се срѣщнатъ съ врага и се разправятъ.“

Не на умората и не отпадналия духъ на армията, слѣдователно, се дължатъ нашитѣ несполуки прѣзъ междусъюзнишката война, а на факта, че имаше маса отпуски и че слѣдъ нашата атака, ние бидохме нападнати отъ петима неприятели.

IV. Спорътъ съ Ромжния.

„Въ заключение, конференцията отдава дължимото на показаното отъ България разположение да запази и заякчи приятелскитѣ връзки съ Ромжния. Това разположение значително облекчи задачата на конференцията и послѣдната изказва убѣждението, че силитѣ ще съумѣятъ да оцѣнятъ принесенитѣ жертви отъ страна на България, съгласно рѣшението на конференцията.“

Съ тия знаменателни думи се свършва протоколътъ отъ 26 априлъ 1913 на петербургската конференция по спора ни съ Ромжния. До тамъ се бѣше докарала работата, че срѣщу Санъ-Стефанска България да дадемъ на Ромжния само една Силистра и за това да получимъ отъ великитѣ сили тържественното признание на нашата умеренность, на нашето примирително разположение.

Можеше ли да има за насъ по-голѣма сполука? Ромжнитѣ бѣха почнали *неофициално* още на 21 окт. 1912, съ искането на българска Добруджа отъ Тутраканъ до Балчикъ. Съ това искание се приключиха и първитѣ прѣговори въ Лондонъ, между г. г. Даневъ и Мишу, на 16 януари 1913. На връхъ Коледа 1912 тѣ сериозно ни заплашиха съ мобилизация. И щѣха навѣрно да мобилизиратъ и да навлѣзатъ въ България, ако да не бѣ енергичната постѣпка на Русия. И България тѣй съумѣ да води прѣговоритѣ, че въпросътъ се подложи на великитѣ сили и се свърши съ отстъпванието на единъ градъ само и съ благодарността на Европа къмъ България.

Питамъ пакъ, можеше ли да има за насъ по-голѣма сполука? И питамъ още, при таа сполука нѣмамъ ли право да се отнеса съ прѣзрителна усмивка къмъ блудкавитѣ закачки на интелектуалнитѣ автори на катастрофата? Не съмъ давалъ Д-ръ Даневу да свърши съ Ро-

мжнитѣ на базата на четиретѣ точки, които той прѣдложилъ още на 15 декември. Съ какво се доказва, че не съмъ давалъ? Съ нищо, нищо абсолютно. Не азъ спрѣхъ или дезавуирахъ Д-ръ Данева, а той се докачи отъ ромжнитѣ, както самъ обясни въ Събранието (10/V 1914) и ни телеграфира, че се отказва да изпълнява делегатската мисия. И тоя отказъ бѣ една отъ причинитѣ на ромжнското заплашване, че ще мобилизиратъ противъ насъ. И се възмути и г. Маджаровъ отъ едно ромжнско съобщение въ Times отъ 5 януари 1913 (н. с.), споредъ което Д-ръ Даневъ прѣдложилъ ужъ — нѣщо невѣрно — една погранична ректификация отъ Силистра по права линия до Черното море, а г. Таке Ионеску поискалъ цѣла българска Добруджа. Когато ромжнитѣ сж искали Добруджа, г. Генадиевъ твърди, че щѣли да се задоволятъ съ четиритѣ точки. По тия въпроси изобщо азъ давамъ интересни депеши въ отдѣлъ V. Забавилъ съмъ съ три-четире деня инструкциитѣ на г. Данева! Разбира се, че ще ги забавя, тъй като г. Сазоновъ третираше въ Петербургъ въпроса съ ромжнския посланикъ, а пакъ нашиятъ министерски съвѣтъ по никой начинъ не ще да се произнесе, а рѣши (по настояването на единъ другаръ който имà телеграфически разговоръ по това съвѣщание съ генер. Савовъ) да се дадатъ тия инструкции слѣдъ съвѣщанието съ генералитѣ въ Караачъ. Щомъ то стана, още на 2 януари отъ Караачъ се дадоха исканитѣ инструкции. Човѣкъ не знае просто какъ да окачестви тия полемически приеми на единъ бившъ министръ, който се мжчи да заблуди народното прѣдставителство като крие истината, която реве, както казватъ французитѣ, изъ документитѣ на архивата, а изнася резолюции, които бѣха твърдѣ обясними въ оная епоха на тревога и прѣумора, когато чиновници и служащи въ министерството на външнитѣ работи се съсипваха да шифриратъ и дешифриратъ цѣли нощи, но които резолюции никога не сж били протелеграфирани. И желанието, нашитѣ делегати да бждатъ по-кратки, никога не имъ се съобщи. Но да се върна на прѣдмѣта, като остава изпитателната комисия, ако е любопитна да види, какъ хората сж се произнасяли въ мое врѣме за нашето министерство на външнитѣ работи, особно въ сравнение съ други министерства, да чете въ архивата депешитѣ на г. Ризовъ съ дати 27 и 28 окт. 1912

Казахъ по-горѣ, че пръвъ пѣтъ ромжнитѣ заговориша за своитѣ претенции на 21 октомври 1912 г. Него день нарочно изпратенъ отъ г. Таки Ионеску личенъ мой приятель пристигна въ София и ми надълго говори за правото на Ромжния да получи компенсация задѣто не ни поспрѣчила да се биемъ съ Турция. Тя могла да мобилизира и по тоя начинъ да имобилизира насъ. Напомнихъ на тоя приятель, че още прѣзъ лѣтото на 1912 азъ на товарикъ първо управляющия нашата легация въ Букурещъ, г. Икономовъ, а подирѣ, слѣдъ завръщането му въ Букурещъ, и самия ни министъръ, г. Калинкова, да прѣдложатъ на г. Майореско едно съглашение за въ случай, че Турция, която се намираше тогава въ критическо положение, вслѣдствие борбата между старотурци и младотурци, ни даде поводъ, въ защита на нашитѣ интереси, да се намѣсимъ въ нейнитѣ работи. Г. Майореско се отказа, като забѣлѣжи само, че въ случай на единъ катаклизъмъ на Турция, ние лесно ще се разберемъ. Това разбиране ще бжде наистина лесно, прибавихъ на моя приятель, ако се не иска земя.

— Искатъ непрѣменно земя, настоя приятельтъ, отъ Тутраканъ до Балчикъ.

— Тогава, заключихъ азъ, въпросътъ става твърдѣ труденъ и азъ трѣбва да го обсъжда съ другаритѣ прѣди да дамъ какъвъто и да е отговоръ.

Излишно е да се казва, че при ония славни наши побѣди, другаритѣ не искаха да чуютъ за отстъпване земя. И се започна оная словесна и книжна борба, която трая шесть мѣсеца, до подписването на Петербургския протоколъ. По разнитѣ фази на тая борба азъ дадохъ на 2 мартъ 1913 слѣднитѣ обяснения на Народното събрание:

„Понеже ми се отправя и молба да дамъ нѣкои подробности по развитието на този споръ между насъ, нека кажа, че още миналия октомври, слѣдъ нашитѣ побѣди, ни се съобщи, че Ромжния ще иска да уреди въпроса за своята граница. Намѣрихме тогава за добръ да пратимъ въ Букурещъ уважаемия прѣдседателъ на Народното събрание, г. Даневъ, за да поговори съ ромжнскитѣ държавни мѣже, за да види какво искатъ тѣ, за да имъ каже, че ако е въпросъ за сигурността за ромжнска Добруджа, тѣ могатъ да бждатъ увѣрени, че никога ни-

кой не е аспириралъ въ България за нея. Г-нъ Даневъ отиде и, слѣдъ като поговори съ по-първитѣ министри и Негово Величество ромжнския краль, замина за Лондонъ, дѣто, както знаете, бѣше пратенъ за нашъ прѣвъ делегатъ. Не подиръ много ромжнитѣ пратиха тамъ и новия си посланникъ, г. Мишу, за да почне прѣговори съ г. Даневъ пакъ по този въпросъ. Прѣговоритѣ се почнаха и вървѣха доста спокойно, когато ненадѣйно, на втория день на коледа, ние получихме една депеша отъ нашия министръ въ Букурещъ, съдържанието на която съобщихъ на партийнитѣ шефове и подъ натиска на която ние бѣхме принудени да обсъдимъ въпроса набързо, и да дадемъ инструкции на г. Данева да направи нѣкакви прѣдложения тамъ. Тѣзи отстъпки се взеха отъ ромжнския министръ на вътрѣшнитѣ работи, г. Таке Ионеску, който бѣше тогава въ Лондонъ, *ad referendum*, като се каза, че веднага ще ни се даде отговоръ, но този отговоръ, вмѣсто да ни се даде, както ние очаквахме, слѣдъ 3—4 дня, сиречь къмъ 6—7 януари, тѣй като прѣдложенията отъ г. Данева бѣха направени на 3 януари, този отговоръ ни се даде едва на 12 януари, два дня подиръ младотурския прѣвратъ въ Цариградъ, а единъ допълнителенъ отговоръ ни се даде и на 14 януари. Прѣдъ видъ невъзможността да се споразумѣятъ тамъ, подписа се единъ протоколъ, въ който се изложиха отстъпкитѣ, които направихме ние на ромжнитѣ, и тия отстъпки, Г-да Нар. прѣдставители, имамъ честта да съобща сега на Народното събрание, за да види то въ какво се тѣ състоятъ. (Чете извлѣчение отъ протокола, подписанъ въ Лондонъ на 16/29 януарий 1913):

„Долуподписаниятъ делегатъ на Ромжния взема актъ отъ декларацията, какво България се съгласява да даде училищна и черковна автономия на куцовласитѣ въ Македония въ бждащитѣ български владѣния, до колкото училищата имъ бждатъ посѣщавани отъ куцовлашки дѣца, и да позволи учрѣдяването на едно епископство за сжщитѣ куцовласи, като се дава право на ромжнското правителство да може да субвенционира, подъ надзора на българското правителство, горѣказанитѣ културни учрѣждения.

„България е готова да събори укрѣпленията около Силистра. Чрѣзь тази мѣрка Ромжния, като си запазва

правото да укрѣпява южната граница на ромжнска Добруджа, ще има желаната отъ нея абсолютна безопасность.

„България се съгласява за оправяне на границата, като отстъпва на Ромжния двѣгѣ жгълчета по срѣдата на пограничната линия, които се вдаватъ въ ромжнска Добруджа, както и други единъ трижгълникъ, имайки за основа на Черноморския брѣгъ една линия отъ 5 до 6 километра, начиная отъ настоящата граница. Тази отстъпка ще позволи на Ромжния да оползотвори по-добрѣ Мангалското си пристанище, което и ще увеличи повече нейната безопасность.

„Само по себе се разбира, че горѣпоменатитѣ задължения ще могатъ да иматъ сила само слѣдъ окончателното установяване на новата южна граница на България.“

Допълнителното прѣдложение, за което става дума въ рѣчъта ми, имаше именно за цѣль да констатира, че Ромжния настоява на своето искане за цѣлата област Тутраканъ—Балчикъ, отъ която г. Таке Ионеску се бѣше вече отказалъ. По причина на скъсванието на прѣговоритѣ съ Турция за мира, г. Даневъ тръгна отъ Лондонъ, та и прѣговоритѣ се прѣнесоха въ София. И тукъ обаче тѣ не докараха никакъвъ резултатъ, затова и на 10 февруари 1913 г. се прие прѣдложението на великитѣ сили, тѣ да посрѣдничатъ между насъ на основание Хагската конференция. И резултатътъ бѣ, че ние бѣхме осждени да отстъпимъ само Силистра. Ония, които четатъ часть само отъ дипломатическата прѣписка по тоя споръ, за да ни обвинятъ въ нѣкакво умишлено бавене на прѣговоритѣ, не четатъ и остатъка, за да чуе публиката, кой е бавилъ. Ето една извадка отъ една моя депеша до г. Бобчева въ Петербургъ, съ дата 21 януари 1913 год., отъ която ще се види това:

„Ако на края на октомври г. Даневъ не можѣ да „отиде въ Букурещъ, причината бѣ, че трѣбваше да бърза „за Чаталджа, за да води прѣговоритѣ за примирието. „Щомъ това примирие се подписа на 20 ноември, той „тръгна за тукъ, дѣто прѣстоя само единъ день и замина „за Букурещъ. Въ Лондонъ не по наша вина се прота- „каха прѣговоритѣ съ г. Мишу. Едва на 29 декември „получихме прѣдложената отъ г. Сазоновъ ректификация.

„За нея нарочно тръгнахме всички министри на 1 януари „за Мустафа паша за да я обсъдимъ съ комендантитѣ „на армията. На 2 телеграфирахме г. Даневу и Вамъ, че „я приемаме. Г. Даневъ я събщи на 3 януари, и ромж- „нитѣ, намѣсто да отговарятъ веднага, чакаха младо- „турскиятъ прѣвратъ и едва на 12 януари отговориха съ „познатитѣ г. Сазонову неприемливи искания“.

Кой свѣсенъ човѣкъ може да ни обвини подиръ това, че ние бавихме прѣговоритѣ? Когато всичкитѣ документи по тия прѣговори се обнародватъ, ще се види, че ако има нѣкои, които сж прѣдлагали едно, а послѣ сж се отказвали отъ него, че ако е имало дипломати, които да сж били дезавуирани за нѣкои свои твърдения, то не сме били ние, не сж били нашитѣ дипломати. Нашата дипломация изпълни своя дългъ при прѣговоритѣ по спора съ Ромжния по начинъ, достойнството на който се констатира и отъ великитѣ сили. А на авторитѣ на „прѣстѣпното безумие“, които сега ни обвиняватъ, че не сме дали на Ромжния цѣла българска Добруджа за да създадемъ съ нейната помощъ велика България, азъ отговарямъ :

1-о. Нашата политика бѣ да се създаде велика Санъ-Стефанска България не съ отстѣпване на Ромжния на една наша богата областъ съ 300,000 жители, а съ отстѣпването на Гърция на единъ Солунъ;

2-о. Моето дълбоко убѣждение е, че Ромжния никога не щѣше да се съгласи да воюва заедно съ насъ за да създаде една силна България, която единъ день можеше да се обърне срѣщу нея за да ѝ вземе Добруджа;

3-о. Ако интелектуалнитѣ автори на 16 юни бѣха на друго мнѣние и мислеха, че можемъ да създаваме велика България съ помощта на Ромжния, тѣ не трѣбваше да се отказватъ да влѣзатъ въ кабинета на г. Данева подиръ моята оставка, не трѣбваше и да бързатъ съ 16 юни, а трѣбваше първо да сключатъ съюзъ съ Ромжния, па тогава да нападатъ сърби и гърци. Тѣхното велико злодѣяние и вѣченъ позоръ ще бждатъ, че тѣ, като знаеха много добрѣ, че нищо не е уговорено съ ромжни и турци, че и двата тия съсѣда точатъ зжби противъ насъ, докараха катастрофата съ своя нечестивъ прѣвратъ отъ 16 юни.

Прѣди да свѣрша съ въпроса за спора ни съ Ромжния, нека прибавя и слѣдното. Колко несъстоятелни сж ония, които критикуваха въ Народното събрание нашата политика по дадения споръ явствува отъ ролитѣ на либералнитѣ шефове въ Събранието прѣзъ зимата на 1913, когато ни дума не казаха, че трѣбва да се устѣпи земя на Ромжния, явствува и отъ интервютата, дадени отъ сжщитѣ шефове на ромжнския вѣстникъ *Universul* въ началото на м. януари 1913. Нищо по-поучително отъ тия интервюта. Г. Фермо, журналистъ, който тогава бѣ пратенъ въ София да интервюира и мене и другитѣ шефове, признава, че азъ настояхъ прѣдъ него да смекчи остритѣ думи, които другитѣ шефове бѣха употребили въ прѣцѣнката на тогавашната ромжнска политика. И той прибавя, че вслѣдствие на това мое настояване, той посмекчилъ изразитѣ имъ. И при все това, ние четемъ въ интервюто на г. Геннадиева, на примѣръ, (*Universul*, 15 януари) слѣдното: „Моля те да ме извинишъ ако употреба май „остри изрази, защото обичамъ да бжда откровенъ и да „си казвамъ цѣлата мисль. Знаете ли, какъ вие по-„стѣпвате? Защото ни оставихте да се бранимъ противъ „разбойника, който ни нападна въ гората, прѣди да излѣ-„земъ отъ нея. Вие отъ Ваша страна ни хванахте за „гушата и ни искате кесията, която отървахме“. На бѣлѣжката на г. Фермо, че когато България почна войната, думата било за реформи, г. Геннадиевъ отговорилъ съ изрази, които всецѣло оборватъ извѣстни сегашни лигавения, че войната се изродила отъ освободителна въ завоевателна. „Бѣ една проста формула и вѣрвамъ, че ни-„кой у Васъ не е помислилъ ни за минута, че тъй ще „стане. Какъ, Вие повѣрвахте, че ще прѣдприемемъ една „война тъй жестока, че ще загубимъ толкозъ хиляди „хора за да не владѣемъ послѣ змята, която завоевахме? „Не, не е сериозно да поддържате, че сте повѣрвали „подобно нѣщо... Видѣхъ въ вѣстницитѣ Ви, че искате „да Ви устѣпимъ територия като доказателство на прия-„телство отъ наша страна. Доказателство на приятелство? „Кой е билъ *тоя идиотъ*, който е могль да измисли „(nascoci) *тоя абсурдъ*, че една държава, за да докаже „своето приятелство спрѣмо друга държава, трѣбва „да ѝ устѣпи частъ отъ своята територия?“ Кой е билъ

тоя идиотъ? питамъ и азъ. И отварямъ дневниците на Народното събрание по анкетата върху погрома и виждамъ въ тѣхъ, че най-много се е дралъ за нуждата да се устѣпи земя на Румжния шефътъ на народно-либералитѣ.

Да дойдемъ до заключението. Г. Фермо поставя и на тримата шефове на либералитѣ слѣдното питане: „Какъ ще постѣпи Вашата партия ако българското правителство се съгласи съ ромжнското?“ Какъ ли? Отговаря г. Генадиевъ. „Ще поведемъ една енергична кампания противъ нашето правителство и невѣрвамъ да се намѣри българско правителство, което да се осмѣли да устѣпи нищо отъ българска територия. Впрочемъ тая работа никога нѣма да мине прѣзъ Великото Събрание“.

Г. Д. Точчевъ (Univergul, 16 януари): „Ще почнемъ една жестока опозиция противъ правителството и когато станатъ изборитѣ за Великото Събрание, което едничко има право, споредъ конституцията ни, да приемва устѣпвания и размѣни на територии, ще поведемъ една буйна изборна борба по тоя въпросъ за да не може правителството да добие едно мнозинство, което Впрочемъ не вѣрвамъ и да получи“.

Сжщата пѣсенъ пѣе и г. Радославовъ (Univergul, 17 януари 1913). Азъ не вѣрвамъ, казва той, българското правителство да може да рѣши спора въ смисълъ на възгледитѣ на Ромжния. Самото съществуване на правителството ще се постави на карта. Нашата партия сигурно не може да одобри претенциитѣ на Ромжния“.

И дѣйствително, толкозъ неустѣпчива бѣ либералната партия, когато ние бѣхме на власть, че органътъ ѝ, *Народни Права*, излѣзе съ траурна рамка, когато силитѣ рѣшиха да устѣпимъ на Ромжния гр. Силистра.

V. Документи и факти.

Освѣтлението, дадено отъ мене до тукъ, не ще бжде пълно, ако при другитѣ документи не се прибавятъ и слѣднитѣ. Тѣ не влѣзоха подъ нѣкоя отъ горнитѣ рубрики, тъй като боравятъ сжщеврѣменно съ разни въпроси. Отъ тѣхъ ще се види:

1. Какъ главното командване е категорически настоявало за подновяване военнитѣ дѣйствия, и то прѣди младотурския прѣвратъ, подиръ който положението стана още по-опасно за нашата армия.

2. Какъ никакво закъсняване не е имало отъ моя страна при даване инструкции по ромжнския споръ кждѣ края на 1912 г.

3. Какъ дипломатитѣ ни съвѣтваха да скъсаме прѣговоритѣ.

4. Какъ г. Сазоновъ, комуто не бѣ приятно скъсването на прѣговоритѣ, вѣроятно защото е ималъ страхове отъ осложнения, е станалъ любезенъ спрѣмо насъ подиръ даденитѣ му обяснения и, нека ми е позволено да прибавя, слѣдъ новитѣ ни сполуки на Булаиръ.

5. Какъ сж постъпвали Ромжнитѣ при послѣднитѣ си прѣки прѣговори съ насъ.

6. Какъ е гледало главното командване на прѣдложената отъ Турцитѣ граница.

7. Какъ съмъ се произнасялъ азъ върху претенциитѣ на сърбитѣ и гърцитѣ, върху арбитража и върху съглашение съ Ромжния подиръ рѣшението на петербургската конференция.

8. Какъ главното командване и на края на априлъ 1913 г. е мислило да атакува Чаталджа, отъ една страна, гърцитѣ и сърбитѣ. отъ друга.

9. Какъ се е настояло отъ г. г. Даневъ, Тодоровъ, Тошевъ и шефовеѣ на партиитѣ да вземемъ бързи мѣрки противъ евентуална атака на сърбитѣ.

10. Какъ въ първата половина на май и германското правителство ни е съвѣтвало да отстъпимъ Солунъ, тъй като съ това щѣло твърдѣ много да се улесни нашето съглашение съ Гърция относително бждещата ни граница.

11. Какъ се е свършила моята срѣща съ г. Пашичъ.

12. Какъ азъ държахъ и подиръ оставката ми за демобилизацията, какъ ми е отговорило главнвото командване по тоя въпросъ и какъ въ това врѣме сж водени прѣговори отъ нашитѣ съюзници съ Турция и Ромжния.

**Телеграма отъ Генералъ-Лейтенантъ Саввовъ — Лозенградъ
до Министра на Външнитъ Работи, 28 декем. 1912 год.**

Като съпоставямъ разнитъ свѣдения, които постъпватъ въ щаба на Армията отъ нашитъ информационни органи, както и тия, които идатъ чрѣзъ Министерството на Външнитъ Работи, досѣжно турскитъ приготовления, дохождамъ до непоколебимото убѣждение, че турцитъ чрѣзъ протаканието на прѣговоритъ се стараятъ да печелятъ врѣме, за да ренфорсиратъ, въ всѣко отношение, своята армия и взематъ надмощие надъ насъ, та по тоя начинъ да ни поставятъ въ положение да водимъ бждещата борба при малко шансове за успѣхъ. Споредъ едни свѣдения, Турция днесъ разполагала на Чаталджанската позиция съ около 140 хиляди души и въ Галиполи — съ 60—80 хиляди. Споредъ други на Чаталджа 200 хиляди души, а въ Галиполи 60—70 хиляди. Споредъ трети, на Чаталджа 170 хиляди, а въ Галиполи 60—70 хиляди. Срѣдно може да се прѣдполага, че къмъ днешна дата Турция, разполага съ една армия, безъ Одринския гарнизонъ, отъ 200 хиляди до 240 хиляди души. Нови полски топове, система Шнайдеръ, въ значително количество. Свѣденията ни говорятъ за прииждане на постоянни военни транспорти, на орждия и снаряди отъ Кюстенджа за Цариградъ. Тая артилерия е почти укомплектована съ коне. Нови партиди на коне постоянно прииждатъ. Екипировката на армията имъ е отлична, въ това азъ лично се убѣдихъ отъ онова, което видѣхъ прѣзъ врѣме пътуванието ми за Чаталджа, както и отъ самитъ дезертъори, хранението на войската подобро. Болести тѣ нѣмали и санитарното състояние добро, всичко дава да се прѣдполага, че още десетъ-петнайсетъ дни подобна интензивна работа, турската армия ще вземе голѣмо надмощие надъ насъ и може да ни постави да водимъ борбата при съмнителни шансове за успѣхъ. Толкова повече, че ние свършихме съ нашата погготовка още прѣди десетъ дни и че не прибавихме нищо къмъ нашата сила, защото нѣма вече съ какво и отъ гдѣ, когато турцитъ носятъ нови сили и нови срѣдства. Ние ще само губимъ, понеже бездѣйствието и неизвѣсността създаватъ едно непоносимо тягостно положение за хората, които въ добавкъ виждатъ, какъ ние безъ да държимъ смѣтка за възможнитъ опасности, даваме врѣме на турската армия, да се възроди и засили, почватъ да губятъ вѣра въ бждещето.

Споредъ мене, възможното падане на Одринъ не може да оправдае това протакане, първо, защото не може съ положителностъ да се опрѣдѣли кога приблизително ще падне, понеже това само коменданта на крѣпостъта е въ положение да знае; всички свѣдения, които имамъ въ това отношение, сж отъ третостепенъ источникъ съ извѣстна резерва; и второ, защото крѣпостъта Одринъ въ стратегическо отношение не е отъ такова значение, че нейното заемане да наложи на противника да тури край на войната, както това би било съ Цариградъ. Напротивъ, стига Турция да спечели врѣме за да може да постави подъ оржие една армия отъ 320 хиляди щика, напълно способна за операции, нищо не може да й попрѣчи да поднови военнитъ дѣйствия. тол-

кова повече, че тя когато ще разполага съ такива грамадни сили, никоя сила нѣма да бжде въ положение да ѝ отнеме правото да иска да възстанови честѣта на своето оржжие.

Като довождамъ до Ваше свѣдение всичко горѣизложено, добавямъ, както вече имахъ честѣта да донеса прѣди десетъ дни, протакането бѣ не въ наша полза, а сега то става опасно при тия условия; за мене ще ми бжде трудно да поема отговорността за лошото влияние, което може да има върху хода на нашитѣ бждещи операции и за послѣдствията отъ това. При това донасямъ, че зимата тукъ е въ пълната си сила; снѣгътъ падна. Температурата се понижи значително. Много полкове сж безъ войнишки и офицерски палатки. Отсѣствието на топло облѣкло злѣ се отразява на бодростѣта и здравето на хората, особено на войскитѣ отъ бойнитѣ линии, въ които измръзването зачести.

Пом. на Главнокман. Генералъ-Лейтенантъ *Савовъ*.

Телеграма отъ Министра на Външнитѣ Работи до Царскитѣ Легации въ Лондонъ и Петербургъ, 29-й Декември 1912 год.

За Даневъ. По въпроса съ Ромжния днесъ Неклюдовъ ми прочете депеша отъ Сазонова до Шебеко. Съ нея Рускиятъ Министръ на Външнитѣ Работи натоварва Шебеко да заяви на ромжнското правителство слѣдното: „По нашето дълбоко убѣждение указанитѣ отъ Данева основания (четиритѣ точки) прѣдставляватъ сериозно и достатъчно обезпечение на ромжнскитѣ интереси. Ние изказваме твърдата надѣжда, че Кралътъ, на чиято мждростъ Ромжния дължи своя толкова значителенъ успѣхъ, ще признае за необходимо отъ своя страна прямо и безъ търгувание да приеме направеното нему прѣдложение. Съ такава стѣпка ще му се удаде да положи твърдо основание на ония нови отношения съ Русия и България, които отговарятъ на интереситѣ на стабилността на новия редъ на нѣщата на балканитѣ“. Обърнете внимание върху декларацията и особено думитѣ „безъ търгувание“. Прѣдъ видъ на тия думи, поискайте отъ Мишу да Ви даде той официаленъ отговоръ на Вашитѣ четири точки, като му дадете да разбере, че Вие знаете, какво приеманието на тия точки е било прѣпоржчано на Ромжнското правителство по единъ много внушителенъ начинъ. Истина е, както сте видѣли отъ депешата на Бобчева, че Ромжнскиятъ пълномощенъ министръ въ Петербургъ е говорилъ Сазонову за една нова гранична линия, която ще даде на Ромжния Меджидие—Табия, селата влизащи въ двата клина и около 5—6 километра морска брѣгова линия при Манголия. Истина е тѣй сжщо, че Сазоновъ на Теодорова е прѣпоржчалъ, за избѣгване конфликтътъ съ Ромжния, да приемемъ тая линия. Но ние ще молимъ Сазонова да настои на онова, което е прѣпоржчалъ на Ромжнския Кралъ да приеме безъ търгувание. Меджидие—Табия не можемъ да дадемъ, защото е на юго-западъ отъ Силистра. Затова молимъ и Васъ и Теодорова да настоите да се приематъ първоначалнитѣ Ваши точки. Генералъ Саввовъ днесъ пакъ телеграфически настоява да се скѣсатъ прѣговоритѣ, като твърди, че положението става твърдѣ сериозно.

Министръ *Гешовъ*.

Телеграма отъ г-на Министра на Външнитѣ Работи до Царската Легация въ Петербургъ, 29 декъмври 1912.

За Теодорова. Пращамъ Ви днешнитѣ ми двѣ депеши до Данева по въпроса съ Ромжния. Дайте ми и вашето мнѣние по искането на Данева на максималнитѣ отстъпки. Пакъ моля не дѣйте жертвува македонскитѣ кази, за които Ви телеграфмрахъ снощи, за единъ Солунъ. Има силно движение тукъ, че Солунъ може да се замѣсти съ Тахино или Кавала, когато изброенитѣ кази не може съ нищо да се замѣстятъ. Министерскитѣ съвѣтъ държи за Солунъ, но за длъжностъ считамъ да Ви истъкна това силно движение. Настойте прѣдъ Сазонова върху необходимостта веднага да се рѣши, какво давление ще се упражни върху Турция за сключване на мира, защото нашата висша военна власть категорически ни заяви, че не отговаря за послѣдицитѣ, ако веднага не се подновятъ военнитѣ дѣйствия.

Министръ Гешовъ.

Телеграма отъ Министра на Външнитѣ Работи до царскитѣ легации въ Лондонъ и Петербургъ, 31 декемв. 1912.

За Данева. Прѣдавамъ Ви сега получената депеша на министра Теодорова. Вашето и неговото мнѣния по отстъпкитѣ на Ромжния ще се взематъ въ най-сериозно внимание отъ насъ и генералитѣ при съвѣщанието ни въ Мустафа-паша Тоя часъ Тошевъ ми телеграфира отъ Бѣлградъ, че тамъ австрийскитѣ и францускитѣ пълномощни министри знаяли вече, че ромжнитѣ не ще настояватъ за града Силитра. Отъ депешата на Теодорова излиза, че за Меджидие-Табия ще настояватъ. Телеграфирайте ми Вашето мнѣние по тоя въпросъ за да го имаме други денъ рано въ Мустафа-паша при окончателното ни рѣшение. Кажете ми и дали споредъ Васъ, по-добрѣ ще бжде да оставимъ да се рѣши въпроса отъ нѣкоя или нѣкои отъ Силитѣ, ако сме увѣрени, че тя или тѣ не ще ни наложатъ по-голѣми жертви.

Министръ Гешовъ.

Телеграма отъ Д-ръ Даневъ — Лондонъ за Министра на Външнитѣ Работи, 1 януари 1913 год.

Става почти седмица откакъ съмъ избѣгвалъ да видя Мишу отъ срамъ да не призная, че нѣмамъ инструкции. А Вие още отлагате. Моето мнѣние е, да третираме направо щомъ е явно, че не може по взаимно съгласие да се избере една трета държава като посрѣдница. Моля изпратете инструкции спѣшно. Относително Турция установихме се да заявимъ всички съюзници писмено на Решидъ Паша за скъсване на прѣговоритѣ за мира щомъ научимъ, че нотата на Силитѣ е прѣдадена въ Цариградъ. Моля увѣдомете Генералъ Савовъ да бжде готовъ да денонсира примирието щомъ получи отъ мене телеграма за скъсване прѣговоритѣ.

Даневъ.

**Телеграма отъ м-ръ Гешовъ до Бълг. лег. Лондонъ.
2. I. 1913.**

За Данева. Явявамъ Ви досежно Меджидие табия, че шестимата генерали, съ които се съвѣщавахме въ Мустафа паша, еднородно се произнесоха, че тя нѣма никакво значение, тъй като Силистра никога не била прѣдзначена да играе роля въ евентуална наша война съ Ромжния. Неклюдовъ е много несимистъ. Прѣдполага, че Ромжния нѣма да се задоволи съ нашитѣ отстъпки. Работете усилено чрѣзъ Бенкендорфа за Ромжния. Колкото за скъсването, снощи Ви телеграфирахъ, че Пашичъ настоява то да се рѣши отъ всичкитѣ съюзници. Ако Портата отхвърли категорически колективната нота на Силитѣ и делегатитѣ на всичкитѣ съюзници въ Лондонъ рѣшатъ да скъсатъ, ние нѣмаме нищо противъ и прѣдупрѣдихме ген. Савовъ да чака отъ Васъ депеша че сте скъсали, за да денонсира веднага примирието. Добрѣ е да се не отдѣляме отъ съюзницитѣ по тоя въпросъ. Другояче ще имъ дадемъ претекстъ да се оплакватъ, както се оплакватъ, че не сте ги поддържали достатъчно по въпроса на адриатическото пристанище. Разбира се, че азъ категорически опровергавамъ това, но сърбитѣ дирятъ претексти за да оправдаятъ тѣхното настояване да имъ се оставятъ и мѣстности вънъ отъ познатата Ви граница, особено Прилѣпъ. Затова трѣбва да бждемъ крайно внимателни. Министръ Тодоровъ ще се върне тукъ прѣзъ Лондонъ за да Ви прѣдаде лично своитѣ разговори въ Петербургъ. Ще мине и прѣзъ Парижъ.

М-ръ Гешовъ.

**Телеграма отъ Царската легация въ Лондонъ до министра
на Външнитѣ работи. 3 януари 1913 г.**

Прѣговаряхъ съ Ионеску въ присѣдствието на Мишу. Направихъ слѣдното окончателно прѣдложение: Отъ къмъ Силистра безъ териториялни измѣнения. Въ срѣдата се отстъпватъ двѣтѣ клончета, отъ къмъ морето единъ трижгълникъ съ петъ до шестъ километра, базата по морския брѣгъ споредъ конфигурацията на терена. Ионеску запита не отстъпвате ли Меджидие табия, както се говорило. Възразихъ, че слуховѣтѣ почиватъ на погрѣшно схващане положението. Да отстъпимъ Меджидие табия, значи да оставимъ Силистра на медленно икономическо загинване. И да я отстъпимъ, подчертахъ азъ, не трѣбва да приемете, защото тя въ Ваши рѣцѣ ще бжде на вѣчно врѣме трънъ въ нашитѣ очи и прѣчка за добри отношения между двѣтѣ страни. Впрочемъ укрѣпленията около Силистра сж съборени, съ Арабъ табия Вие сте въ стратегическо отношение господари на положението. Министрътъ ми каза, че ромжнитѣ сж хипнотизирани отъ Силистра, но че той мислялъ да прокара една комбинация безъ Силистра, въ надежда да получи морски брѣгъ включително до Каварна. Отговорихъ: никое българско правителство нито за минута може да се спре на такава мисль; че и прѣдложеното е голѣма жертва, защото

отдѣля отъ България край съ модерно земледѣлие. Той заключи, че прѣдложението е много постно, че не върва да задоволи въ Букурещъ и се надява да не е това послѣдната наша дума. Привършихъ разговора като настояхъ прѣдъ Ионеску да стане убѣденъ ходатай за приеманието нашето прѣдложение, при което само добри отношения между двѣтѣ страни, неговъ главенъ аргументъ, могатъ да бждатъ запазени. Министра трѣгва утрѣ за Букурещъ, гдѣто го викатъ, па и положението ставало тежко. Той разчитва особено на умѣренността на краля.

Даневъ.

**Телеграма отъ г-на Данева — Лондонъ до министра на
Вншнитѣ работи. 4 януари 1913.**

Снощи бѣхъ на дине у австрийския посланикъ, разговаряхъ се съ него, френския посланикъ, италианския посланикъ и сжръ А. Николеонъ. Показаха се всички доволни, че съюзниците не скъсали; отговорихъ и това ще стане щомъ получимъ заповѣдь отъ своитѣ правителства, особено ако се види че Портата протака. Никой отъ тѣхъ нѣма извѣстие за участието на колективната нота и се очудваха, защо до сега не била прѣдадена. По ромжнския въпросъ се показаха загрижени като имъ съобщихъ, че Ионеску не остана до тамъ доволенъ отъ моето вчерашно прѣдложение. Тогова повишихъ тона и казахъ, че това е нашата послѣдня дума. Особено се старахъ да докажа на австрийския посланикъ, че нашитѣ отстъпки се диктуватъ отъ желанието да бждатъ угодни на Австрия, но че нашата отстъпчивость е достигнала крайни прѣдѣли, тъй щото за избѣгване конфликтъ остава само едно средство, да въздѣйствува Австрия, да бжде Ромжния умѣрена като се задоволи съ прѣдложеното. По албанския въпросъ ми каза, че ще настоява Дебъръ да остане на Албания. Ако не настоявалъ за сжщото по отношение Охридъ и Струга, то е само защото билъ убѣденъ, че българитѣ не ще ги отстъпятъ никому. Казахъ му, че имамъ голѣма надежда да влѣзе и Дебъръ въ България. Но той остана на своето. Най-сетнѣ повтори ми, че извѣстната статия на Neue Freie Presse въ полза на Турция и Ромжния е въ разрѣзъ на австрийската официална политика и че въ Балплаца съжеляватъ за появяванието ѝ. Чакамъ настояванията Ви по въпроса за скъсванието.

Даневъ.

**Телеграма отъ Д-ръ Даневъ — Лондонъ до м-ра
на Вншнитѣ работи. 10. I. 913.**

Прѣдъ видъ събитията въ Цариградъ ние мислимъ, че е настѣпилъ най-удобния моментъ да денонсираме примирието и да почнемъ военнитѣ дѣйствия. Това трѣбва да направимъ по възможность по-скоро. Моля наставленията Ви по този въпросъ.

Даневъ.

Телеграма отъ Църската легация въ Берлинъ до г-на министра на Външнитѣ работи. 12 януари 1913 год.

По отношение на международното положение и специално по нашитѣ работи единъ посланикъ ми каза: Вамъ се пада сега благоприятния случай за поправка минали грѣшки и ако го пропустнете ще бжде една непоправима загуба. Да бѣхъ на Ваше мѣсто бихъ незабавно заявилъ на Европа, посрѣдствомъ английския министръ на външнитѣ работи, че ако до два-три дня, напимѣрь, не ми се съобщи турския отговоръ на европейската колективна нота, азъ ще денонсирамъ примирието и въ угозорения срокъ ще възобновя военнитѣ дѣйствия. тѣй като моето търпение е вече окончателно изчерпано; другъ изходъ за васъ, продължи посланикътъ, нѣма освѣнъ ако желаете да се застоите въ положението, въ което се намирате, за дълго врѣме и въ пълна неизвѣстность за въ бждеще. Постарайте се прочее рѣшително и смѣло да излѣзете отъ него като нанесете на неприятеля сжща побѣда съ каквато захванахте. Имайте прѣдъ видъ още, че не трѣбва да се дава поводъ на несъгласие и недоразумѣние между великитѣ сили, които сж сега съгласни, понеже разногласието помежду имъ нѣма да бжде въ Ваша полза.

Гешовъ.

Телеграма отъ Д-ръ Даневъ — Лондонъ до министра на Външнитѣ работи. 13 януари 1913 год.

Въ днешното заседание черногорцитѣ и гърцитѣ заявиха, че сж за скъсване. Срѣбскитѣ инструкции сж тождественни съ Вашитѣ. Ще моля да убѣдите Пашичъ, че съ чакане ставаме смѣшни, понеже Портата даде вмѣсто отговоръ плѣсница. Видѣхъ . . . ., който ако и не тѣй категорично, както брата си, ми даде да разбере, че другъ изходъ освѣнъ прѣкъсване нѣма. Посланикътъ . . . ., съ когото говори Паприковъ, е по форма по въздържанъ, но и той съзнава, че другояче не може. Ако утрѣ срѣбитѣ получатъ инструкции, надѣвамъ се да рѣшимъ скъсването. Камбонъ мисли, че въ интереса на мира, посланницитѣ трѣбва да продължаватъ срѣщитѣ, като се зачимаватъ напимѣрь съ албанския въпросъ.

Даневъ.

Телеграма отъ Помощникъ Главнокомандующия ген. Савовъ — Димотика, до м-ра на Външнитѣ работи. 16. I. 913.

Споредъ установения оперативенъ планъ за новатъ кампания, на Чаталджанската линия нѣма да даваме сериозенъ отпоръ на противника, а на друга позиция, избрана назадъ отъ тая линия, заради това, ако нашитѣ авангарди бждатъ атакувани отъ прѣвъзходни неприятелски сили, ще отстѣпятъ съгласно даденитѣ имъ инструкции назадъ на главната позиция. Докладвамъ горното, за да не би такъвъ единъ мнимъ успѣхъ на турцитѣ въ началото на откриването на военнитѣ дѣйствия се изтълкува злѣ въ наша срѣда и обществото.

Ген.-лейт. Савовъ.

Телеграма отъ министръ Гешовъ до генералъ-лейтенантъ Савовъ въ Димотика. 25. I. 1913.

Министерскиятъ съвѣтъ съ скръбъ констатира още единъ пжтъ, че късно му се съобщаватъ отъ главната квартира факти и мнѣния отъ сждбоносно значение за втората половина отъ настоящата война. Ние трѣбваше по-рано да знаемъ, че фантастически сж свѣденията за недостаткъ въ храна на одринския гарнизонъ и че снаряди за крѣпостнитѣ орждия нѣма за повече отъ ... дневна бомбардировка. Това трѣбваше да ни се каже най-малко още въ Караагачъ, гдѣто ние констатирахме наистина отъ мнѣнията на петимата генерали, че голѣмото болшинство отъ тѣхъ бѣха противъ атакуванието на Одринската крѣпостъ, но не чухме отъ никого отъ тѣхъ, че и за обикновенна дори бомбардировка нѣмало снаряди за повече отъ ... дни. Повтарямъ, че въ Караагачъ ние констатирахме само това, що генералитѣ ни казаха, а сами, като некомпетентни, не се изказахме. И сега пакъ, съзнавайки нашата некомпетентностъ, оставаме Вамъ, на щаба на дѣйствующата армия и на генералитѣ командианти на 4-тѣ армии да рѣшите, по воденето на военнитѣ дѣйствия оноза, което слѣдъ зрѣло обсъждане намѣрите за най-подходяще за достигание на гонимата цѣль. А тя е да се накара неприятельтъ да приеме нашитѣ условия за миръ съ колкото е възможно по малко жертви отъ наша страна.

Министръ Гешовъ.

Телеграма отъ Царската легация въ Петербургъ до министра на Външнитѣ работи. 25 януари 1913 год.

Днесъ намѣрихъ Сазоновъ напълно любезенъ и внимателенъ както винаги отъ какъ съмъ тукъ. Въ твърдѣ продължителна бѣседа изложихъ му Вашитѣ разяснения, които Сазоновъ изслуша внимателно. Той ми отговори, че можемъ да разчитаме напълно на неговата готовностъ и услуги всѣкога гдѣто и както може. Още днесъ той ималъ случая да говори за насъ съ Императора много хубави нѣща. Никаква враждебностъ не го е въодушевлявала, неговитѣ бѣлѣжки сж имали винаги за прѣдупрѣждение и избѣгване всички изостряния и особено поводъ за военна намѣса на Русия. Сазоновъ ми говори обширно за новата фаза на спора ни съ Ромжния Ромжнитѣ искали изново неговото посрѣдничество и Сазоновъ ме пита до какви конкретни искания сж дошли тѣ къмъ насъ и като не имъ дадемъ Силистра, дали не е възможно отъ другадѣ да сме разширили нашитѣ териториялни отстѣпки.

Бобчевъ.

Телеграма отъ г. м-ра Външнитѣ работи до Царската легация въ Петербургъ. 31. I. 1913.

Новото внушение на Сазоновъ да отстѣпимъ Силистра, ни отчайва. Никога не очаквахме подобно внушение, слѣдъ като приехме всичко, което той ни прѣпорѣча. Ние отъ нищо не се

отказахме отъ онова, което по съвѣта на Сазонова бѣхме приели, когато ромжнитѣ се отказаха отъ онова, което бѣха отстѣпили. И намѣсто Сазоновъ да настои сега ромжнитѣ да не се връщатъ върху Силистра, той ни съвѣтва да я отстѣпимъ. Тоя часъ азъ категорически заявихъ Неклюдову, че ние не можемъ да отстѣпимъ отъ Силистра друго, освѣнъ Меджидие Табия, която е нейния стратегически ключъ. И ние чакаме утрѣ Данева, за да рѣшимъ скѣсването на прѣговоритѣ съ ромжнитѣ. Съобщете това Сазонову, като направите послѣденъ апелъ на него. Неклюдову четохъ протокола, подписанъ на 16 того отъ Даневъ и Мишу, въ който протоколъ Мишу безъ оспорване е подписалъ и пасажа, че Таке Йонеску се е отказалъ отъ Силистра и Балчикъ. Какъ ще можемъ ние да оправдаемъ сега отстѣпването на Силистра? Най-видниятъ ромжнски държавенъ мжжъ се отказва, а ние даваме. Позоваването на нѣкакво възбудено обществено мнѣние е приемъ, който не заслужава сериозно внимание. Настоявайте пакъ че Даневъ направи послѣднитѣ си прѣдложения на 3 того, ромжнитѣ отговориха едва на 12 и 14. Лондонския протоколъ се подписа на 16 т., Гика получава инструкции да третира тукъ едва на 30. Очевидно е, че ромжнското правителство протака прѣговоритѣ, а насъ обвинява въ закѣсняването.

Тоя часъ Гика писмено иска непрѣменно да му отговоримъ утрѣ по послѣдното тѣхно прѣдложение. За него ние чакахме двѣ недѣли, а тѣ искатъ отговоръ въ два дена.

М-ръ Гешовъ.

Телеграма отъ Министра на Външнитѣ работи до Царскитѣ Легации, 5 февруари 1913 год.

Сазоновъ заявилъ тържественно на Бобчевъ, че Той не прѣдлага да отстѣпиме Силистра, а само Меджидие Табия до Черноморския брѣгъ до Шабла. Съ изключение на руския и французския прѣдставители, другитѣ ми говориха да приемемъ посрѣдничеството на великитѣ сили, ако не можемъ да се споразумѣемъ направо съ Ромжния. Чакайки отговора на Ромжния, обсъждаме условията, тѣй като по принципъ не можемъ да отхвърлимъ посрѣдничеството.

М-ръ Гешовъ.

Нота отъ Министра на Външнитѣ Работи до Пълномощнитѣ Министри на Великитѣ Сили, 11 февруари 1913 г.

Le Président du Conseil, Ministre des Affaires Etrangères de Bulgarie, a l'honneur d'informer Son Excellence Monsieur de Ministre d... que le Gouvernement Royal de Bulgarie, confiant dans l'esprit de haute justice des Grandes Puissances, accepte la proposition de s'en remettre pour la solution du différend bulgare-roumain à la décision des six Puissances, si la Roumanie l'accepte aussi.

(Прѣдседателятъ на министерския съвѣтъ, министръ на външнитѣ работи на България, има честь да съобщи на Негово Прѣ-

възходителство г. пълномощния министър на . . . , че българското царско правителство, като има доверие въ високата справедливост на великитѣ сили, приема прѣдложението да възложи на шеститѣ сили рѣшението на българо ромжнския споръ, ако и Ромжния го приеме).

Телеграма отъ Помощникъ Главнокомандующия Генералъ Савовъ до Министра на Външнитѣ Работи, 16 февр. 1913 г.

Считамъ за дългъ да доведа до свѣдение на правителството, че отъ даннитѣ, които имаме, изглежда, че края на съпротивлението на одринската крѣпостъ приближава. Ний смѣтаме, че тя по всѣка вѣроятностъ не ще може да се удържи за повече отъ 15 дни. Отстѣпването слѣдователно на Одринъ отъ страна на турцитѣ не трѣбва да се смѣта за отстѣпка. Най-послѣ, ако до 15 дни крѣпостъта не падне, азъ смѣтамъ, че ние можемъ да я превземемъ сега по лесно поради истощението на гарнизона. Новата наша граница мисля въ никой случай не трѣбва да остава въ турско владѣние, мѣстността около Бунаръ-Хисаръ и Люле-Бургасъ, която за въ бждаще трѣбва да бжде наша светиня, понеже тамъ лежатъ 20 хиляди български гроба, които не трѣбва да се оставятъ да се тъпчатъ отъ погански кракъ. Като подходяща граница считамъ линията Мидия—Муратли, водораздѣла на планинитѣ южно отъ Малгара—Кешанъ, Талшманъ. Ако тя не е възможно да се прѣкара, то поне да се вземе Мидия — по нататкъкъ да сѣче желѣзнопѣтната линия Люле-Бургасъ—Муратли по срѣдата около станцията Кайбели, отъ тамъ на Ченгерли—Юрокларъ—Азренъ, Махмуде-къой—Талишманъ на Егейско море. Съ Еносъ само ние ще можемъ да владѣемъ Деде-Агачския портъ въ военное отношение и за народната отбрана за въ бжджще ще се създаде голѣмо затруднение. Посочената погранична линия отъ турцитѣ отъ военна точка не издържа никаква критика. Турцитѣ трѣбва да ни дадатъ една граница, която да служи за най-добро доказателство, че тѣ нѣма да иматъ по-нататкъкъ никакви агресивни намѣрения спрѣмо насъ. Разбира се, че когато въпроса за границата дойде да се третира въ окончателна форма, ще е добрѣ да се вземе въ внимание мнѣнието на щаба на армията за да не станатъ нѣкои грѣшки въ тактическо и стратегическо отношение.

Пом. Главноком. ген. лейт. *Савовъ*.

Телеграма отъ Д-ръ Данева, отъ Петербургъ, 16 мартъ 1913 г.

По въпроса за турско-българската граница, Сазоновъ слѣдъ като възприема нашето становище, събщи това и на рускитѣ посланици въ странство. По въпроса за военното обезщетение, заявихъ и ако такова не се даде ще задържимъ линията Родосто—Мидия. Обяснихме се обстоятелствено по сръбския въпросъ. Сазоновъ обѣщава да подържа нашия възгледъ. Отъ спорната полоса дава Струга, понеже обѣщаль Дебъръ на сърбитѣ. Възра-

зихъ му, че споредъ договора, Русия е сждия помирителъ само отъ етнографическо гледище, понеже споредъ неговия духъ сждбата на Македония се рѣшава само въ свързка съ оцѣнката, която се дава на народността на населението, живуща въ нея, слѣдователно Русия нѣма право да разпрѣдѣля спорната зона по други чужди на договора съображения. Въ никой случай употребитѣ отъ съюзницитѣ боеви сръдстия въ войната, не може да бждатъ мѣрки за разпрѣдѣлението на спорната зона, защото съюзницитѣ не сж имали прѣдъ видъ да дѣлятъ народната душа, само защото не сж могли да я прѣцѣнятъ, въ съгласие, прѣдоставили сж тая грижа на своя старши братъ, като сж вѣрвали, че той е толкова запознатъ съ нея, колкото и безпристрастенъ въ своитѣ рѣшения. Добрѣ ще бжде това сжщото становище да се подчертае и чрѣзъ Неклюдова. По гръцкия въпросъ обърнахъ най първо вниманието на Сазонова на неправилното окупиране отъ гръцитѣ мѣстности на сѣверъ и на изтокъ отъ Солунъ, като добавихъ, че не трѣбва да се чуди, ако тия дни заставимъ гръцитѣ да се оттеглятъ отъ тѣхъ; обяснихъ му моитѣ разговори съ Вензелосъ по разграничението на Гърция отъ България, прѣдложения отъ него арбитражъ и защо ние не можемъ го прие. Сазоновъ не казва нищо по Ю. З. граница, забѣлѣжи обаче, че не би трѣбовало да настояваме за Солунъ: 1) Защото сме заели Одринъ и други голѣми градове; 2) Защото сме присъединили мѣстности населени съ гръци и 3) Защото сжществуването на гръцката династия било свързано съ владѣнето на Солунъ. Отговорихъ му, че ние не сме прѣдприели войната да умножаваме земята на Краля на Елините, че съразмѣрно съ боевитѣ сили и жертви, нашитѣ искания сж повече отъ скромни, а гръцкитѣ прѣкалени, че страхътъ за разклащане гръцката династия е резултатъ на гръцки блѣфовѣ Той прибави, че династиитѣ руска, германска и английска ще бждатъ въ полза на Гърция. Възразахъ, че напротивъ, германското правителство е за насъ, че сжщо разчитаме на английското общественно мнѣние, което ще се наложи сигурно и на английското правителство. Колкото за Русия, ние твърдо вѣрваме, че въ края на крайщата и тя не може да не се произнесе за насъ, като имамъ прѣдъ видъ, че тя е писала Санъ Стефанския договоръ, че ни го е обѣщала прѣди 4 години Изволски, че Солунъ е необходимъ портъ за сръдна и западна Македония, които оставатъ на България, че най-сетнѣ той е портътъ къмъ изтокъ на германския свѣтъ, който по тая причина трѣбва да остане въ наши рѣцѣ, единствения крѣпки славянски щитъ въ тия мѣстности. Азъ завършихъ, че Солунъ трѣбва да бжде нашъ по волята на повечето велики държави, по волята на населението въ Солунъ, по волята на българския народъ, който е рѣшенъ да отиде до край, за да отстои своята справедлива кауза. Сазоновъ остана непрѣклоненъ. Когато му подчертахъ заискванията отъ Виена и му обяснихъ въ какво състоятъ нашитѣ прѣговори, той засмѣнъ ми отговори, че той има у насъ пълна вѣра, че това само подѣйствувало на французското портово д-во да не продава концесията си, въ което и успѣло и остана пакъ непрѣклоненъ. Сжща непрѣклонность изпъкна и когато му говорихъ за

компенсацията въ свързка съ ромжнския въпросъ. Като се видѣ съвѣтъ на тѣсно, той ми заяви, че Русия не ще се мѣси по уреждане на въпроса за Солунъ, който трѣбва да се рѣши помежду ни, а не отъ европейскитѣ сили. Изказахъ и на това съгласие, като заявихъ, че и въ такъвъ случай, пакъ ще го вземемъ, даже и противъ съединението между сѣрби и гърци. Значи, заключи той, вие ги тикате съзнателно въ обятията на Австрия. Не безпокойте се, отговорихъ азъ, нашитѣ мѣрки сж взети да се избѣгне това. Моето впечатление е въ случая, трѣбва да се дѣйствува прѣдъ Императора. По ромжнския въпросъ съобразихъ се съ Вашата телеграма. *Даневъ.*

Телеграма отъ министра на външнитѣ работи до Царската легация въ Петербургъ. 29 мартъ 1913 г.

Забѣлѣжете, че имаме формално обѣщание отъ Неклюдова да се изпълни буквално договора ни съ Сѣрбия, ако се постарамъ да се прѣкратятъ военнитѣ дѣйствия на Чаталджа. Ние се старамъ и ако работата се забави, грѣшката е у турцитѣ, както добрѣ знае Сазоновъ, комуто съобщете това за да знае, че ние взехме актъ отъ формалното обѣщание на руския тукъ прѣдставителъ по буквалното изпълнение на договора ни. Майореско се похвалилъ, че щѣли да имъ дадатъ не само Силистра, но и нѣколко километра отъ Черноморския брѣгъ. Енергически протестирайте противъ това прѣдъ Сазонова, като настояте пакъ върху необходимостта да не се дава по никой начинъ повече отъ онова, върху което му е говорилъ Даневъ и то срѣщу компенсации. *Геишовъ.*

Телеграма отъ министра на външнитѣ работи до министра въ Петербургъ. 13 априлъ 1913 г.

Съ депеша отъ 11 того Сазоновъ телеграфира на Неклюдовъ, че били много загрижени по извънредното изострювание по въпроса за разграничение между Бѣлгария, Гърция и Сѣрбия, че не искали да допуснатъ и мисълъ за братоубийствена война, и че като пращали сжщеврѣменно настоятелни съвѣти за успокоение въ Атина и Бѣлградъ, тѣ обрѣщали и нашето внимание върху неизброимитѣ и бѣдственни послѣдствия, въ които би вкарало Бѣлгария едно сблъсквание съ нейнитѣ съюзници. Имало опасностъ отъ Ромжния и Турция. Русия сторила всичко за ограждане на Бѣлгария отъ нападения изотзадъ. Но въ случай на братоубийствено сблъсквание, руското обществено мнѣние щѣло да се отвърне отъ Бѣлгария, Русия щѣла да остане безучастна зрителка на гибельта на бѣлгарското дѣло и да се ограничи изключително съ запазването рускитѣ интереси. Бѣлгаритѣ не трѣбвало да губятъ изъ прѣдъ видъ, че при сблъсквание съ сѣрбитѣ ще рухне цѣлия договоръ отъ 1912 год., на който се основаватъ бѣлгарскитѣ права за разграничение на Македония. Това сблъсквание щѣло да поврѣди нашитѣ парични домогателства и да ни затвори вратата за заеми. На края Сазоновъ съвѣтва прѣди всичко да обуздаемъ печата и послѣ да се срѣщнемъ съ Пашича.

Вижте Сазонова и му изкажете нашата голѣма признателностъ за неослабната му грижа за сждбата на Бѣлгария. Изкажете му,

обаче, същевременно нашата дълбока скръб за факта, че ние като че се туряме на равна нога с нашите съюзници в отношение на изострюването въпроса за дѣлежа на Македония. Ние твърдимъ най-категорически, че ние не сме нищо сторили за изострюването тоя въпросъ. Една безпристрастна анкета ще докаже, че не нашиятъ печатъ почна полемиката съ сръбскиятъ и гръцкиятъ. Сазонову е познато, че не ние, а Пашичъ, съ писмото си отъ 16 й февр., повдигна въпроса за ревизиранието договора ни. Демидовъ ще засвидѣтелствува, че не ние, а Венизелосъ, слѣдъ като и Даневу въ Лондонъ, и Демидову въ Атина, прѣдложи една прецизна линия на разграничение, сега се повръща и ни прѣдлага една неопрѣдѣлена граница, която да обнеме всичките гръцки мѣстности на западъ отъ Кавала. Не българскиятъ, а сръбскиятъ министръ на финансиитъ тържественно въ парламента декларира, че демобилизация не може да става до гдѣто не се рѣши въпроса за границитѣ. Не български, а сръбски началникъ на щаба отива въ Солунъ, гдѣто сръбски и гръцки офицери се побратимяватъ и отъ тамъ съ специаленъ тренъ посѣщава и Битоля и се връща въ Скопие прѣзъ Тетово. Не ние, а други отидоха да дирятъ съюзници срѣщу ония съюзници, които двойно и тройно повече жертви дадоха за общото дѣло. И най-послѣ и най-главно, когато ние изтощаваме и армия и народъ като сами, непомогнати отъ никого, държимъ съ гърдитѣ си огромните турски войски затворени въ Чаталджа и Булаиръ, сърби и гърци трупатъ войски не противъ общия врагъ, а противъ насъ. Седемъ гръцки дивизии има около Солунъ, двѣтѣ сръбски дивизии, върнати отъ Одринъ, се оставятъ около Пиротъ за да бждатъ готови за борба съ България; всичките други сръбски войски се концентриратъ, все срѣщу насъ, отъ Куманово до Битоля. Ако и подиръ всичко това, Сазоновъ иска още едно рѣшающе доказателство, че не ние искаме изострюване конфликта съ съюзницитѣ, че напротивъ, ние искрено желаеме миролюбиво да се свърши тоя конфликтъ, ние сме готови да му дадемъ и това доказателство. И съ тая цѣль, както и съ цѣльта да намѣримъ изходъ отъ днешното положение, натоварваме Ви, колкото за Сърбия веднага да му прѣдложите, на основание чл. 4 отъ тайното приложение къмъ договора ни, Русия да рѣши окончателно нашия споръ съ нея. Сръбската теза по тоя споръ е изложена въ горѣспоменатото писмо на Пашича. Ние категорически отблъснахме тая теза и понеже по нея пакъ Пашичъ иска да се срѣщне съ мене, всѣка срѣща е излишна, защото министерския съвѣтъ по никой начинъ не може да разисква вече на тая основа. Ние настояваме за изпълнението на договора и нашето становище, тъй спасително, чрѣзъ строгото съблюденіе на поетитѣ задължения, за бждещето на балканските народи, намира, както знае Сазоновъ, най-авторитетно одобрение... Нека прибавя, че при подаването писмото на Пашича, Спалайковичъ, въ отговоръ на моето изявление, че ние не приемаме да ревизираме договора, ми заяви, че не остава друго освѣнъ да се отнесемъ до прѣдвидения арбитражъ. Бързото оповѣстяване, че Русия приема веднага да разрѣши спора, ще внесе онова голѣмо успокоение на духоветѣ у насъ и въ Сърбия, което тъй много се желае отъ Сазоновъ.

Гешовъ.

**Окръжна телеграма отъ министра на външнитѣ работи до
Царскитѣ Легации, 19 априлъ 1913 год.**

Споредъ точно провѣренитѣ цифри, въ настоящата война ние сме извадили всичко 480,000 въоръжени войници, 70,000 служаци въ тиловата служба и 70,000 колари въ обоза. Съпоставени съ огромнитѣ жертви, които Ви се съобщиха съ циркулярно, тѣ трѣбва да запушатъ устата на ония, които умаловажаватъ съкрушителното ни участие въ войната и искатъ да ни отнематъ оная частъ отъ придобивкитѣ, която ни се справедливо пада съразмѣрно съ нашитѣ сили, жертви и загуби.

М-ръ Гешовъ.

**Телеграма отъ министра на външнитѣ работи до Царската
Легация въ Атина, 19 априлъ 1913 г.**

Заявете на Венизелосъ, че направеното миналия октомври прѣдложение за дѣлежа се намѣри и отъ самия него за съвършено неприемливо, затова и той устно направи друго въ Лондонъ на Данева. Това устно прѣдложение, обаче той обѣща и Даневу и мене да го прати и писмено чрѣзъ Панасъ. Едва подиръ нѣколко мѣсечно чакане Панасъ на 9 того ми даде писмено ново прѣдложение, което обаче се различава отъ устното на Венизелосъ въ Лондонъ и е тѣй неопрѣдѣлено, че имаме право да смѣтаме, какво и до сега нѣмаме направено конкретно териториялно прѣдложение, а имаме формулиранъ принципътъ на една етнографическа подѣлба. И наистина, на западъ отъ Кавала се казва безъ опрѣдѣление на географически граници, че искатъ грѣцкитѣ мѣстности и ни се посочва по на западъ езерото Прѣспа безъ да се опрѣдѣли, дали линията ще отиде по срѣдата, по сѣверния или южния край отъ това езеро. Щомъ принципъ, а не територия ни се прѣдлага, тогава и ние настояваме на гринципа на съразмѣрността и искаме по него да стане подѣлбата. И тоя нашъ принципъ е много по-справедливъ отъ оня на народността, защото несъстоятеленъ е аргументътъ, какво, като се боримъ за освобождението на населението на Турция, ние не можемъ да анексирате освѣнъ еднородни елементи. Ако това се приеме, тогава не само сѣрбитѣ не могатъ да анексиратъ повечето земи, които ще имъ се дадатъ, защото не сж сѣрбски, но нито България нито Гърция могатъ да претендиратъ да взематъ Солунъ, защото $\frac{3}{4}$ отъ населението му сж другородни и друговѣрни. Но за да докажемъ, че ние въ югозападна Македония не искаме грѣцки земи, ние сме готови да дадемъ за тамъ линия, която да дѣржи смѣтка за това. Ако грѣцкото правителство желае да има географическо очертание на тая граница, Вие може да му го обѣщаете, съ условие то *seance tenante* да Ви даде същото и за своята линия. Вѣрвамъ, че Венизелосъ нѣма да ни обвини въ желание да протакаме, тѣй като той прѣди три мѣсеца, когато бѣ въ София, не ми каза, че смѣта прѣдложената на Данева линия за официално дадена, а дори ми обѣща да я даде писмено чрѣзъ Панасъ. Ако

бѣ той тогава ми казалъ, че счита тѣхната линия за дадена, азъ щѣхъ отколѣ да настоя да почнемъ прѣговоритѣ. Азъ смѣтамъ съ горнето наше прѣдложение прѣговоритѣ започнати вече и моля Венизелосъ да вѣрва, че ще сторя всичко за тѣхното успѣшно водение и свѣршване.

М-ръ *Гешовъ*.

**Телеграма отъ министра на външнитѣ работи до Царската
Легация въ Петербургъ, 20 априлъ 1913 г.**

Ето резервитѣ, които ще изкажете Сазонову досѣжно арбитража. Съ депеша отъ 15 того прѣписъ, отъ която Ви пратихъ завчера, Сазоновъ твърди, че имало извѣстна частъ справедливостъ въ сръбската аргументация за компенсации и че ужъ ние сме признали това, защото сме искали да платимъ съ пари за сръбската помощъ при Одринъ. Затова трѣбвало ние да внесемъ въ договора съ Сърбия извѣстенъ корективъ. Сръбската помощъ на Одринъ ние искахме на основание на споразумѣнията, отъ които Вие имате прѣписи, та ще можете да ги прѣдставите Сазонову. Срѣщу пари никаква помощъ не сме искали. Подиръ възобновлението на военнитѣ дѣйствия, като чухме, че сърбитѣ бѣха току що получили въ Нишъ обсадни орждия, които стояха още опакувани и които не имъ трѣбваха вече, защото голѣмитѣ операции бѣха свѣршени, ние поискахме да купимъ тия орждия. Сърбитѣ се съгласиха веднага да ни ги прататъ, като казаха, че лесно ще се споразумѣемъ отпослѣ. Ако бѣха само загатнали, че срѣщу тия орждия тѣ ще искатъ корективъ въ нашия договоръ, щѣхме съ възмущение да отхвърлимъ тѣхното прѣдложение. Може ли да се наказваме да плащаме една неугворена цѣна, и то въ територия, за която цѣна ни дума непродумаха сърбитѣ, когато ни пратиха орждията? Ако се водимъ по тая логика, ние имаме много по-голѣмо право да искаме компенсация за 7-мата дивизия, което въпрѣки споразумѣнието ни отъ 15 септември, ние дадохме на сърбитѣ въ началото на войната и което имъ бѣ отъ голѣма помощъ при тѣхнитѣ първи операции въ Македония. Като слѣдователно повторите пакъ Сазонову, че ние, осланяйки се на високото чувство на справедливостъ на руското правителство, сме съгласни да подложимъ нему нашитѣ разногласия съ сърбитѣ досѣжно тълкуванието и изпълнението на договора ни, заявете му, че ние рѣшително сме противъ всѣко измѣнение въ тоя договоръ, толкозъ повече, че въ функциитѣ на арбитра, споредъ чл. 4 отъ приложението къмъ договора, не влиза и въпросътъ за измѣнения въ договора. А всѣко даване на териториални компенсации отвѣдъ линията, прѣдвидена въ договора, ще бжде отмѣнение на тоя договоръ. Това признаха самитѣ сърби, затова и ни прѣдложиха да влѣземъ въ прѣговори съ тѣхъ за ревизия на договора, нѣщо, което ние категорически отказваме. И пакъ заявяваме, че други компенсации освѣнъ парични за даденитѣ намъ сръбски орждия по никой начинъ не признаваме.

Министръ *Гешовъ*.

**Телеграма отъ минитра на външнитѣ работи до Царската
Легація въ Букурещъ, 21 априлъ 1913 г.**

За устно и всестранно разискване на въпроситѣ, които сж станали прѣдметъ на вашитѣ разговори съ Майореско при послѣднитѣ ви срѣщи съ него, намирамъ за необходимо да дойдете незабавно тукъ. Срѣщнете се веднага съ Майореско и му заявете че самиятъ фактъ на това Ваше пжтуване доказва, колко ние държимъ да запазимъ и стѣгнемъ вѣковнитѣ приятелски връзки съ Ромжния и колко ще бждемъ честити, ако той ни улесни задачата при твърдѣ болезненитѣ минути, които ние и цѣла България ще има да прѣкараме, когато се узнае рѣшението на петербургската конференция. Ако нашето приятелство има каква-годѣ цѣна за Ромжния, тѣ трѣбва да направятъ нѣщо по-значително и то прѣди обявяванието на вердикта на петербургския ареопагъ. Дайте да се разбере това по единъ твърдѣ деликатенъ начинъ и поста-райте се да узнаете отъ Майореско и ако Ви прилѣга, отъ Таки Ионеско, като какво ромжнското правителство може да ни от-стѣпи, било въ икономическо, било въ политическо отношение. Всичко това обаче имайте грижата да кажете отъ Ваша страна, за да бждете лично освѣтлени при дебатирането въпроситѣ тукъ съ насъ.

М-ръ Гешовъ.

**Телеграма отъ Помощ.-Главнокомандующия — Одринъ до г-на
министръ-прѣдседателя. 23 априлъ 1913 год.**

Дадохъ изрична заповѣдъ да се вдигне запрѣщението за търговскитѣ параходи да разтоварватъ. Положението тука е добро. На войскитѣ е тежко бездѣйствието. Негодуванието срѣщу нашитѣ съюзници, като прѣка причина за нашето безцѣлно стоение на Чаталджа и Булаиръ, е твърдѣ голѣмо, заради това и подеметъ на духа въ армията, за една военна акция срѣщу тѣхъ е извънредно голѣмъ, даже по-голѣмъ отъ оня, който бѣше въ началото на войната срѣщу турцитѣ. При нужда успѣхътъ ще бжде несъмненъ. Това твърдя съ положителность. Правителството, прочее, може да слѣдва своята политика на неотстѣпчивость съ абсолютна само увѣреность, че ако трѣбва, армията ще посрѣщне една война срѣщу нелоялнитѣ наши съюзници сърби и гърци съ възторгъ. Отъ всичко изглежда, че подписванието на прѣдварителния миръ съ демобилизация за воюващитѣ се умишленно протака, за да може вѣроятно да се сложи на разглеждане въпроса за нашия споръ съ нашитѣ съюзници прѣди него. Това положение би било най-неблагоприятно за насъ. Прѣдъ такава една перспектива не би ли било по-цѣлесъобразно, съ цѣль да ускоримъ подписва-нието на прелиминарния миръ, да дадемъ на заинтересуванитѣ велики сили да разбератъ, че ако до извѣстенъ срокъ това не стане, ние ще поискаме да сключимъ сепаративенъ миръ съ тур-цитѣ, а тая послѣдната да прѣдупрѣдимъ, че ако тя въ извѣстенъ срокъ не приеме това да стане, ние ще атакуваме Чаталджа.

Това заплашване особено спрѣмо Турция би имало резултатъ, защото армията ѝ е съвсѣмъ деморализирана, и не би била въ положение да издържи единъ даже артилерийски огънь. И тогава нашия споръ съ нашитѣ съюзници ще бжде разрѣшенъ въ наша полза, защото ще бждемъ свободни да групираме всичката си армия срѣщу тѣхъ, а тѣ нѣма да бждатъ въ положение да издържатъ една борба съ насъ, и твърдѣ е вѣроятно, че безъ всѣка военна акция ще отстѣпятъ. Генералъ-лейтенантъ *Савовъ*.

Телеграма отъ Царската Легация въ Бѣлградъ до министра на външнитѣ работи. 1 май 1913 год.

По свѣденията ми, веднага слѣдъ подписването прелиминарния миръ, сръбското правителство щѣло да отправи къмъ България искание да се ревизира договора. Имайки прѣдъ видъ трѣскавото приготвление, правено отъ сърбитѣ на нашата граница, боя се, да не би веднѣжъ съсрѣдоточението на сръбскитѣ войски завършено, да бждемъ поканени да дадемъ единъ брѣзъ отговоръ на горното сръбско искание. Допустимо е отъ друга страна, по силата на едно прѣдварително споразумѣние между Гърция и Сърбия, да бждемъ прѣдизвикани по-рано отъ грѣцка страна, или едноврѣменно и отъ двѣтѣ. Послѣднитѣ българско-грѣцки инциденти сж симптоматични въ това отношение. Впечатлението ми е, че сръбското правителство всѣчески ще се постараетъ да избѣгне арбитража на Русия. Допущамъ, че и послѣдната би се опитала да се отърве отъ тая задача. Не се съмнявамъ, че цѣлѣта на Хартвигъ и Пашичъ е чрѣзъ растящето възбуждение на общественото мнѣние въ Сърбия, да посочатъ конфликта като неизбѣженъ и тѣй да се въздѣйствува на Петербургъ да се застѣпи за нови отстѣпки отъ наша страна, извънъ контестираната зона. Тая игра е много опасна. Когаго сръбскитѣ държавни мѣже и военни видятъ армията си съсрѣдоточена на нашата беззащитна граница, искушението имъ ще бжде тѣй голѣмо, щото всичко е възможно. Главенъ цѣръ на това зло е часъ по скоро да се привлѣкатъ нашитѣ войски къмъ границата. Тѣй могатъ да се намалятъ вѣроятноститѣ отъ една нова война. Още по-добрѣ би било, ако можемъ бърже рѣши спороветѣ съ Гърция. Вчера прѣди пладнѣ отъ Скопие пристигна Путникъ, който има продължително свиждане съ Пашича и кралъ Петъръ. По свѣденията ми, моравската дивизия, втори банъ, въ най-късо врѣме ще мине прѣзъ Пиротъ къмъ Зайчаръ. За сръбскитѣ военни приготвления, както и за едно възможно нападение на България, помолихъ тукашниятъ английски министъръ да телеграфира на своето правителство.

¶ *Тошевъ*.

Телеграма отъ министра на външнитѣ работи до генералъ-лейтенантъ Савоевъ въ Одринъ. 2 май 1913 год.

За длѣжностъ считамъ да настоя да обсъдите пакъ зрѣло въпроса. При свѣщанието, което завчера имахъ съ шефотѣ на партиитѣ, обърна ми се сериозно внимание върху необходи-

мостъта да се взематъ мѣрки. Даневъ и Тодоровъ отъ Виена телеграфиратъ, че се убѣдили, какво има отъ Сърбия опасность, та да се взематъ съотвѣтнитѣ прѣдпазителни мѣрки. Отъ Атина легацията ни ми телеграфира, че тамошниятъ сръбски пълномощенъ министръ заминалъ за Бѣлградъ, прѣдполага се за постигнатото вече и насочено противъ насъ грѣцко-сръбско съглашение.

Министръ *Гешовъ*.

Телеграма отъ министра на външнитѣ работи до Царската Легация въ Петербургъ, 3 май 1912 г.

Заявете Сазонову, че слѣдъ като приехме неговата покана да подложимъ на окончателното рѣшение на Русия, споредъ чл. 4 отъ тайното приложение на нашия договоръ съ Сърбия, всѣкой споръ съ послѣдната по тълкуванието и изпълнението на тоя договоръ и приложенията му, ние намираме, че врѣме е императорското правителство да встѣпи вече въ своитѣ функции на третейски сждъ. Споредъ споменатия членъ 4, тия функции почватъ по спороветѣ, щомъ едната или другата страна заяви, че счита за невъзможно да се постигне съглашение съ непосредствени прѣговори. Ние формално заявяваме, че считаме невъзможно да се постигне съглашение съ непосредствени прѣговори по подигнатия отъ Сърбия въпросъ за ревизия на нашия договоръ съ нея въ смисълъ, да се даде ней нѣщо повече отъ прѣдвиденото въ договора. И самъ Сазоновъ ще се убѣди въ невъзможността на прѣко съ сръбитѣ съглашение като прѣгледа писмото на Пашичъ отъ 9 февруари и моето отъ 18 мартъ тая година, прѣписи отъ които прѣдайте на руския министръ на външнитѣ работи. Забѣлѣжете му въ свързка съ тѣхъ, първо, че ако моятъ отговоръ се забави, причината бѣ, че Хартвигъ пожела да станатъ нѣкои измѣнения въ него и, второ, че тѣй категорично бѣ моето твърдение, какво българското правителство по никой начинъ не може да сподѣли възгледитѣ на сръбското правителство, че послѣдното е вѣроятно счело и то, че съ прѣки прѣговори не можемъ се съгласи, та не е отговорило на нашето писмо. Впрочемъ, когато Спалайковичъ ми прѣдаде, на 16 февруари, писмото на Пашича отъ 9 сжци, той ми заяви, че ако не възприемемъ тезата на неговото правителство, единственото срѣдство за разрѣшението спора остава арбитражътъ. Прѣдъ видъ на тия факти и на обстоятелството, че отъ день на день расте възбуждението на духоветѣ и че е необходимо да се тури веднага край на това възбуждение, за да се избѣгнатъ ужаситѣ на една братоубийствена война и скандалътъ на краха на балканския съюзъ, ние считаме арбитража за повелителенъ. Молимъ императорското правителство, като вземе въ съображение, че сръбското искане за ревизия на договора е равносилно съ отричане отъ тѣхна страна на неговото изпълнение, да постанови да се изпълни той отъ сръбитѣ чрѣзъ изпразването на безспорнитѣ мѣстности отъ Македония и да се произнесе върху спорната зона, споредъ чл. 2 отъ тайното приложение.

Прочетете тая депеша Сазонову и му оставете прѣводъ отъ нея.

Министръ *Гешовъ*.

**Телеграма отъ Генералъ-лейтенантъ Савовъ въ Одринъ до
министра на външнитѣ работи. 6 май 1913 год.**

Взехъ нужднитѣ мѣрки да се организиратъ срѣдства за прикриване на столицата. Това за сега е най-много, което можемъ да направимъ. Съвѣтвамъ да имате куражъ и стойкость при воденето прѣговоритѣ съ съюзницитѣ, като имате прѣдъ видъ, че тѣхнитѣ армии сж такива, които ний лесно ще разбиемъ и унищожимъ. И че може-би нѣма по благоприятенъ случай за насъ да направимъ това сега, когато тѣ сами ни прѣдизвикватъ. Намъ само едно ни е потрѣбно, да можемъ да се освободимъ отъ Турция и съсрѣдоточимъ. Ний ще имаме непрѣмѣнно надмощие надъ нашитѣ съюзници въ всѣко отношение. Моралътъ на войскитѣ ни, когато се касае за борба срѣщу гърци и сърби, е много високъ и всичко гори отъ желание да отмѣстимъ за некоректното имъ поведение. Помощ.-главнокомандующия ген.-лейтенантъ *Савовъ.*

**Телеграма отъ Царската Легація въ Берлинъ до министра
на външнитѣ работи. 7 май 1913 г.**

Вслѣдствие депешата Ви, видѣхъ днесъ министра на външнитѣ работи, комуто изложихъ положението съ просба за надлежното му и мощно съдѣйствие. Прѣдъ видъ на утрѣшното заседание на посланницитѣ въ Лондоиъ, той ми обѣща да повтори телеграфически даденитѣ вече въ германското посолство наставления за по-скорошното подписване, за което му благодарихъ искрено. Въ течението на разговора ни стана дума и за дѣлежа на завзетитѣ турски земи и за мѣстотитѣ покрай него. Той ми повтори, че германското правителство нѣма защо да се мѣси въ тая работа и не желае това. Попита ме обаче специално за Солунъ, ние претендираме ли още за него. Отговорихъ утвърдително. Той каза, че споредъ неговото мнѣние, гърцитѣ по никой начинъ нѣма да отстъпятъ Солунъ, още по-малко слѣдъ убийството на краля, но забѣлѣжи, при това, пакъ споредъ личното му оцѣнение, че ако ние отстъпимъ Солунъ, споразумѣнието ни съ Гърция за бждащата граница между нея и България би се улеснило твърдѣ много. На това азъ се ограничиха да му кажа, че Сарфовъ е изпратенъ съ специална мисия за едно споразумѣние; прибавихъ, за негово свѣдение, че по моето мнѣние, споразумѣнието ни съ Сърбия ще бжде още по-трудно. *Гешовъ.*

**Телеграма отъ министра на външнитѣ работи до Царската
Легація въ Петербургъ. 20 май 1913 г.**

Въ снощната срѣща съ Пашичъ, освѣнъ съглашението ни по срѣщата съ министри-прѣдседателитѣ, съгласихме се и за обнародването на нашия съ Сърбия договоръ и приложенията му, ако нашитѣ владѣтели и руския императоръ се съгласятъ. Днесъ помолихъ вече Неклюдова да телеграфира за да иска съгласието.

Подѣйствувайте и Вие, като настояте, че обнародването ще крайно улесни задачата на Русия по арбитража ѝ между България и Сърбия, като тури край на легендите, които толкоз много помрачиха ясното и сравнително лесно дѣло на нашия споръ съ Сърбия. Никой сърбинъ не ще може да се сърди на Русия когато види, какъ сърбитѣ сж се ангажирани съ договора и приложенията му. И общественото мнѣние, освѣтлено, мощно ще улесни задачата на прѣдвидения третейски сждъ. Възползувайте се отъ случая да изтъкнете Сазонову, че сърбитѣ се блазнятъ и насърдчаватъ отъ нѣкакви желаня на Ромжния и Турция да ни нападнатъ въ случай на въоръженъ конфликтъ между насъ и съюзниците. Настояте, че ако Русия осжда подобенъ конфликтъ, трѣбва да подѣйствува и прѣдъ нашитѣ съюзници, да не заискватъ нови съюзи, и прѣдъ Турция и Ромжния, да не вливатъ масло въ огъня, като обръщатъ благосклонно внимание на подобни заисквания. Братоубийственната война може да се избѣгне само съ енергически въ тая смисълъ постѣпки отъ страна на силитѣ, и особено Русия.

Министръ *Гешовъ*.

Телеграма отъ министра-прѣдседателя до помощ.-главнокомандующия въ Одринъ. 20 май 1913 г.

Днесъ Неклюдовъ ми прочете слѣдната депеша отъ Сазонова, по която моля да ми дадете Вашето мнѣние, като имате прѣдъ видъ, че ние принципиално, слѣдъ като изслушахме Васъ по Великдень, приехме демобилизацията, та не можемъ сега се отказа отъ нея. Не е вѣрно само, че сме се съгласили на една трета или една четвъртъ отъ сегашния ни съставъ. Ето депешата, която е прѣдадена тука, въ Атина и Бѣлградъ.

„Нашето прѣдложение за равномерно съкращение състава на съюзнитѣ армии слѣдъ сключването прелиминарния договоръ получи по принципъ съгласието на съюзниците. България е съгласна да доведе до една трета или една четвъртъ часть сегашния си съставъ. Сърбия е съгласна да остави 80 или 100 хилядна армия, която се равнява приблизително на една трета часть отъ нейната армия. Гръцкиятъ министръ, като заяви, че ще се допита до краля, изказа принципиално съгласие да се доведе гръцката армия приблизително до размѣра на сръбската и молилъ да се увѣдоми въ каква цифра би се изразило съкращението на българската армия, ако тя се намали до една трета часть. Тѣй като вече прѣдварителниятъ миръ е подписанъ, желателно е да се пристѣпи къмъ конкретно осществление на нашето прѣдложение. Затова на съюзниците надлежи точно да се споразумѣятъ по този въпросъ, находящъ се въ тѣсна свързка съ въпроса за разграничението на окупираната зона между българитѣ и гърцитѣ. Прѣдъ видъ произходящитѣ по настоящемъ по тоя въпросъ прѣговори въ Солунъ, не признаватъ ли съюзниците за възможно тамъ же да се споразумѣятъ и за съкращение състава на армиитѣ; тѣй сжщо и Сърбия би могла да командирова свой пълномощникъ въ този градъ.

„Благоволете да направите прѣдставление прѣдъ правителството, при което сте акредитирани, че е желателно най-скоро съглашение по тѣзи прѣдварителни въпроси, при което, ако тѣ могатъ да се споразумѣятъ непосредствено, безъ участието на нашитѣ прѣдставители, то ние бихме това само привѣтствунали, ако ли же тѣ би срѣщнали затруднения, ние сме готови да имъ помогнемъ.“

Министръ *Гешовъ*.

**Телеграма отъ Помощ. Главнокомандующия — Одринъ до
Министра-Прѣдседателя, 22 май 1913 г.**

Изказахъ мнѣние за демобилизацията прѣзъ Великдень, като имахъ прѣдъ видъ сжществуванieto договора и обстоятелството, да имаме обѣщанието отъ Петербургъ, че договорътъ ще бжде изпълненъ въ пълната си чистота. Съ становището, което взе Сърбия въ послѣдно врѣме спрямо договора и факта, че отъ Петербургъ сж наклонни да признаятъ правата на Сърбия за компенсации извънъ спорната зона, положението е измѣнено. Споредъ моето скромно мнѣние, при това положение, демобилизация не може да се допустне, освѣнъ при условието сърбитѣ прѣдварително да изпразнятъ земитѣ, принадлежащи намъ по договора или да имаме прѣдварителната гаранция отъ всички велики сили, че договорътъ ще бжде изпълненъ отъ страна на Сърбия въ точностъ. Относно процента на войскитѣ, които трѣбва да останатъ слѣдъ демобилизацията, трѣбва споредъ мене настоятелно да се придържаме о принципа: България въ Македония да остави толкова войски, колкото ще държатъ сърби и гърци заедно взети. Посоченитѣ отъ Сазоновъ норми за сърбитѣ и гърцитѣ сж невѣрни, защото, споредъ най-точнитѣ данни, които щаба притежава за числения съставъ на сръбската и гръцката армии прѣзъ войната ни съ Турция, Сърбия по списъкъ е извадила 201,115 души, Гърция 80,000, а България по списъкъ 600,000 души. При тия данни, ако се придържаме о руското прѣдложение, България ще трѣбва да остави 200,000 души, Сърбия — 66,000, Гърция — 22,000 души. Нѣщо, очевидно на което, нито сърбитѣ, нито гърцитѣ ще се съгласятъ.

Поради това, като се има прѣдъ видъ посочения по-горѣ принципъ, прѣдпочтително е въпросъ да се третира на базата, колко войска трѣбва заинтересуванитѣ съюзни държави да оставятъ въ Македония, а колко ще държатъ въ прѣдѣлитѣ на старитѣ си земи, това за всѣка една отъ съюзнитѣ държави по отдѣлно е въпросъ чисто вжтрѣшенъ, домашенъ, въ който не може да се мѣси една трета страна, безъ да нарушава принципа на държавния сувернитетъ, съ който всѣка една самостоятелна държава, каквато е и България, има право да се ползува.

За да може правителството да има вѣрна ориентировка за своята политика, считамъ за дългъ да доведа до свѣдение на министерския съвѣтъ, че нашето положение въ военно отношение, благодарение на взетитѣ извънредни мѣрки още прѣди

подписването на мира, сега, когато се подписа, е добро, защото от една страна по всичко изглежда, че Турция почти ще изпълни условията за демобилизацията, защото почна и тя да изтегля войските си от Чаталджа. Обстоятелство, което ни свързва ржцѣтѣ да изтеглимъ отъ тая линия всичкитѣ си войски, като оставимъ само онова, което е необходимо за порядъка и пограничната служба. Отъ друга страна, благодарение на бързото прѣвозване, нашата столица утрѣ е вече прикрита и окончателно осигурена. Къмъ 31 май, нашето положение въ Македония ще бжде таково, че сами сърбитѣ ще почувствуватъ необходимостта да станатъ по-сговорчиви, а къмъ първата половина на юни, нашето положение на всички театри ще бжде таково, че самитѣ тѣхни покровители, за да ги избавятъ отъ явната гибелъ, ще побързатъ да ги накаратъ да приложатъ договора напълно.

Не трѣбва да се обръща никакво внимание на прѣувеличенитѣ свѣдения за лошия духъ на армията. Неизвѣстността и дългото ожидание бѣха повлияли до извѣстна степенъ злѣ на нейния духъ. Но сега, когато се подписа мира и когато на всички стана извѣстно коварството на сърби, духа се подигна извънредно много и всички горятъ отъ желание да отмъстятъ за нанесената обида на нашата народна честъ. Благодарение на този високъ духъ армията по зова на своя царь, главнокомандующия и правителството за реализиране националнитѣ задачи, ще се бие отново съ същата готовностъ на самопожертвувание, както се би до сега на тракийскитѣ и македонски бойни полета, и ще покрие народа, на когото тя е дѣте, отново съ слава. Заради това, до колкото курсътъ на политиката ни зависи отъ способността на армията ни, правителството може да бжде гарантирано за една енергическа политика слѣдъ 10—15 дни, считани отъ днесъ.

Ген.-Лейтенантъ *Савовъ*.

Телеграма отъ Царската Легація въ Атина до министра на външнитѣ работи, 24 май 1913 г.

Гръцко-турскитѣ прѣговори за една евентуална акция противъ България пропадали. Тия прѣговори били водени въ Цариградъ, чрѣзъ изпратения тамъ за тая цѣль плѣненъ въ Янина Вехибъ бей, братъ на Есадъ паша, защитникъ на Янина. Гръцкото правителство прѣдлагало на Турция свободно заемане отново на Одринъ, но Високата Порта искала да си осигури извѣстни компенсации и за въ случай, че не избухне войната между Гърция и Сърбия отъ една страна и България отъ друга страна и тия компенсации вѣроятно били по въпроса за островитѣ. По-неже Гърция не е искала да се ангажира по тоя въпросъ, а Турция не е желала да се компрометира спрѣмо България изключително въ полза на Гърция, прѣговоритѣ пропадали.

Х. Мишевъ.

Телеграма отъ Царската Легация въ Бѣлградъ до министра на външнитѣ работи, 26 май 1913 год.

По свѣдения на . . . . . пълномощенъ министръ въ известни кръгове въ Солунъ се твърдѣло, че въ навечерието на Константиновъ день въ тоя градъ било постигнато нѣкакво споразумѣние между Гърция и Сърбия и подписано отъ Сръбския Пълномощенъ Министръ въ Атина и гръцкия пълномощенъ министръ въ Бѣлградъ, които за тая цѣль се срѣщнали въ Солунъ. Споредъ сжщия източникъ, Спалайковичъ отдавна вече говорилъ на Принцъ Гика въ София за едно споразумѣние между Сърбия и Ромжния. Въ сжщата смисълъ работилъ въ Букурещъ и тамошниятъ сръбски пълномощенъ министръ. Ромжнското Правителство, особено Кралъ Каролъ, се отнасяли много хладно къмъ сръбскитѣ аванси. Желателно е въ всѣки случай, по мнѣнието на . . . . . пълном. м-ръ, да се побърза отъ наша страна за постигнатието на едно цѣлесъобразно споразумѣние съ Ромжния прѣди да сж се разбъркали работитѣ и до като сръбскитѣ и гръцки маневри не усилятъ въ Ромжния течението въ полза на едно сближение съ Атина и Бѣлградъ. Споредъ сжщия, голѣми усилия полагаги гръцитѣ въ Цариградъ за едно споразумѣние съ Турция. Отъ . . . . . пълномощенъ министръ сжщо така узнахъ, че сръбското правителство правило официозни постжпки прѣдъ виенския кабинетъ за да си обезпечи откупванието по голѣмата частъ отъ линията сръбската граница — Солунъ. Тия сръбски прѣдложения не намѣрили добъръ приемъ въ Виена.

Тошевъ.

VI. Басни и Бръщолевения.

Слѣдъ като дадохъ и тия депеши, врѣме и мѣсто му е, мисля, осланяйки се на тѣхъ и на другитѣ документи, да изтъкна измислицитѣ и невѣрноститѣ лустнати главно на мой адресъ отъ героя на гостиницата Pera Palace, въ Цариградъ, па и отъ други нѣкои оратори при дебатитѣ въ Народното Събрание по анкетата.

Тоза изтъкване е необходимо, защото, ако сжди човѣкъ по нѣкои органи на нещастнитѣ интелектуални автори на „прѣстжпното безумие“, тѣ като че сериозно вѣрватъ, какво сж успѣли да измаматъ публиката съ своитѣ бръщолевения и особно съ своята чудовищна претенция, че не тѣ сж отговорни за погрома на България, а ония, които сториха всичко възможно за да се избѣгне той.

Почвамъ съ героя. Отъ човѣкъ, който, пратенъ съ мисия, заборава да плати смѣтката си въ хотела, не може

освѣнъ да се очаква, че той и много други работи ще заборава. И дѣйствително, въ своята рѣчь въ Народното Събрание по анкетата, той заборава всѣко приличие. На два пжти той бива изобличенъ отъ Г. Найчо Цанова за двѣ крупни невѣрности. Но той продължава. Твърди, че генералитѣ въ Чаталджа непрѣмѣнно искали да се склучи миръ, но че, слѣдъ отиването тамъ на Г. Т. Тодоровъ, „тая работа (!) не се осществила“. А ние видѣхме вече, отъ обнародвания по-горѣ докладъ на г. г. Савовъ и Фичевъ, че именно генералитѣ категорически настояха за примирие, защото положението на армията ни, вслѣдствие липсата на храна, бѣ *безисходно*. Настоява по-нататкъ, че генералитѣ, въ съвѣщанието отъ 2 януари, 1913, въ Караачъ, искали à tout prix да се свърши войната. Отъ помѣстения по-горѣ тѣхенъ протоколъ се вижда, че генералитѣ нищо подобно не сж искали. Напротивъ, по думитѣ на ген. Савовъ, тѣ сж настоявали за война. Заблуждава и той, както нѣкои смахнати мои противници, (казвамъ смахнати, защото да се сърдишъ на единъ общественъ дѣецъ, че се е отдалечилъ, то е да признаешъ, че е билъ нуженъ), че съмъ избѣгалъ отъ България, когато знае, че осемнадесетъ деня слѣдъ като си подадохъ оставката и се освободихъ отъ всѣкаква отговорностъ, па и бѣхъ увѣренъ, че новиятъ кабинетъ не бѣ съставенъ отъ авантюристи, бѣхъ волень и азъ, като всѣки гражданинъ, да отида въ странство. И отидохъ, защото прѣзъ май 1913 год. ни единъ български специалистъ не се намираше въ София, всичкитѣ бѣха на бойното поле отъ септемвр. 1912 год., а пъкъ хроническата болестъ, отъ която страдамъ, изисква специално третиране поне два пжти въ годината. И не по моя вина азъ не можяхъ да се върна, а по причина на войната прѣдизвикана отъ авторитѣ на прѣврата отъ 16 юни. И дали азъ въ странство, дѣто се забавихъ пакъ по здравословни причини, не се постарахъ да услужа на България ще се види, когато единъ день обнародвамъ бѣлѣжкитѣ, които държахъ прѣзъ врѣмето на моето странствование.

Заразени отъ дребнавостъта на героя на Rega Palace, дребнави ставатъ и другитѣ негови единомишленици и еднострастници. Едно общо чувство на беззжба закачливостъ застава и тѣхъ, при дебатитѣ по анкетата, да си

криватъ душата противъ насъ. И брулятъ ли ни, брулятъ. Че какво ще брулятъ, ако не насъ? Брули ли се дърво, което не е дало плодъ?

A tout seigneur tout honneur. Първи вървятъ двама министри. И двамата отъ тѣхъ твърдятъ, че когато заповѣдитѣ на ген. Фичевъ за реда на оттегляването били дадени, на 8 окт. 1912. ние сме третирали за интервенцията на силитѣ. Анкетната комисия никждѣ въ архивата нѣма да намѣри, че азъ съмъ далъ заповѣдь да се иска намѣсата на силитѣ.

Подиръ министритѣ, ето че се мждратъ и кандидати зи министри. Хвърлятъ и тѣ своя камикъ противъ насъ. „Бждете почтени къмъ хора, които отсъствуватъ“ имъ казва г. Григоръ Василевъ. Тѣ не слушатъ и се отнасятъ некоректно не само къмъ отсъстващитѣ, но и къмъ тѣхнитѣ сродници. Защо единъ съвѣтникъ по международно право, необходимъ на министерството на външнитѣ работи особно въ военно врѣме, да остане въ София? Защо извѣстни млади да не идатъ на бойното поле? Разпитайте и вижте, дали сж били длъжни да отидатъ, или като данъчни съ физически недостатъци, сж сторили по-добрѣ да останатъ въ София и да не ходатъ да парадиратъ и да служатъ за баластъ на дѣйстващата армия. И ако се убѣдите, че тѣ сж направили нѣщо беззаконно, искайте даването имъ подъ сждъ. Нали имате сега властта? Прѣстѣпници сте, ако не искате сжденето на прѣстѣпницитѣ.

Подмѣта се и думата *безсиленъ*, употребена отъ г. Неклюдова. И въпрѣки ясниятъ смисълъ на думата, храненици на властта, които виждатъ способностъ само тамъ, дѣто е силата, твърдатъ, че като е казалъ *безсиленъ*, г. Неклюдовъ е разбиралъ неспособенъ.

Да, азъ самъ признахъ прѣдъ г. Неклюдовъ, че *безсиленъ* бѣхъ да се боря съ всичкитѣ фактори на управлението, опрени само на нашата партия, единствената, която не се хипнотизира отъ Солунъ, при всичко, че сътрудници като г. Ризовъ дори ни плашеха, че ако не вземемъ Солунъ, ще бжде като че не сме взели нищо. „Народитѣ сж като хората, пишеше ми той. Направете „хиледи добрини нѣкому, доста е само една пакостъ да „му сторите, за да забрави всичкитѣ ви добрини, и даже

„да се нахвърли на васъ“. И безъ да направа пакостъта на 16 юни, която други извършиха и ни лишиха съ нея не само отъ Солунъ, но и отъ цѣла Македония, нахвърлиха се върху мене именно хората, които иматъ на съвѣстъта си „дѣлото на луди прѣстѣпници“.

Историята ще се произнесе, кои бѣха безсилнитѣ и неспособнитѣ, дали ония, които поискаха да противостоятъ на оная патриотическа катаlepsия, на оная байганьовски телешки възторгъ, които родиха погрома, или ония, които продаваха ефтинъ патриотизмъ прѣзъ пролѣтъта на 1913 год. И ще се утѣшатъ, вѣрвамъ, тогава ония родолюбиви души, които сега се вайкатъ, че прѣзъ казаната пролѣтъ България нѣмала държавници, каквито имали други страни въ подобни кризи. Ако твърдѣ неумѣстно, по поводъ на анкетната комисия, се спомена името на Бисмарка и се поиска неговиятъ гений у наши политици, едно е умѣстно да се спомене, ако не за друго, то поне за утѣха на ония, които вѣрватъ, че само у насъ има безсилни държавници. А то е, че дори Бисмаркъ бѣ безсиленъ да се бори срѣщу младия императоръ, сега царствующия Вилхелмъ II, когато послѣдниятъ счете за нужно да го катурне отъ толкова прославения отъ него постъ.

И нека тукъ забѣлѣжа, че ония, които бѣха тѣй непримирими за Солунъ, пламенно пледираха и за взимането на Цариградъ. Врѣмето ще изнесе документи и за други. За сега достатъчно е да се напомни писмото на г. Ризова, обнародвано въ брой 1211 отъ *Балканска Трибуна* за да се види, че не ние, а отъ другия лагеръ дѣйци сж настоявали за влизането въ столицата на Турция“. Европа е цѣла, пише той, подъ обаянието на на- „шитѣ епически побѣди. Но романтицитѣ на всѣкждѣ останали разочаровани за дѣто великиятъ жестъ, влизането въ Цариградъ, не биде извършенъ. Нѣма да скрия отъ „Васъ, че и азъ съмъ въ числото имъ. Не, разбира се, „само поради романтични побуждения, но и поради дъл- „боки политически съображения“.

Но да продължимъ. Съ басни се обаждатъ и нѣкои отъ лѣвицата. Единъ особно, който има неочакваната честь да бжде полъсканъ за безспорния си талантъ отъ единъ министръ, увѣрвава Събранието, че азъ съмъ да-

валъ телеграфически съобщения на ген. Савовъ за натискъ върху единъ партиенъ органъ, за запрѣщението му въ новитѣ земи, за войнствено държане на печата. Нужно ли е да казвамъ, че тоя народенъ прѣдставителъ е билъ подведенъ отъ нѣкой ненароденъ заблудителъ? Никакви подобни заповѣди не съмъ давалъ. Принуденъ да търпа и азъ военната цензура, както я търпятъ сега много министри-прѣдседатели въ Западна Европа, ако нѣкога съмъ се молилъ за нѣщо, то е печатътъ да не напада чуждитѣ държави. Но моитѣ молби се слушаха толкозъ, колкото се слушатъ сега и молбитѣ на министра-прѣдседателя на французката република, г. Вивиани. Четете в. Temps отъ 27 августъ тая година и ще видите, какъ г. Вивиани се молилъ на военнитѣ да не запрѣтватъ влизането на в. Times въ Франция, какъ му обѣщали и какъ не изпълнили обѣщанието си. Колкото за самата военна цензура, каквато сега има дори и въ Франция и Англия, дѣто вѣстникъ не може да излѣзе прѣди да се прѣгледа отъ цензурата, любопитнитѣ добрѣ ще сторятъ да прочетатъ по нея рѣчитѣ на моитѣ бивши колеги, г. г. Людскановъ и Тодоровъ, произнесени въ Народното събрание на 14 дек. 1912, да сравнатъ, какво стана у насъ прѣзъ 1886 и какво става сега у други воюващи конституционни държави и тогава да прѣдлагатъ мѣрки за бж-дещето уреждане на тоя сериозенъ въпросъ.

Но палмата на безцеремонното тълчене на истината при дебатитѣ по анкетата въ Народното събрание безспорно принадлежи на единъ бившъ министръ, чието име и въ странство дори се отличи съ послѣдователнитѣ опровержения, които му се нанесоха отъ трима чужди министри. Отекчителенъ ще стане поменикътъ на невѣрноститѣ, измислицитѣ и изопаченията, за да не употреба нѣкоя по-неблагозвучна дума, съ които тоя ораторъ се ознаменова въ дългата рѣчь, която държа въ Народното събрание по анкетата. Но за да се види, по какъвъ безпримѣренъ начинъ истината бѣ распната отъ него, азъ не мога да не изтъкна нѣкои отъ тия негови басни и бабини деветини. Тѣ сж толкозъ по-осждителни, че той, като бившъ министръ, който имаше на разположението си цѣлата архива на министерството на външнитѣ работи, имаше възможность да провѣри всичко и да каже

само истината. Но проникнатъ, види се, отъ афоризма на французския философъ, че „истината, всѣкога полезна за „оногова, който я слуша, не е вредителна освѣнъ за „оногова, който я казва“, той скри истината за себе си, както скри и архивата за своитѣ, и не прѣсна отъ свещената трибуна на Събранието, освѣнъ заблуда.

Захващамъ. И за да се увѣри всѣкой въ правотата на цитатитѣ ми, давамъ страницитѣ отъ печатаната въ особна книга негова рѣчь.

„Ние тайни договори не сме сключвали“ (стр. 17). Каква смѣлость! Министерството въ 1904, когато ораторътъ бѣ министръ, сключи тайния (не само търговския) договоръ съ Сърбия.

„Питахте ли компетентни хора за въоръжението?“ (стр. 22). Всички знаятъ и оратора знае, но крие, че съвѣтъ отъ едничкитѣ компетентни военнопочалници ни каза, че можемъ да воюваме съ нашето въоръжение.

„Едвамъ на 2 августъ 1912 обаждатъ за съюзъ на военнитѣ“. (стр. 26). Генералъ Никифоровъ бѣ въ течение на прѣговоритѣ отъ началото. Скоро се посвети и генер. Фичевъ и двамата генерали заедно изучаваха военната конвенция съ Сърбия, която се подписа отъ генер. Никифорова на 29 априль 1912. Трѣбвало да се допитваме по прѣговоритѣ и съ шефове на партиитѣ. За тайнитѣ договори на 1902 и 1904 на кой опозиционенъ шефъ е било обадено? Толкозъ тайни трѣбваше да се държатъ у насъ прѣговоритѣ въ 1912 год. (както се държаха и въ Сърбия и Гърция), че министерскиятъ съвѣтъ ме опълномощи да вода азъ прѣговоритѣ като се държатъ посветени отъ мене само г. г. Даневъ, Т. Теодоровъ и ген. Никифоровъ. Не можеше да се повѣри тайната на шефове, които, като ораторътъ, признаватъ, че сж били противъ новия чл. 17, а слѣдователно и противъ тайнитѣ договори изобщо. А да се повѣри на едни отъ десетѣ шефове, а на други да се не повѣрява, щѣше именно да бжде осждително. Щомъ шефове поискаха, прѣзъ обикновената сесия на Събранието въ 1912—1913, да ги посвета въ тайната на договоритѣ, азъ имъ съобщихъ сжщественитѣ точки. Не можахъ да имъ съобща цѣлия текстъ, защото имаше изриченъ членъ въ тѣхъ, че трѣбва да се държатъ тайни. Единъ отъ шефове въ едно отъ за-

седанията забълъжи, че въ Сърбия и Гърция договоритѣ били съобщени на шефовете на опозицията. Веднага телеграфирахъ на легацитѣ ни въ Бѣлградъ и Атина да питамъ, дали е вѣрно това. Отговоритѣ имъ ще се намѣратъ въ архивата. Ако тѣ бѣха потвърдили това, що каза поменатиятъ шефъ, отговоритѣ навѣрно щѣха да се прочетатъ въ Народното Събрание. Нека тукъ прибавя, че азъ пръвъ въведохъ практиката, министър-прѣдседателъ да свиква партийнитѣ шефове. Прѣди мене тѣ се виждаха съ първия министъръ само въ комисии, главно въ оная по отговора на тронната рѣчь, когато, разбира се, партията на власть благоволяше да тури шефове въ комисията. Имало е партии, които и това сж отказвали. Нека не ги изброявамъ, а нека по-добрѣ туря край и на друга легенда, а именно, че когато съмъ събиралъ шефове, не съмъ имъ казвалъ истината. И въ какво съмъ ги заблудилъ? Казалъ имъ съмъ, че не даваме Солунъ (стр. 140). А самъ ораторътъ по нататъкъ признава (стр. 290) *че въ сжщата срѣща* съмъ казалъ или Солунъ *или казитъ* ще искаме. Кой тогава говори невѣрности? Казвалъ съмъ, че всичко ще се уреди съ гърцитѣ, когато тѣ не правили никакво прѣдложение. (Стр. 103, 209). Официално дѣйствително тѣ не ни направиха приемливи прѣдложения за разграничение и погорѣ се видѣ, какъ азъ реагирахъ противъ това обстоятелство прѣдъ г. г. Сазонова и Венизелосъ. Но имахме неофициални намеквания, получихме и мнѣнието на лондонския гръцки министъръ, за което писахъ по-горѣ. И нека тукъ прибавя, че при прѣговори вѣрното днесъ може утрѣ да не е вече вѣрно, днешното убѣждение на министра може вжтрѣ въ единъ день да се измѣни. Въ Одринъ, на 21 мартъ 1913, бѣше приетъ арбитражътъ съ гърцитѣ, който отпослѣ се отмѣни. И нѣмахъ ли азъ тогава право да се надѣя, че всичко ще се уреди съ гърцитѣ? И ако не бѣ се отмѣнилъ арбитражътъ, не само щѣше да се избѣгне междусъюзнишката война, но и прѣговоритѣ за миръ съ Турция щѣха да се свършатъ много по-скоро, тъй като не щѣха да се провлачатъ тѣ отъ гърцитѣ. Но на прѣдмѣта. Казвалъ съмъ, че „ромжнитѣ нищо не сж искали отъ насъ, а само подпущали приказки чрѣзъ посторонни лица, когато г. Калинковъ още въ начало октомври съоб-

щилъ, че ромжнитѣ ще искатъ компенсации (стр. 169)". Но самиятъ г. Калинковъ на 4 ноември телеграфира, че тѣ нищо отъ насъ не искатъ. Това г. Майореско категорически заявилъ, споредъ рапорта на г. Калинкова. За демобилизацията не съмъ казалъ истината. Тѣй поне се разбира отъ едно прѣкъсване при Калчевата рѣчь. А самъ ораторътъ признава (стр. 220), че „Гешовъ се е съгласилъ на демобилизацията“.

Но нека закрчимъ по-бързо за да прѣгазимъ по-скоро тинята на невѣрноститѣ. *Не е вѣрно*, че ораторътъ не знае конвенцията отъ 1902 (стр. 45). Като бившъ министръ, той я знае. И за нея не еднажъ азъ писахъ въ депешитѣ си до г. Бобчева. *Не е вѣрно*, че той не билъ чель депешата на г. Добровичъ отъ 29 мартъ (стр. 69), защото тя бѣ обнародвана вече. *Не е вѣрно*, че ималъ изобилни доказателства, какво министритѣ знаяли прѣдварително атаката на Чаталджа (стр. 78, 95, 96). Ако имаше най-малкото доказателство, той щѣше да го изнесе. *Не е вѣрно*, че той се разпъвалъ да дири приятели на министритѣ да ги моли да подпишатъ по-скоро миръ“ (стр. 86). Ни единъ мой приятель не ми съобщи подобно желание на оратора. Впрочемъ, послѣдниятъ, като шефъ на партия, можеше много добрѣ да поиска едно съвѣщание съ мене и другитѣ шефове, въ което да изкаже своитѣ възгледи по въпроса. Има ли той доказателства, че азъ щѣхъ да откажа подобна срѣща? Кога е била подобна срѣща поискана и азъ съмъ отказалъ? *Не е вѣрно*, че мирътъ могълъ да бжде сключенъ още въ Луле-бургасъ. Никакво прѣдложение за примирие дори не ни е било тамъ правено отъ турцитѣ. А да ги гонимъ ние, побѣдителитѣ, съ молби за примирие и миръ, е идея тѣй чудовищна, че нѣма нужда да се спираме на нея. *Не е вѣрно*, че „да искашъ Саросъ или Родосто, то е почти едно и сжщо“ (стр. 94). Саросъ е на Егейското море, а Родосто на Мраморното. Впрочемъ, нищо нѣма осждително, ако при прѣговори хората почнатъ съ повече и свършатъ съ по-малко. Бисмаркъ — колко ли се е въртѣлъ той въ гроба си, като е слушалъ джуджета да се лигаватъ съ името му — Бисмаркъ, казвамъ, е поискалъ отъ французитѣ крѣпостъта Белфоръ и шест милиарди, а е свършилъ безъ Белфоръ и съ петъ ми-

лиарди. И японцитѣ, въ 1905, искаха огромна военна контрибуция отъ руситѣ и свършиха безъ контрибуция. *Не е вѣрно*, че не сме прѣдставили на гърцитѣ статистики (стр. 100). Прѣдставихъ ги въ София на г. Панасъ, чрѣзъ г. М. К. Сарафовъ. *Не е вѣрно*, че гърцитѣ щѣли да склонатъ да подпишатъ договоръ съ насъ и безъ Солунъ (стр. 102). Тѣ щѣха да скѣсатъ прѣговоритѣ съ насъ, ако бѣхме поиждали Солунъ, както скѣсаха съ Австрия, когато тя имъ отказа Солунъ при прѣговоритѣ имъ за съюзъ съ нея. Това ми бѣ съобщено отъ най-достовѣренъ източникъ и бѣ право, защото всички знаятъ, какви усилия положи въ 1910 Австрия за да устрои балканска лига противъ славянитѣ. *Не е вѣрно*, че съюзницитѣ ни още на 27 януари 1913 били сключили съюзъ противъ насъ въ Цюрихъ. Маса депеши въ архивата, нѣкои отъ които азъ приведохъ, опровергаватъ това. *Не е вѣрно*, че правителството не било искало примирието. За противното свидѣтельствува депешата ми до Царя отъ 9 ноември 1912, съ която му съобщихъ, какъ е изпълнена молбата ми до една високопоставена личностъ въ Цариградъ за да употреби тя влиянието си тамъ да се сключи по-скоро примирие. *Не е вѣрно*, че на 2 януари 1913 съмъ се върналъ отъ Караачъ и едва на 3 съмъ телеграфиралъ на г. Данева (стр. 140). Депешата ми, която ораторътъ е ималъ въ ржцѣтѣ си, носи дата 2 януари. *Не е вѣрно*, че „Гешовъ систематически, денѣ и нощѣ, е бѣгалъ отъ отговорность“ (стр. 151). Гешовъ е именно, който пое тежката отговорность на войната срѣщу Турция и който щѣше да поеме и не по-малко тежката отговорность да се откаже България отъ Солунъ. *Не е вѣрно*, че съмъ закѣснѣлъ съ съобщението въ Народното Събрание на извѣстието за падането на Одринъ, което извѣстие ужъ било съобщено по-рано на руската Дума, (стр. 162). Отъ дневницитѣ на Събранието се види, че веднага подиръ отварянието на заседанието на 14 мартъ 1913 азъ съмъ направилъ казаното съобщение. И него день заседанието се е отворило по-рано отъ обикновения часъ. *Не е вѣрно*, че „не съмъ искалъ да се допре отговорността до мене“ (стр. 183). На 8 януари ние не знаехме още, дали г. Даневъ ще свърши скоро въ Лондонъ, затова и изразихме желание, да не се прѣнасятъ прѣговоритѣ съ Румжния въ София, а да

продължаватъ въ Лондонъ. *Не е вѣрно*, както казахъ вече, че Ромжнитѣ въ Лондонъ щѣли да приематъ четиритѣ точки и че съмъ забавилъ инструкциитѣ. Отъ депешата ми до г. Данева отъ 29 декември 1912, дадена по-горѣ, се види, че до него день тѣ не бѣха ги приели, както се види и отъ депешата ми отъ 31 пакъ до него, че азъ му съмъ обяснилъ причината на малкото закъснѣване при даването инструкции. *Не е вѣрно*, че не съмъ „искалъ да дамъ отговоръ г. Калинкову и Ромжнитѣ още чакатъ“ (стр. 196). Най-елементарното нѣщо подиръ моята оставка, дадена на 17-й май, бѣ да не ангажирамъ моя прѣемникъ съ сждбоносно задължение спрѣмо Ромжния. По сжщитѣ причини не отговорихъ и на графъ Тарновски, който бѣ ми задалъ въпросъ слѣдъ като дадохъ оставка. *Не е вѣрно*, че азъ съмъ се оплакалъ, че „не мога да се споразумѣя направо съ Ромжния защото *руското правителство* ми е заявило, какво това ще го (sic) счита за провокация противъ Русия“. *Никакво* таково заявление не ще се намѣри въ архивата, а пакъ азъ не бѣхъ ходилъ въ Петербургъ за да ми се направи то устно. Като съобщихъ на единъ чиновникъ Русинъ мнѣнието на нѣкои, да обѣщаемъ на Ромжния сръбска територия въ случай, че Ромжнитѣ се биятъ съ насъ противъ Сърбитѣ, той ми каза, че споредъ неговото съвършено частно мнѣние, това не ще се погледне съ добро око въ Русия. Това казахъ азъ на единъ мой чиновникъ и нищо друго. И ако той прѣиначено го е прѣдалъ на ораторътъ, това не извинява послѣдния. Отъ архивата на министерството на външнитѣ работи той добръ знае, че Русия постоянно ни е съвѣтвала да се съгласимъ съ Ромжния.

Но стига толкозъ доказателства за безогледния начинъ, по който се малтретира истината отъ оратора, за когото ми е думата. Нека сега нанижа нѣколко бисери отъ олимпийско спокойствие, когато градъ отъ опровержения се сипе върху него.

Слѣдъ нескончаеми тиради върху лишенията на армията, той надълго разправя и за липса на лимонъ-тузу. Тая липса била причина на върлуването на холерата. Г. Ляпчевъ извиква: „Лимонъ-тузу имаше, питайте когото щете“ (стр. 34). И други народни прѣдставители подтвърдяватъ. И цѣлата сграда отъ басни пада. Казва за г. Теню

Начевъ: „приятелъ мой и на г. Данева“ (стр. 108). И на 19 юни 1914 се дава въ в. *Миръ* описание какъ самиятъ тоя неговъ приятелъ е билъ пращанъ отъ него да съвѣтва г. Данева да извърши онова „дѣло на луди прѣстѣпници“ (стр. 209), което се извърши на 16 юни. Говори, (стр. 128, 133, 135) че г. Кочо х Калчевъ притѣжавалъ писмо съ заповѣдь, „тая крѣпость (Одринъ) да бжде прѣдадена въ рѣцѣтъ на българитѣ“ и се опровергава отъ г. Малинова, при краснорѣчивото мълчание на Коча, който и въ рѣчъта си не каза, че носи подобно писмо. Опровергава се и отъ г. Н. Цановъ по друго едно невѣрно твърдение (Стр. 135). Нееднократно твърди, че ние трѣбвало да зарѣжемъ нашитѣ съюзници, като съвършено заборава, че не съ подобно отнасяние къмъ договорни задължения ние ще спечелимъ приятели и съюзници за въ бждещето. И се осмѣлява да припише и на генералитѣ подобно безцеремонно третиране на съюзницитѣ (стр. 84). И всичко това слѣдъ като самъ той, на 10 декември 1912 въ Събранието възвеличи правителството за неговата вѣрностъ къмъ съюзницитѣ. „България, каза тогава той, се застъпва за гърцитѣ съ една постѣпка, колкото лоялна, толкозъ и *велемждра и похвална*“. Ораторътъ отъ декември 1912 дава заслужена плѣсница на софиста отъ май 1914 г. Два жестоки удара стоварва и г. Даневъ на оратора. На дрѣзкитѣ обвинения на послѣдния, че турцитѣ въ Чаталджа горѣли отъ желание да сключатъ миръ, г. Даневъ (на 10/V 1914) заявява, че това не е вѣрно, защото „сондираха се туркитѣ делегати и се оказа, че тѣ далечъ нѣматъ намѣрение да отстъпятъ Одринъ, напротивъ, „дадоха ни ясно да разберемъ, че нашето настояване „да вземемъ Одринъ е равносилно съ тѣхното хвалене“. И ораторътъ мълчи. Той мълчи и при друго опровержение. Той бѣ казалъ. „Защото на г. Данева не е било съобщено това, което бѣха длѣжни да му съобщатъ, затова се докара безсмислената и безумна втора война съ Турция“ (стр. 136). А кое бѣ то? Протоколътъ на генералитѣ въ Караачь, който щѣлъ да докаже, че „никакво желание отъ военнитѣ не е имало да се възобнови войната“ (стр. 143). А ние видѣхме, какво е било съдържанието на тоя протоколъ, па чухме и какво е казалъ г. Даневъ въ Събранието (заседание на 10, V

1914), че му е било телеграфирано за мнѣнието на генералитѣ въ Караачь. Ето тоя пасажъ отъ рѣчьта на г. Даневъ (стр. 839 отъ дневницитѣ на Народн. Събрание):

„Ние (делегатитѣ) се отправихме тогава до главно-командующия и ето какви свѣдения ни даде той съ телеграма отъ 15 януари, значи слѣдъ получаване телеграмата отъ г. Гешова: не е истина, че генералитѣ въ Мустафа-Паша били противъ подновяването на военнитѣ дѣйствия. Напротивъ, тѣ сж говорили тождественно съ депешитѣ на Ген. Савовъ, който тогава настояваше, че операциитѣ трѣбва да се подкачатъ“.

Но стига толкозъ. Не досадихъ ли вече на читателитѣ? И наистина, да говоришъ шестнадесетъ часа *около* едно дѣло, което ти самъ нарече „дѣло на луди прѣстжници“ и да не кажешъ нищо за него; да трупашъ думи, намѣсто факти, фрази, намѣсто аргументи, басни, намѣсто истини; да избереши измежду противницитѣ си оня, който отсѣжтствува и да мислишъ, че като си го нарѣкълъ скудоумень, неспособенъ, недостоенъ, ти си го съкрушилъ, освѣтлилъ си събранието и си разрѣшилъ въпроса, то е да дадешъ такива доказателства за несериозно третиране на сериозни материи, че човѣкъ се пита, дали не трѣбва да иска прошка за дѣто е посветилъ толкозъ врѣме и на оратора и на рѣчьта му.

VII. Моята Оставка

и

Критики около нея и подиръ нея.

Послѣдната отъ помѣстенитѣ по-горѣ депеши, оная на г. Тошева отъ 26 май, пристигна въ София на 27, когато г. Даневъ бѣ вече натоваренъ да състави новия кабинетъ. Моята оставка бѣ приета. Споредъ познатитѣ думи на Шилера:

Der Mohr hat seine Schuldigkeit getan,
Der Mohr kann gehen.

Отивахъ си и азъ, като Маврътъ, увѣренъ, че си бѣхъ изпълнилъ дълга и че можахъ да си ида спокоенъ при съзнанието, какво дѣйствително оставяхъ България да се управлява отъ министри рѣшени да я управляватъ

безъ авантюри. Наистина, по въпроса за Солунъ ние не можахме да се съгласимъ додѣто азъ бѣхъ прѣдседателъ на кабинета. И отъ Лондонъ, дѣто бѣ отишълъ за сключването на мира, г. Даневъ ми телеграфира, че билъ противъ арбитража съ Гърция, и отъ Парижъ, на 22 май, ми депешира, че се срѣщналъ съ г. Изволски и му заявилъ, че той приема арбитража съ Гърция, само „ако „прѣдварително Русия ни гарантира Солунъ“. И петимата прогресисти въ моя кабинетъ бѣха съгласни съ него. Но подиръ моята оставка и подиръ постигнатото съ г. Данева съглашение, да се управлява безъ авантюри, азъ бѣхъ увѣренъ, че и по тоя въпросъ ще се дойде до едно миролюбиво разрѣшение и че великата епопея ще се свърши съ едно велико дѣло — възстановяването на Санъ-Стефанска България.

Но изчезна като хубавъ сънъ това велико дѣло и неговитѣ разстроители сж днесъ най-върлитѣ наши критици. Азъ отговорихъ вече на ония тѣхни обвинения, които се формулираха въ Народното Събрание. Нека на бързо изтъкна и ония критики, които се оправиха срѣщу насъ извънъ оградата на народното прѣдставителство. Туй тукъ направено ще хвърли и повече свѣтлина върху събитията и мотивитѣ, които прѣдизвикаха моята оставка.

Полемика се завърза по въпроса, защо да се не продължатъ прѣговоритѣ съ Русия за една конвенция, която щѣла да ни гарантира Санъ-Стефанска България, прѣговори, които се бѣха прѣкъснали още въ 1910 год. Защо се бѣха тѣ прѣкъснали не знамъ, но знамъ, че руското правителство не поиска да подновимъ прѣговоритѣ съ него и че даже се дезавуира едно лице, което бѣ заговорило за подновяването имъ. Това се дължи може би на факта, че скоро ние, подиръ избухването на турско-италиянската война и прѣдъ видъ, както казахъ вече, на опасността, която ни застрашаваше отъ страна на Турция, почнахме прѣговори съ сърбитѣ, които Русия считаше за *conditio sine qua non* на евентуално наше ново съглашение съ нея. Казвамъ ново, защото, както казахъ вече, ние имахме конвенцията съ Русия отъ 1902 год., която гарантираше цѣлостта на нашата територия. И тая конвенция бѣ въ сила — никакво писмено денонсиране не бѣ послѣдвало — и за доказателство на това

служи фактътъ, че г. Сазоновъ, споредъ една депеша отъ 12 юни 1913 г., която се чете въ Събранието, билъ казалъ г. Бобчеву да забравимъ, " че съществува нѣ- каква руска обязаность до днесъ отъ 1902 г." Но и да имаше нова конвенция, тя не щѣше да ни спаси, както не ни спаси и сная отъ 1902 год., отъ послѣдицитѣ на наши прѣстѣпни безумия като онова на 16 юни. Русия, безъ нова конвенция, още на 20 окт. 1912 год., слѣдъ първитѣ ни побѣди, ни каза, че ще имаме Санъ-Стефанска България, която съставляваше нашата крайна цѣль.

И тукъ му е мѣстото да подчертая, че не е вѣрно, какво ние не сме имали програма, както имали Руситѣ, още когато обявили войната на 1877 г. Ние имахме програма. Въ случай, че не побѣдехме окончателно Турция, тя бѣ административната автономия на европейскитѣ области на Турция. Въ случай, че я побѣдехме, Санъ-Стефанска България, съ устѣпкитѣ наложени отъ нашия съюзъ съ Сърбия, устѣпки, които щѣха да се наваксатъ отъ къмъ Одринско. Още кждѣ срѣдата на октомври 1912 г., слѣдъ нашитѣ първи побѣди, г. Даневъ ми съ- общи отъ главната квартира, че слѣдъ войната рѣчь за автономия не трѣбва да става отъ наша страна. Главно-командующиятъ саморжчно бѣ писалъ на това съоб- щение, че напълно сподѣля мнѣнието на г. Данева. И подиръ Луле-Бургасъ нѣмаше българинъ, който да бжде на друго мнѣние. Оставаше тогава да се изпълни дру- гата програма, осществлението на Санъ-Стефанска Бъл- гария. И тъй като Солунъ не влизаше въ тая България, а Гърция искаше само Солунъ, и тъй като намѣсто Скопие, намъ щѣше да се даде Одринъ, нашата програма се осществяваше и щѣше навѣрно да се осществи ако дѣлото на 16 юни не бѣше ни попрѣчило.

И за доказателство, че тая бѣ нашата програма, служи фактътъ, че още на 30 септември 1912 г. ние съ колективната нота поискахме административна автономия за европейскитѣ области на Турция, служи и фактътъ, приведенъ по-горѣ, че на 5 ноември 1912 г., точно мѣ- сець подиръ отварянието на войната, азъ телеграфирахъ на царя и на нашитѣ легации при съюзнитѣ държави, че ние сме готови да подпишемъ миръ, щомъ Турция

устъпи европейскитѣ си владѣния на западъ отъ линията Мидия—Саросъ, владѣния, които фактически тя бѣ загубила вече.

И тукъ нека задамъ едно питане. Ония, които твърдятъ, че нашата война отъ освободителна станала завоевателна, отъ кога смѣтатъ, че това изродяване почна? Видѣхме, че още въ първия мѣсецъ ние завзехме откъмъ изтокъ мѣстата, за които и до края на войната настояхме да ни се отстъпатъ. И настояхме, защото тѣ влизаха въ Санъ-Стефанска България или пъкъ бѣха необходими — като Одринъ и двата брѣга на Марица — по сериозни военни и економически причини. Настояхме тъй също и за една стратегическа граница, която отъ началото още се одобри отъ нашитѣ съюзници и отъ великитѣ сили. И никой тогава не каза, че войната стана завоевателна, защото всичкитѣ признаваха, че не можеше да има завоевателенъ характеръ една война, която имаше за резултатъ възстановяването на Санъ-Стефанска България съ по рационални граници откъмъ изтокъ. Но съ тия рационални граници ние сме вземали още нѣколко хиляди другородни елементи. Тия другородни елементи не заслужаваха ли и тѣ освобождение, както и другороднитѣ елементи на други небългарски краища, като Гюмюрджинско и Кърджали, напримѣръ? И съ тѣхното присъединяване къмъ България, войната губеше ли своя характеръ на освободителна? Очевидно не губеше, както и не изгуби тоя свой характеръ и подиръ прѣвземането на Одринъ, чието население заслужаваше освобождение толкозъ, колкото и онова на Солунъ. Па и характерътъ на Санъ-Стефанска България не се измѣняваше отъ факта, че намѣсто Скопско ни се даваше Одринско, съ прѣкрасно българско население, като онова на Бунаръ-Хисаръ, напримѣръ, до самата граница Мидия—Еносъ. Войната до край, слѣдователно, си остана освободителна.

Колко се мъчихме ние да не се изложимъ на натякванието, че имаме прѣкалени териториални претенции откъмъ изтокъ, се доказва отъ факта, че енергично възстанахме противъ искането да ни се даде и излазъ на Мраморното море, да ни се отстъпи и Родосто. Обнародваха се вече слѣднитѣ депеша, размѣнени между г. Добровичъ и мене. Ето депешата на г. Добровичъ до мене съ дата 29 мартъ 1913 год.:

„Отъ сегашното душевно настроение на царя, не бихъ съвѣтвалъ г. Данева да дойде на личенъ докладъ при царя. Н. В. Царьтъ, вслѣдствие приемането отъ страна на правителството наложената отъ Русия граница Еносъ—Мидия, е свършено съкрушенъ и сломенъ. Тъй щото идването тукъ на г. Даневъ може би да има за послѣдния нежелателни послѣдствия“.

Ето и моятъ отговоръ, съ дата 30 мартъ:

„Ще постъпи както телеграфирате. Министерскиятъ съвѣтъ Ви моли да доложите на Н. Величество, че неговото правителство не е приемало никаква наложена отъ Русия граница. Напротивъ, то въ пълна хармония съ Държавния Глава и опирайки се на тежкитѣ жертви и беззавѣтната самопожертвувателностъ на въоръжения български народъ, налага на Турция една граница, за която тя не щѣше да чуе прѣди два мѣсеца. Да се иска повече ще рече:

„1-о. Да се възстава противъ Европа, която въ лондонската посланишка конференция рѣши, че *България не може да излъже на Мраморното море*;

„2-о. Да се излага на рискъ онова, което имаме право да искаме въ Западна Македония;

„и 3-о. Да се налагатъ нови жертви на народа, който не трѣбва по никой начинъ да се изтощава прѣдъ видъ на току-що намекнатитѣ голѣми задачи въ друга частъ на Балканския полуостровъ. *Подобна отговорностъ* днешното правителство не може да поеме, и то е дълбоко убѣдено, че Н. Величество, въ своята мъдростъ, не може въ това отношение да бжде на друго мнѣние“.

Както се види отъ съобщението на г. Добровича, сръдната не е била противъ г. Данева, а противъ правителството и особно противъ мене. Тя датираше още отъ деня, когато навлѣкохъ на себе си натякванието, че съмъ ималъ слабостта да телеграфирамъ г. Даневу мнѣнието на ген. Фичева по настъпателнитѣ операции слѣдъ подновяването на военнитѣ дѣйствия. Дойде подиръ това посрѣдничеството на великитѣ сили, на които ние заявихме, че се задоволяваме съ линията Мидия—Еносъ. Дойде най-послѣ и заседанието на министерския съвѣтъ въ самия Одринъ, на 21 мартъ, подъ прѣдседателството на царя и въ присѣдствието на генер. Савовъ, заседание,

за което азъ писахъ вече, но по което трѣбва да се пише още.

Одринъ падна на 13 мартъ. Три-четири деня подиръ това падане, до насъ долѣтеха извѣстия, че е възкръснало пакъ старото желание, сега, когато нашата войска отъ Одринъ бѣ вече свободна, да се атакува Чаталджа, да се влѣзе въ Цариградъ. Станаха безъ наше знание и схватки при Чаталджа, въ които ние пакъ не сполучихме. Тогавя ние настояхме да се съберемъ подъ прѣдседателството на Главнокомандующия и въ присѣтствието на помощника му за да обсъдимъ положението. И въ заседанието, което стана на 21 мартъ, при Одринската гара, въ вагона на убития Назимъ паша, слѣдъ дълги разисквания, по мое прѣдложение, се взеха слѣднитѣ двѣ рѣшения:

1-о. Никакъвъ опитъ да се не прави за отиване въ Цариградъ.

2-о. Да се приеме арбитражъ и съ Гърция, тъй като инакъ ще има да се биемъ не само съ гърци и сърби, но и съ ромжни и турци.

Азъ побързахъ да съобща послѣдното рѣшение на Атина. И на 27 мартъ получихъ отъ г. х. Мишевъ депеша, съ която ми съобщаваше слѣдното: „Г-нъ Венизелосъ остана крайно доволеиъ, когато му казахъ за посрѣдничеството на великитѣ сили по спорнитѣ точки, върху които не ще можемъ да се съгласимъ помежду си. На другия денъ той идва въ легацията и настоя, че трѣбва да се бърза съ тоя въпросъ. Тукашниятъ руски пълномощенъ министръ ме увѣрява по най-категориченъ начинъ, че не съществува специално гръцко-сръбско съглашение, като прибави, че Венизелосъ му заявилъ, какво било крайно докачително за него даже да се допустне съществуването на такова съглашение“.

Петъ деня подиръ нашето заседание въ Одринъ завърна се въ София г. Даневъ, който бѣ пратенъ въ Петербургъ за да даде устни обяснения по спора ни съ Ромжния, споръ, който тогавя прѣдстоеше да се разгледа отъ конференцията, събрана тамъ съ цѣль да го разрѣши. Бѣ проведенъ тамъ отъ страна на Ромжния князь Гика, съ когото Д-ръ Даневъ бѣ третиралъ въпроса въ София, за това пратихме и ние г. Данева.

Подиръ завръщанието му отъ Петербургъ, азъ телеграфирахъ на царя едно кратко резюме на устния докладъ, който той ни направи по мисията си въ Петербургъ, и, по желанието на г. Данева, помолихъ го да го приеме за да му докладва по-подробно. Ето тая моя депеша отъ 26 мартъ, която тъй убѣдително доказва, че и договорътъ съ Сърбия щѣше да се изпълни и казигъ щѣха да ни се дадътъ, ако не бѣ 16 юни:

„Даневъ не ми прати писменъ докладъ. Той пристигна нощесъ и моли Ваше Величество да му явите, дѣ и кога може да дойде за да докладва лично. Отъ свиждането, което днесъ имахме съ него излиза, че отъ едновременната ауденция, която е ималъ при Императора, и която почнала съ питаня за Ваше Величество, за прѣстолонаслѣдника и съ поздравя за блѣскавитѣ ни побѣди, станало дума само за нашитѣ отношения съ Сърбитѣ и съ Гърцитѣ. За първитѣ Императорътъ казалъ, че ние сме въ право да искаме изпълнението на договора. За вторитѣ се произнесълъ, че сме прави, като искаме юго-западнитѣ български кази на Македония, за да добиемъ тамъ нашата етнографическа граница, но че въпросътъ за Солунъ билъ твърдѣ труденъ. И три пѣти въ течение на разговора повторилъ, че има голѣми прѣпятствия за даване намъ на Солунъ. На края на ауденцията натоварилъ Данева да съобщи на Ваше Величество, че можете да разчитате на него по другитѣ въпроси, но не и по Солунъ. По тоя въпросъ Даневъ намѣрилъ неотстъпчиви всичкитѣ дворцови кръгове, включително и Великата Княгиня Мария Павловна, у която обѣдвалъ“.

Въ отговоръ на тая моя депеша азъ получихъ горѣприведената телеграма на г. Добровичъ, насочена, както прѣдполагахъ, не толкозъ противъ г. Данева, колкото противъ насъ.

И не слѣдъ много, азъ имахъ потвърждение на това мое прѣдположение. Отъ достовѣрно мѣсто ми се съобщи, че въ Главната Квартира имало свѣдения, какво моята миролюбива политика не се одобрявала и че скоро азъ ще трѣбва да отстъпя другиму моето мѣсто. Това бѣ въ първитѣ дни на м. Априлъ. И веднага борбата противъ мене взе по-конкретна форма. Въпрѣки рѣшението, взето въ Одринъ по арбитража съ Гърция, тоя арбитражъ се

отхвърли, дори и когато се съобщи писмото до приятеля, досъжно устъпчивостта на гърците, дори и когато г. Сазоновъ настоя да го приемемъ.

Зачестиха и инцидентитѣ между насъ и гърците, дойде и схватката при Ангиста. Дълбоко загриженъ отъ резултатитѣ, които подобни схватки могатъ да иматъ и отъ очевидното разположение на главното командване да гледа на тѣхъ прѣзъ прѣсти, азъ отпратихъ нѣколко депеши за да се стрѣсне то и тури край на тия опасни инциденти. Ето една отъ тия мои депеши до Генералъ Сазовъ отъ 13 май: „Прави силно впечатление бѣлѣжката на Генералъ-Лейтенантъ Ивановъ, че чака *Вашето* разпореждане за да атакува извѣстна позиция. Обръщамъ Ви още единъ пжтъ най-сериозното внимание върху гибелнитѣ послѣдствия за отечеството, въ днешното му неприготно положение, отъ подобни атаки. Послѣднитѣ ще докаратъ война съ Гърция, а споредъ думитѣ на най-добрѣ увѣдоменъ дипломатъ тукъ, Сърбия нѣма да ни нападне освѣнъ ако прѣдизвикаме една война съ Гърция. Заявявамъ Ви най-категорически, че сегашното правителство нѣма да се съгласи да бжде въвлечено въ втора война, ако тя не бжде тѣй разискана и пригответена както първата. Велико прѣстѣпление ще бжде да се постѣпи въ тоя случай другояче. Затова пакъ настоявамъ да направите всичко възможно въ смисъла на снощната и днешната ми депеши за да уредите съ гърците всичкитѣ спорни въпроси, като се опрѣдѣли или една неутрална зона или една демаркационна линия, тѣй като, била тя зона или линия, тя ще бжде безъ всѣко значение за бждещето владѣние на тия мѣстности“.

По това врѣме почнаха и съвѣщанията между короната и шефовеѣ на опозиционнитѣ групи. И когато царѣтъ, на 16 май, самъ прие шефовеѣ, безъ да ми се обади това прѣдварително, и на заранѣта г. Добровичъ ми съобщи, че били приети, че се произнесли въ полза на една войнствена политика и че азъ само съмъ билъ за миролюбиво разрѣшение на споровеѣ, азъ заявихъ на г. Добровича, че трѣбва да се тури вече край на тая работа, че азъ ще дамъ оставката, за която и по прѣди му бѣхъ говорилъ, и за която бѣхъ прѣдупрѣдилъ и моитѣ другари министри. И сжщия день, на 17 май ве-

черта, слѣдъ получванието на извѣстието, че мирътъ е подписанъ въ Лондонъ, азъ му вржчихъ оставката си. Ето нейниятъ текстъ:

„Ваше Величество,

„Телеграфътъ ни донесе извѣстието, че договорътъ за миръ съ Турция е днесъ подписанъ. Съ това подписване се свършва една война, която прослави българското име и възвеличи българското отечество. Но съ това подписване се почва и ликвидиранieto на резултатитѣ доби́ти отъ борбата на съюзницитѣ противъ Турция. За това ликвидиране може би Ваше Величество ще намѣрите, че е необходимо да се повѣри управлението на страната на новъ кабинетъ. За да дамъ възможность да се състави подобно ново министерство, азъ имамъ честь да помоля Ваше Величество да благоволите и приемете оставката на прѣдседателствуемия отъ мене кабинетъ.

„Като благодаря отъ негово и мое име Ваше Величество и пр. и пр.

Софий, 17 май 1914.

Ив. Ев. Гешовъ.

И като обнародвамъ днесъ за пръвъ пжть текста на моята оставка, питамъ всички добросъвѣстни хора, всички ония, които знаятъ съкрушителната отговорность, която азъ поехъ съ освободителната война противъ турцитѣ, доказва ли тя, че азъ бѣгахъ тоя пжть отъ отговорность? Не доказва ли, напротивъ, че въ сждбоносенъ за страната моментъ, слѣдъ като имахъ безспорни доказателства, какво моята миролюбива политика не се одобрява, че има разногласие между другитѣ фактори и мене, азъ прибѣгвахъ до едничкото конституционно срѣдство за да се разрѣши тая криза? Ако короната бѣ съгласна съ мене върху начина на ликвидирането на нашитѣ спорове съ съюзницитѣ ни, ако тя, бидейки въ съгласие, не считаше за нужно да натоварва други да съставятъ новото министерство, тя щѣше да откаже да приеме моята оставка, щѣше да вѣвѣри пакъ мене съставянето на нови кабинетъ. Ако бѣхъ поканенъ, азъ щѣхъ енергически да настаю, както и настояхъ когато г. Даневъ се покани,

щѣхъ да настоя, казвамъ, да се състави общопартиенъ кабинетъ, тъй като бѣхъ на мнѣние, че подобенъ кабинетъ повелително се налагаше отъ интересѣ на народа. Подиръ подаването на оставката ми, азъ помолихъ г. Добровича да се не оповѣстява тя до завръщането на г. Данева. И дѣйствително, тайната строго се пази, както може да се види отъ тогавашнитѣ вѣстници. Кри се тя цѣла недѣля, до 24 май, когато направихъ послѣдния несполучливъ опитъ за приемване арбитража съ Гърция. И съ това се оборва твърдението на ония, които отдадоха моята оставка на разочароването ми отъ руската политика. Ако бѣ тоя мотивътъ, азъ нѣмаше защо да отлагамъ разгласяването ѝ до завръщането на г. Данева. Азъ бѣхъ говорилъ наистина г. Неклюдову за моето безсилие да се бора въ полза на моята миролюбива политика срѣщу всичкитѣ фактори въ България и смѣтамъ, че бѣ моя повелителна длъжностъ да говора тъй, защото въ интереса на България бѣ да се изтъкне прѣдъ прѣдставителя на Русия сждбоносната сериозностъ на положението. Щѣха да иматъ всички пълно право да ме укорятъ, ако не бѣхъ направилъ нуждното прѣдупрѣждение, че работата можеше да се свърши съ моята оставка. Отъ друга страна азъ не пропуснахъ да изтъкна и прѣдъ министерския съвѣтъ, че ние не ще имаме поддръжката на Русия, ако сме войнственни, че не трѣбва да разчитаме на нея, ако не слѣдваме нейнитѣ съвѣти, че не трѣбва да си правимъ илюзии, какво тя ще ни подкрѣпи въ вичкитѣ ни домогвания спрѣмо съюзницитѣ, особно за Солунъ. Русия приемваше арбитража съ Сърбия, настояваше и за оня съ Гърция. И по двата тия въпроса нашата партия бѣ съгласна, та никой не може да твърди, че нейната политика била фалирала. Банкрутира политиката на ония, които бѣха противъ арбитража.

И тъй като голѣмъ капиталъ се помъчиха да направятъ ония, които говориха противъ мене и г. Т. Теодоровъ, отъ мнимото банкрутство на нашата политика, нека тукъ забѣлѣжа, че споредъ обнародваната напослѣдъкъ английска синя книга, и германскиятъ министръ на външнитѣ работи, г. фонъ Яго, па и канцлерътъ, г-нъ Бетманъ Холвегъ, били казали на английския посланикъ

въ Берлинъ, че тѣхната политика спрѣмо Англия фалирала, защото тѣ искали миръ съ нея, а не война. Никой обаче нѣма да имъ вмѣни въ вина това самопризнание.

Подиръ оповѣстяванието на оставката ми, Царьтъ натовари Данева да състави всепартиенъ кабинетъ, въ полза на който, както рекохъ вече, азъ бѣхъ настоятелно говорилъ. Мнѣнието ми бѣ, че веднажъ натоварени съ управлението, веднажъ поставени лице съ лице съ отговорноститѣ, които то налага, другитѣ партии щѣха да видатъ и тѣ, че единственната спасителна политика бѣ прибѣгванието до арбитражъ и съ сърби и съ гърци. Но либералитѣ отказаха. Опитътъ се осуети. Г. Даневу се възложи да състави кабинетъ отъ прогресисти и народняци. И нашитѣ влѣзоха въ тоя кабинетъ слѣдъ като въ клуба на Народната партия на 27 и 28 май се взеха рѣшенията, записани отъ г. Д-ръ Борисъ Вазовъ и обнародвани още миналата есенъ въ неговата брошура „Държавниятъ Прѣвратъ“ (стр. 28). Ето тия рѣшения:

„1-о. Народната партия и за въ бждеще трѣбва да работи и съдѣйствува, до изчерпване на всички мирни срѣдства, за мирното разрѣшение на спороветѣ съ съюзниците ни гърци и сърби.

„2-о. Ако г. Гешовъ бжде натоваренъ да състави кабинетъ, то да го състави въ съгласие съ горното становище.

„3-о. Въ случай, че бжде натоварено друго лице да състави кабинета, Народната партия може да участвува въ кабинета, ако тоя кабинетъ се съгласи съ горното становище.

„4-о. Въ случай, че бжде натоварено лице, което ще води политика въ разрѣзъ съ горното становище, тогава Народната партия да не участвува въ кабинета, но да даде своето съдѣйствие въ парламента до като траятъ мѣчнотиитѣ.

„Съгласно съ тия рѣшения, Народната партия се съгласи да влѣзатъ нейни петъ члена съ четирма прогресисти въ министерството на г. Данева, слѣдъ като послѣдниятъ, подиръ дълги съвѣщения, възприе напълно нейното становище.

„Всички слухове, продължава г. Вазовъ, за нѣкакво избѣгване на г. Гешовъ отъ отговорностъ и че Народната партия била въ разрѣзъ съ шефа си, сж съвършено неоснователни. Народната партия прие да остане въ кабинета на г. Даневъ, защото съ това тя считаше, че тържествува нейната политика. И г. Гешовъ бѣше готовъ да поеме отново управлението, за да осъществи една поширока коалиция, но държавниятъ глава не възложи нему да състави кабинета“.

Нека тукъ прибавя, че на 28 май народнитѣ прѣдставители, г. г. В. Димчевъ и Д-ръ Б. Вазовъ, доходиха у дома за да ме убѣдятъ да не се откажа отъ шефството на кабинета въ случай, че царътъ ме покани. Азъ имъ казахъ, че не очаквамъ подобна покана. Обѣщахъ имъ обаче да помисля, като имъ дадохъ да разбератъ, че мога и да приема, но при извѣстни условия.

Както и да е, съобразно съ постигнатото между народняци и прогресисти съглашение прѣди съставянието кабинета на г. Данева, миролюбивата политика надви. И безспорна нейна проява бѣ рѣшението, взето на 9 юни отъ министерския съвѣтъ да се не прибѣгва до война, да се отиде въ Петербургъ. Та прѣстѣпленieto на 16 юни не бѣ ново доказателство на личния режимъ, а цѣлъ държавенъ прѣвратъ. Очевидно е, че личенъ режимъ има само тамъ, дѣто се устъпва на волята на държавния глава, а не тамъ, дѣто се възстава противъ нея.

Излишно е да се повтаря и отъ мене това, което и други и азъ писахме по катастрофалнитѣ послѣдици на тоя прѣвратъ, грозенъ по докаранитѣ отъ него злини, грозенъ още повече може би по ужасното наслѣдство, което той ни остави — наслѣдство на неизпълнени идеали, на неугасима вражда у самитѣ насъ и съсѣдитѣ ни, на изгубенъ престижъ, на помраченъ ореолъ, на пълна несигурностъ за това, що днесъ имаме и сме. Кой не вижда, че ако не бѣ разтуренъ балканскиятъ съюзъ, общоевропейската война можеше да се избѣгне? И ако не бѣ избѣгната, кой не вижда, въ какво привилигеровано положение щѣхме да се намираме ние днесъ? Но пакъ повтарямъ, че е излишно да се впускамъ въ мжчителни размишления по пакоститѣ, които ни причини 16 юни, излишно ъ да изтъквамъ, какъ лесно сега, при тая общоевропей-

ска война и при лондонска България, ние можехме да свършимъ нашето обединение.

Много по нужно е, все въ тоя родъ на мисли, които изтъкнахъ въ началото, а именно, че ние трѣбва прѣди всичко да вземемъ мѣрки въ бждещето да се не повтарятъ подобни прѣврати, много по нужно е, казвамъ, да се попитаме, до колко послѣдниятъ прѣвратъ се дължи на слабоститѣ на кабинетитѣ, които управляваха България прѣзъ врѣмето на войната. И като не се съмнявамъ, че и г. Даневъ ще излѣзе рано или късно да каже своята дума по своето управление, азъ тукъ ще изтъкна, до колко сж неоснователни натякванията, че ние сме имали слабости, които сж допринесли да се извърши нечестивиятъ прѣвратъ.

Обвиниха ни прѣди всичко, че сме били станали надменни, слѣдъ дипломатическитѣ сполуки и военнитѣ побѣди, че нашата партия искала да експлоатира великото дѣло за партийни цѣли, за това и възбудила у другитѣ партии завистъта, която причинила прѣврата. Нужно ли е да казвамъ, че за подкрѣпа на това обвинение никакво авторитетно изявление на нѣкой виденъ членъ на нашата партия не се цитира? И много естествено, защото никждѣ народнякъ не е поискалъ да направи отъ великото дѣло пиедесталъ за възвеличение на своята партия. Па и да се е намѣрилъ нѣкждѣ нѣкой народнякъ, който да е казалъ нѣкоя излишна дума, ангажирвали той цѣлата партия? Прѣди междусъюзнишката война имà и земледѣлци и радикали, които и устно и писмено проповѣдваха тая война. Ангажиратъ ли тѣ своитѣ партии? Истина е, че тѣ бѣха дезавуирани. Въпросъ е обаче, дали е допустимо, слѣдъ като стане злото, да се дезавуиратъ лидери и органи признати като изразители на мнѣнията на извѣстни партии. Партийната етика по тоя въпросъ може да търпи спорове, но едно е безспорно, а то е, че за подхлъзвания на единични второстепенни членове не може да отговаря цѣла партия. И най-послѣ, може ли да се оправдае единъ прѣвратъ съ това, че правителството, срѣщу което той става, съ едно свое велико дѣло е породило умраза и завистъ у противницитѣ си?

Но, казва се, тия противници трѣбваше да влѣзатъ въ кабинета прѣди почването на великото дѣло,

трѣбваше да участвуватъ въ единъ всепартиенъ кабинетъ. Независимо отъ факта, който установихъ по-горѣ, че и г. Д. Ризовъ дори, тъй солидаренъ сега съ либералнитѣ лидери, не допускаше влизанието въ подобенъ кабинетъ на г. г. Генадиевъ и Тончева, нѣмаше и разногласие по тогавашната политика, за да стане повелителна нуждата отъ такова всепартийно правителство. Едно общо одобрение отъ всички партии посрѣщна мобилизацията. Народното събрание единодушно гласува кредитѣ. Опозицията не поиска съставянието на общопартиенъ кабинетъ, както поиска това прѣзъ августъ 1914. Ако въ Сърбия и Гърция не се намѣри тогава за нужно да се съставятъ коалиционни кабинети, защо въ България бѣ потрѣбно да се направи изключение? И безъ г. г. Генадиевъ и Тончевъ щѣше ли да се постигне цѣльта, да влѣзатъ въ кабинета езентуалнитѣ интелектуални автори на 16 юни?

Но, отговарятъ, и по другъ начинъ тѣ можеха да се направятъ безвредни, а именно съ изпращането имъ въ Европа съ дипломатически мисии. И тукъ вече за примѣръ сочатъ Сърбия. И ни питатъ, защо имаме ние слабостта да се ръководимъ отъ партизански мотиви, защо не направихме и ние като г. Пашича, който пратилъ въ Лондонъ г. Новаковичъ, въ Петербургъ г. Генчича. Какъ може да ни се прави такова натякване? Когато Сърбия и Гърция пратиха въ лондонската конференция хора отъ двѣ партии, ние проводихме делегати отъ три партии (г. г. Даневъ, Маджаровъ и Паприковъ). Въ Петербургъ пратихме г. г. Д-ръ Шишмановъ и проф. Милетичъ, членове на други партии и лица, които струваха много повече отъ г. Генчичъ.

И най-послѣ и най-главно, ние сме имали великата слабостъ да не проявимъ оная „доблестъ“ и оная „куражъ“, които били необходими, ние сме оставили да станемъ играчки.

Лидерътъ на радикалната партия, който ни прави това натякване, обладава добродѣтели, които му правятъ честь. Той имà доблестта да признае, че „войната сама по себе си не докара погрома. И сърби, и гърци, и черногорци воюваха, но за тѣхъ погромъ не дойде . . . Погромътъ не е логически резултатъ на самата война.“

Но щомъ войната не докара погрома, а го докара прѣвратътъ, пита се, ония, които възстанаха противъ политиката, що възтържествува съ прѣврата, могатъ ли да се обвинятъ въ слабостъ? Слабъ е оня, който се вдава. Силенъ е оня, който противостои и който, защото прѣчи, или се отстранява, или се взематъ мѣрки за да не стане това, що той е рѣшилъ, а онова, що той е осъдилъ.

Всичко, което азъ тукъ изнесохъ, доказва, мисля, че ние възстанахме по всички политически въпроси, по които мислехме, че интереситѣ на страната изискваха да възстанемъ.

Ако прѣзъ великата криза, която миналата година прѣкара нашиятъ народъ, имà мѣрка за мѣрене самостоятелността и доблестъта на нашитѣ общественни дѣйци, то бѣ именно въпросътъ за междусъюзнишката война. И ония, които, мѣрени съ тая мѣрка, се оказаха твърди и непрѣклонни; ония, които доблестно прѣкараха голѣмата изпитня, да не се подадатъ когато мѣроравни фактори викаха да се разпне съюзътъ, могатъ ли за Бога да се нарекатъ, че сж били играчка въ ржцѣтѣ на кого и да било? Тѣй ли ще възпитаваме ние народа като не правимъ разлика между борци и играчки, между вирнати чела и наведени глави?

И нека тукъ не ми се възразява, че борци сж само ония, които съумѣятъ да се наложатъ въ всичко. Не е имало и не ще има общественъ дѣецъ, който да е въ състояние да стори това. Падали сж жертви на по-силни фактори, въ най-новитѣ врѣмена, и най-видни държавни мъже. Безсиленъ бѣ и Бисмаркъ, когато се катурна отъ Вилхелма II, безсилни бѣха и Гладстонъ, и Гамбета, и Криспи.

И не съ постоянното и несъстоятелно твърдение, че нѣма у насъ самостоятелни хора, ще помогнемъ ние да се насърдчатъ нашитѣ дѣйци да проявяватъ воля и характеръ. Не тѣй ще създадемъ ние независими, доблестни водачи, Но не ще бжде само това злото. Вкорени ли се единъ пжтъ у народа ни убѣждението, че всичкитѣ наши държавници сж безъ характеръ и безъ доблестъ, ще изчезне у него и вѣрата, че жертвитѣ, които той постоянно дава, че подвизитѣ, които той може да бжде повиканъ единъ день пакъ да извърши

за отечеството, ще бждатъ оползотворени за неговото благо и величие. Не ще има вече оня чудотворенъ възторгъ, който, благодарение на създадената политическа обстановка, избухна при мобилизацията на 1912, възторгъ, който възвеличи българското отечество и прослави българското име. И отчаянието, което ще завладѣе народа, ще бжде гибелно не само защото ще го направи неспособенъ за нови подвизи, но и защото окончателно ще го обезоръжи противъ прѣстѣпни авантюри, като оная, която докара погрома на 1913.

VIII. Заключение.

Французскиятъ историкъ, Edgar Quinet, бѣ, ако се не лъжа, който каза, че единъ вѣченъ анахронизмъ дѣли Франция отъ Германия. Единъ очевиденъ анахронизмъ дѣли и насъ отъ нашитѣ противници. Додѣто ние мислимъ, че българската публика е достатъчно узрѣла за да нѣма нужда, като първобитнитѣ общества, отъ басни и легенди, нашитѣ противници вѣрватъ, че българското публично мнѣние не е дорасло още за да може да прави разлика между истината и неистината, за да може да прави сравнение между това, което извѣстни викачи и драскачи лани сж казвали и онова, което тѣ днесъ поддържатъ. И тия наши противници, които иматъ такова долно мнѣние за нашето общество, продължаватъ да му поднасятъ басни, продължаватъ да го хранятъ съ легенди.

Автори интелектуални и укриватели систематични на светотатството, тѣ, които тържественно бѣха заявили, че нѣма мѣсто въ Балканския полуостровъ и за българи и за турци, коратъ сега балканския съюзъ, благодарение на който турцитѣ се изпждиха. Тѣ, които се ползуваха отъ плодоветѣ на междусъюзнишкитѣ договори, за да искатъ междусъюзнишката война, хулятъ сега тия договори, безъ които ние не можахме да съкрुшимъ Турция. Викаха лани „въ Солунъ, въ Солунъ!“ Щѣха ли да викатъ, можаха ли да вѣрватъ, че прѣвзимането на Солунъ е тѣй лесно, ако съ помощта на гърци, сърби и черногорци ние не бѣхме очистили Македония отъ турцитѣ? А тая помощ бѣше дадена по силата на договоритѣ. Добри бѣха тогава тия договори. Лоши сж сега. И дѣтетото, което, въ лудешката

си бързина, се спъне и падне, не вини себе си, а бие мѣстото, на което е паднало.

Дѣца по умъ, ако не по години, тѣ, както доказахъ вече, несериозно се отнасятъ къмъ най-сериознитѣ въпроси. На нашитѣ данни и документи, тѣ отговарятъ съ басни и псувни. Виновници на катастрофата, която ни лиши отъ цѣла Македония, тѣ и днесъ още пишатъ въ своитѣ органи, че ние чрѣзъ договоритѣ сме подарили половината Македония на Сърбитѣ. Ние видѣхме вече, каква частъ отъ Македония съставляваше спорната зона и какъ шефътъ на народно-либералната партия бѣ говорилъ, подиръ почването на освободителната война, че ние ще глѣтнемъ вола, та какво бива, ако му дадемъ рогата. И какъвъ чудесенъ патриотизмъ, на смѣтка на България! Македония не дѣлимъ, но раздѣляме България, Скопско не даваме, но подаряваме Добруджа!

Единъ типиченъ образецъ на нови измислици и небивалици азъ намирамъ въ момента, когато пиша тия редове, въ единъ партиенъ органъ.

Не щѣло да има народна катастрофа, споредъ сътрудника на тоя листъ, ако ние сме били съобщавали всичко на опозицията: и тайнитѣ договори; и факта „че „гръцко-българскиятъ съюзъ почивалъ *само* върху една „депеша на г. Венизелоса стъ 5 окт. 1912 год., гласяща, „че Гърция мобилизира (едва на 5 окт.!), открива военни „дѣйствия и отива право въ Солунъ“; и донесението на „ген. Тодоровъ за прѣвзимането на Солунъ; и прѣдложението на Кямилъ паша за примирие и миръ; и „вербалната и писменна нота на Русия отъ 16 мартъ 1913 „год., да не отиваме къмъ Чаталджа, а да се върнеме „въ Македония, за да вземемъ уговорената зона“. Погромътъ билъ плодъ на това криене. И нито дума за 16 юни.

Нуждно ли да изтъквамъ всичката несъстоятелностъ на тоя родъ полемика? Нужно ли е да напомвамъ, че сжщественитѣ точки на тайнитѣ договори се съобщиха на опозицията, че съ Гърция имахме формаленъ договоръ и че прѣдложението на Кямилъ паша се оповѣсти въ вѣстниците още на 1 и 2 ноември 1912 год.? Кога опозицията прѣзъ зимата на 1912—1913 г. ми е поискала свѣдения и азъ съмъ ги отказалъ? И защо сж тия басни за депешата на г. Венизелосъ, за донесението на ген. Тодоровъ и за писменната руска нота, които документи

не съществуватъ освѣтъ въ въображението на критика? И защо си криватъ душата, творцитѣ на тия басни и легенди, че сме криели отъ опозицията? Въпрѣки прецедентитѣ, създадени при нашитѣ национални кризи въ 1885, 1900, 1903 и 1908 години, когато *нищо абсолютно* не се съобщаваше на водителитѣ на опозицията, азъ въведохъ практиката да имъ обаждамъ нуждното и отъ тѣхъ зависѣше, при всѣко недоумѣние, да искатъ отъ мене освѣтление, както миналитѣ два мѣсеца иска опозицията освѣтление отъ министра-прѣдседателя Д-ръ Радославова. Явно не можеше да се говори чрѣзъ митинги и вѣстници по причинитѣ, изложени въ новогодишната ми статия. И ако лани лидеритѣ на опозицията искаха напълно да се освѣтлятъ и да помогнатъ на народа, защо не приеха, подиръ моята оставка, да влѣзатъ въ общопартийния кабинетъ? Подиръ всичко това, питамъ пакъ, защо сж тия басни и легенди? За оплаквание е една страна, въ която сериозни ужъ партийни дѣйци прибѣгватъ до подобни срѣдства за да извлекатъ дребни партийни ползи отъ крупни народни катастрофи.

Катастрофи ли? Не прѣкиятъ тѣхни причини се дирятъ, не мѣрки за тѣхното избѣгване въ бждещето се търсятъ, а мними опущения и допущения на противната партия. Вземете, на примѣръ, легендитѣ, че ние сме могли да заключимъ съюзъ съ Русия, че сме могли да избѣгнемъ въ нашата военна конвенция съ Сърбия клаузитѣ за отбранителна акция противъ Австрия и Ромжния. Казахъ вече, че намъ отъ Русия никакво прѣдложение за конвенция съ нея не се направи прѣди почването на войната въ 1912. Прибавямъ, че нашитѣ прѣдшественици не заключиха подобна конвенция, защото не можахъ да се споразумѣятъ съ руситѣ по нѣкои твърдѣ важни въпроси: по Одринско, по съглашението съ сѣрбитѣ, върху което настояваха руситѣ и по командването на армията въ военно врѣме. Колкото за отбранителнитѣ клаузи въ конвенцията съ Сърбия, подчертавамъ, че подиръ конфликта на нашето либерално правителство въ 1900 год. съ Ромжния, послѣдната склучи, прѣзъ септ. 1900 г., договоръ съ Австрия, която обѣща на ромжнитѣ българска Добруджа съ Русе и Варна въ случай на война между тѣхъ и насъ.

Не трѣбваше ли да прѣдвидимъ и ние мѣрки противъ случайнитѣ нападения на Австрия и Ромжния?

Но да се върнемъ на съюза. Не той лиши насъ отъ Македония, а ни лиши отъ нея 16 юни.

Не бѣхме свързани само ние съ съюза. Бѣха свързани съ него сърби, гърци и черногорци. Иматъ и тѣ въ своитѣ конституции статии, които имъ позволяватъ да сключватъ скришни съглашения. Подписаха и тѣ тайни договори. Криха и тѣ тия договори. Рѣшиха и тѣ да мобилизиратъ съ много праздноти въ своето въоръжение, безъ да иматъ протоколи отъ своитѣ военначалници, какъвто ние имахме. Почнаха и тѣ войната бѣзъ да съставляватъ общопартийни кабинети, при всичко, че бѣха много по изложени отъ насъ, защото Австрия можеше да нападне по сухо Сърбия и Черна-Гора, по море Гърция. Биха се и тѣ — Гърция и Черна-Гора непрѣкъснато — като имаха да се боратъ не само съ Турция, но и съ лишения и страдания. Облѣгаха се и тѣ на тройното съглашение. Но не само не прѣтърпѣха погроми, но свършиха съ такава слава и такива придобивки, каквито не бѣха сънували.

Защо? Защото у тѣхъ не стана прѣвратъ какъвто стана у насъ на 16 юни. Защото Сърбия, на която излазътъ на морето бѣ много по-нужденъ отъ колкото намъ Солунъ, прѣдпочете да се откаже отъ него, за да се не бие съ Австрия за едно адриатическо пристанище, съ Гърция за Солунъ. Защото Гърция, която мечтаеше за цѣлото егейско крайбрѣжие и за голѣма частъ отъ Македония, се отказа отъ всичко, за да има само Солунъ. Защото и двѣтѣ рѣшиха да идатъ въ Петроградъ, за да подложатъ своитѣ спорове съ насъ на арбитражъ.

Нищо абсолютно не ни даваше право да се съмняваме ние въ резултата на тоя арбитражъ. Рускиятъ императоръ бѣ освѣтленъ върху претенциитѣ и на гърци и на сърби когато даде своята царственна дума, както се доказа отъ моята горѣприведена депеша до нашия царъ, че ще рѣши въпроситѣ съгласно съ нашия договоръ съ сърбитѣ, съгласно съ етнографията на югозападна Македония. И въпрѣки тая императорска дума, а може би защото арбитражътъ се прие отъ Сърбия (споредъ думитѣ на единъ виденъ ораторъ отъ лѣвицата, когото трѣбва да разпита изпи-

тателната комисия), ние се отказахме отъ договоритѣ, прѣдпочетохме авантюритѣ.

Не бѣ крива и освободителната война, дори и ако сж станали въ нейното продължение дѣла, които нѣкои наричатъ грѣшки, дѣла за които виновнитѣ ще отговарятъ, ако не прѣдъ хората, то прѣдъ Бога. Коя война не е била прѣдшествована, коя война не е била придружавана съ дѣяния, които сж грѣшки споредъ едни, похвални дѣла споредъ други? Да не ходимъ далечъ, да вземемъ изполинската война, която днесъ окървавява и опустошава цѣла Европа. Въ началото ѝ още, при всичко, че всжду сега има цензура, забѣлжителни дѣла отъ такова естество се сочатъ вече. Нека ми бжде позволено, по причина на важността му, да изтъкна едно особно.

Французи и англичани жестоко пострадаха отъ вихренното нахлуване на германцитѣ откъмъ Белгия. Защо тѣй скоро и еднитѣ и другитѣ се оттеглиха до околноститѣ на Парижъ? Защото французи и англичани не мислеха, че германцитѣ ще минатъ прѣзъ Белгия, та първитѣ не укрѣпиха сѣверната си граница, а вторитѣ не прибѣгнаха до толкозъ проповѣдваната отъ тѣхнитѣ най-видни генерали обща военна повинностъ. Англичанитѣ бѣха рѣшили да се биятъ, ако се наруши неутралитетътъ на Белгия. При все това тѣ останаха, както се изразява в. „Times“ единъ „народъ невѣоржженъ всрѣдъ вѣоржжени народи“. А не бѣ мжчно да се прѣдвиди, че германцитѣ ще нахлуятъ прѣзъ Белгия. Фелдъ-Маршалъ фонъ Шлифенъ писа за това въ Deutsche Revue и неговата стратегия се високо похвали отъ самия германски императоръ въ неговата новогодишна рѣчь къмъ генералитѣ въ 1910 год. И военни специалисти и въ Англия и въ Франция направиха голѣмъ шумъ около тая стратегия, около плана на Германцитѣ да нахлуятъ прѣзъ Белгия, въ случай на война съ Франци. И при все това нито въ Англия нито въ Франция не се стрѣснаха да взематъ нужднитѣ мѣрки. Военнитѣ настояваха, министритѣ и народнитѣ прѣдставигели отказваха. И послѣднитѣ се хвалеха, че пестятъ народната пара, че не налагатъ на народа тежкия кръвенъ данъкъ, когато военнитѣ ги кореха, че не постѣпватъ прѣдпазливо. Но не се поколебаха, нито еднитѣ, нито другитѣ, въ Франция и Англия

да се биятъ съ Германия, въпрѣки недостатъцитѣ на тѣхната отбранителна система.

Не се поколебаха, но срѣщнаха несполуки. Несполуки срѣщнаха и нашитѣ военни при Чаталджа. Какви послѣдици ще иматъ първитѣ неуспѣхи на съюзенитѣ французи и англичани, не може още да се каже. Колкото за нашитѣ неуспѣхи, тѣ не ни попрѣчиха блѣскаво да разрѣшимъ задачата на нашата освободителна война. Тя бѣше да изпждимъ турцитѣ. И ние ги изпждохме и то въ четири мѣсеца изъ тоя балкански полуостровъ, който тѣ почти цѣлъ вѣкъ употрѣбиха за да го завоеваятъ. Сключихме въ Лондонъ единъ миръ, който е безподобенъ по териториалнитѣ загуби, които наложи на турцитѣ. Откакъ турцитѣ сж турци, таково поражение тѣ не бѣха видѣли. И великата руска империя дори, при всичко, че ходи въ Одринъ прѣзъ 1829 и въ Цариградъ прѣзъ 1878 г., не успѣ да откъсне отъ тѣхъ толкозъ тѣхни европейски области.

Та нищо абсолютно станало прѣзъ врѣме на освободителната война, отъ 5 октомври 1912 до 17 май 1913, не ни оправдаваше да прѣнебрѣгнемъ арбитража, да прибѣгнемъ до прѣвратъ. Но ние прибѣгнахме до прѣвратъ.

И той ни строши главата.

Строши ни я, и какъ още. Погледнете картата, която стои на чело на тая книга, и ще видите Санъ-Стефанска България (включително Пиротско и Мангалия) съ 172.000 четвъртити километра, Лондонска България (безъ Пиротско и Мангалия) съ 171.000 четвъртити километра, и днешна България съ 113.000 четвъртити километра.

България, на 17 Май, бѣ велика, бѣ славна. Ако сега имаме да се хвалимъ съ нѣщо, да се гордѣемъ съ нѣкои спомени, то сж побѣдитѣ при Лозенградъ и Люле-Бургасъ, при Булаиръ и Одринъ, рожби на патриотизма, единодушието и възторга, мощно бликнали вслѣдствие великата цѣль на войната, вслѣдствие едноврѣменното мобилизиране на четиритѣ балкански държави. Благодарение на това съгласие и на това възхищение, можѣха да се нанесатъ памятни поражения на една цѣла империя, можѣ да се добие и онова егейско крайбрѣжие, което никога нашитѣ прадѣди не сж владѣли.

България, подиръ 16 юни, се ограби, се обезслави. Ако има нѣщо, за което да скърбимъ, за което да се червимъ, то датира отъ него день. По-позорна дата не може да се намѣри въ нашата история, мжчно ще се намѣри въ историята на другитѣ народи. Отъ върха на величието, България бѣ хвърлена въ бездната на нещастията. Окрадоха я, въ Букурещъ и Цариградъ, оцапаха я съ клевети по цѣлъ свѣтъ. Изгуби тя мжчноспечеленото обаяние, вайка се за цѣнни земи, оплаква скжпи синове. Ахъ тия синове! Не може човѣкъ да си прѣдстави помжчително чувство отъ онова, което трѣбва да ги е обладало, когато, побѣдители на Турцитѣ, тѣ падаха жъртви на едно прѣстжпно безумие. Помните, съ какви безсмъртни думи нашиятъ поетъ е възпѣлъ нашитѣ покойници...

Покойници, вий въ други полкъ минахте,
Дѣ нѣма отпускъ, ни зовъ за борба.
Вий братски се прѣгърнахте, легнахте
И „Лека нощъ!“ на вѣки си казахте
До втората тржба.

Българо, за тебе тѣ умрѣха,
Една ти бѣ достойна зарадъ тяхъ,
И тѣ за тебъ достойни, майко, бѣха!
И твое то име само кат' мълвѣха,
Умираха безъ страхъ.

Почивайте подъ тѣзъ могили ледни:
Не ще да чуйте вечъ тржба, ни вождъ,
Ни славний грѣмъ на биткитѣ побѣдни,
Къмъ вѣчността е маршътъ ви послѣдни.
Юнаци, лека нощъ ..

Почиватъ тѣ наистина, светцитѣ наши, еднакво скжпи на всички ни, еднакво тачени отъ всинца ни. Но когато въ освободителната война героитѣ сж си казвали „лека нощъ“ озарени отъ сѣйния ореолъ на единъ осжщественъ идеалъ, ония на междусъюзнишката война трѣбва да сж умирали съ съкрушителното съзнание на една разбита мечта.

Безспорно, не сме само ние, българитѣ, криви за разбиванието на тая мечта, за нашата катастрофа. Каза се и отъ насъ българитѣ, подтвърди се и отъ рапорта на

Карнегиевата Комисия, че сърби и гърци не сж по-малко отговорни за войната между тѣхъ и насъ. Осждиха се тѣ отъ Комисията за своитѣ постѣпки прѣди 16 юни, по-характернитѣ отъ които азъ изтъкнахъ въ моята депеша до г-нь Бобчева отъ 13 априлъ 1913 година, осждиха се отъ нея и за своитѣ дѣйствия подирѣ фаталната дата, когато тѣ отказаха да спратъ военнитѣ дѣйствия, както бѣ прѣдложило българското правителство. Но за голѣма жалостъ не тѣ подписаха заповѣдта за атаката на 16 юни.

Подписаха я наши. Инспирираха я наши. Тѣ се знаятъ вече. Разкрития станаха по тѣхъ отъ оногова, който подписа самата заповѣдъ, първо въ горѣспоменатата брошура на г. Д-ръ Борисъ Вазовъ, а послѣ и въ в. „Дневникъ“. Па и виновнитѣ, проповѣдницитѣ на междусъюзнишката война, не се криятъ. И ония, които не искатъ явно да признаятъ, че сж съвѣтвали войната между съюзницитѣ, че сж я инспирирали, обаждатъ се отъ врѣме на врѣме, може би за да облекчатъ своята гузна съвѣсть.

Грозно нѣщо трѣбва да бжде тая гузна съвѣсть, ако сжди човѣкъ по разнитѣ небивалици, до които тя прибѣгва за да намали отговорността, що тежи върху нея.

Азъ не си правя илюзии, че съ изнасянето на истината ще убѣдя всички обладатели на подобна гузна съвѣсть, всички наши критици, каква пакостъ тѣ вършатъ, като съ изтъкването на мними наши грѣшки умаловажаватъ великото прѣстѣпление на 16 юни. Има между тия критици закоравѣли партизани, непоправими сектанти, които никога не ще иматъ доблестта да признаятъ, въ какво заблуждение тѣ бѣха прѣзъ пролѣтѣта на 1913 год. и какво зло причиниха на своя народъ като прѣпорѣчиха войната противъ съюзницитѣ. Но има между тѣхъ и доблестни граждани, които признаватъ, че сж сгрѣшили, че не трѣбваше да искатъ разбиването на оня съюзъ, който бѣ идеалътъ на искренитѣ наши приятели -- на Луи Леже и на Милюкова, на Баучеръ и на Бжкстонъ, на тоя Бжкстонъ, който при сегашното си пѣтуване на България, заяви на всички, че балканското съглашение е било мечтата на великия българолюбецъ Гладстонъ и на неговитѣ ученици и послѣдователи. Трѣбва ли да прибавя, че съ запазването на съ-

юза днешната страшна война едва ли щеше да избухне, че бъдещето на България щеше да бъде усигурено, че нейният военен бюджет щеше значително да се намали и че България щеше да бъде мърдавният фактор на балканитъ?

Азъ свършвамъ съ едно възвание къмъ всички, които, заблудени може-би лани, дирятъ сега истината, търсятъ свѣтлината. И азъ имъ отправямъ молбата, която, вървамъ, е молба на цѣлия народъ. Издигнете себе си, възвишете се надъ другитъ като признайте, че вие не сте искали съ прѣврати, съ прѣстѣпления да се обедини България. Помогнете да се тури вече край на такива прѣврати, на подобни прѣстѣпления. Разбира се, че никой не поддържа, какво злоупотрѣбения, извършени прѣзъ освободителната война, не трѣбва да се анкетира, не трѣбва да се наказатъ. Искайте даванетоъ подъ сждъ на всички провинили се въ дѣла и дѣяния, за които трѣбва да се изправятъ не само прѣдъ Божието, но и прѣдъ човѣшкото правосъдие, въ дѣла и дѣяния, за които законътъ има точно установени наказания. Но не забравяйте, че народътъ чака прѣди всичко освѣтление върху погрома. Отговорете на това негово чакане. Успокойте го, че, като искахте, заедно съ всички добри българи, анкета, цѣльта ви не е била да потулите едно грозно злодѣяние, да впишете нови черни страници въ историята на нашитъ нещастия. Помнете, че додѣто ние се солидаризираме съ прѣстѣпното безумие, злѣ се прѣпоръчваме прѣдъ образования свѣтъ, губиме цѣнни симпатии, ставаме грозни прѣдатели на народни идеали. Дайте своето съдѣйствие на Изпитателната Комисия за да излѣзе съ рапортъ, който да пролѣе свѣтлина върху катастрофата и да направи невъзможни всѣкакви бъдещи прѣврати, а не съ памфлетъ, който да прикрие „дѣлото на луди прѣстѣпници“ и да отвори широко вратата на злочеста България за нови авантюри, за нови погроми, за окончателното погребване на завѣтни мечти.

Годината 1913 у насъ.

(Прѣдговоръ къмъ Календаря на Нар. Партия за 1914 г.)

Седналъ на писалището си за да разкаже страшната година — l'année terrible — Викторъ Хюго взелъ да се колебае. Да отиде ли по-нататкъ? Угасвала на небето една звѣзда, възлизалъ на небосклона мрачниятъ позоръ. Да продължи ли? Свидѣтель на историята, дивниятъ поетъ продължилъ.

И не бѣ за Франция ново нѣщо, тая ужасна 1870 година. И прѣзъ врѣмето на нейнитѣ крале и подиръ революцията на 1789, тя прѣживѣ години кръвопролитни, години грозни като оная на Седанъ. Не е такъвъ случаятъ съ България прѣзъ годината, която сега изпращаме. Никое българско поколение въ миналото не е видѣло, никое въ бждещето нѣма да види година като тая. Да се въздигнешъ, съ прѣвзимането на Одринъ и съ подписването на Лондонския договоръ, до върха на славата, и да паднешъ подиръ четири мѣсеца, съ сключването на Букурешкия и Цариградския договори, въ дъното на срама, ето прѣвратности, които нашитѣ прадѣди никога не прѣживѣха, които нашитѣ потомци едва ли нѣкога ще видятъ. България попадà наистина и подъ Византийци и подъ Турци. Но тия двѣ трагедии се продължаваха съ години и едва една едничка година е била тъй пълна съ сждбоносни събития, тъй набита съ шемедни перипетии, както нещастната за България 1913 г. Та още по-голѣмо право имаме ние отъ колкото имаше великиятъ французки поетъ да бждемъ сломени отъ катастрофата, постигнала нашето отечество, отъ потъмняването на неговото величие, отъ тежкия позоръ, съ който ловки противници тъй искусно се помжчиха да помрачатъ славното дѣло на безподобнитѣ герои на Лозенградъ и Одринъ, на Люле-Бургасъ и Булаиръ.

И най-непоносимото въ тоя погромъ, въ това помрачаване, въ тоя срамъ е, че всичко това можеше да се

избѣгне. Ние сме оскудни откъмъ подробности по злочестинитѣ на нашитѣ срѣдновековни прадѣди. На какви тѣхни грѣшки се дължи двойното поробване на България, какъ тѣ сж посрѣщали и изпращали събитията, които докараха това поробване, ние не сме напълно освѣтлени. Ние можемъ да си въобразяваме само чувствата, които сж ги вълнували, когато сж се връщали отъ стѣнитѣ на Цариградъ, когато сж изпразждали тая Тракия, която като че една историческа фаталностъ иска да не бжде българска. Не тѣй неосвѣтлени ще бждатъ нашитѣ потомци върху българската трагедия на 1913 год. Колкото и да е неприятно намъ, както бѣ неприятно и на Викторъ Хюго, разказването на тия потресни прѣживѣзания, колкото и личната завистъ и партизанската злоба да се мжчатъ злѣ да прѣставятъ причинитѣ на нашитѣ злощастия, нашитѣ потомци ще иматъ достатъчно данни за да могатъ да си съставятъ едно мнѣние. И тѣ ще се чудятъ, както съврѣменицитѣ въ чужбина вече се чудятъ, какъ е било възможно у насъ именно да се намѣрятъ втори Биконсфилдовци, които за втори пжтъ да съборятъ Санъ-Стефанска България. И тѣ ще могатъ да разбератъ, какъ въ една правова страна — България, въ една страна, която бѣ удивила свѣта — съ своитѣ качества и напредкъ въ мирно врѣме и съ вѣщината, съ която приготви и кара войната противъ Турцитѣ, да се намѣрятъ елементи, които, въпрѣки рѣшенията на отговорното правителство, да я изложатъ на петима неприятели, да я тикнатъ въ ямата на бѣдствията. И ще се питатъ, тия наши потомци, какво бѣ това умопомрачение, което направи отъ тия елементи, тѣй възхитени въ началото отъ всичко сторено по съюзатѣ и по войната противъ Турция, такива безразсждни врагове на самитѣ условия, на които успѣхътъ на казаната война се дължи.

И дѣйствително, кой не помни, съ какъвъ възторгъ се приелани мобилизацията? Кой е забравилъ тогавашнитѣ хвалби, тогавашнитѣ възгласи на опозиционнитѣ шефове: „да живѣе българското правителство“? Изненада бѣ съюзътъ на балканскитѣ държави, посрѣщнатъ съ единодушно одобрение отъ всички наши партии. Редица отъ изненади бѣ и оная блѣскава серия отъ подвизи и побѣди, която покри съ лаври, която изпълни съ гордостъ

вѡржжения противъ турцитѣ български народъ. И това общо у насъ възхищение отъ воденето на нашата дипломация и нашата война не бѣ само рожба на прѣкалено народно самомнѣние. Чуждиятъ свѣтъ бѣ изненаданъ и той отъ политиката, която тѣй тайно и тѣй сполучливо — безъ да прѣдизвика нѣкакъвъ неприятелски жестъ отъ страна на Австрия и на Ромжния — бѣ създалъ съюза на балканскитѣ християнски държави, съюзъ, който бѣ *едничкото* срѣдство за да се събори, безъ намѣсата на велика сила, турската мощъ, съюзъ, който най-добри познавачи на старопланинския полуостровъ считаха за невъзможенъ. Чуждиятъ свѣтъ бѣ поразенъ тѣй сжщо отъ побѣдоносния вихъръ, съ който нашата армия успѣ да помете вжтрѣ въ единъ мѣсецъ военната сила на една империя, която най-мѣродавни военни авторитети считаха за непобѣдима отъ какъвто и да е съюзъ на малкитѣ балкански народи. И въпрѣки тия подвизи и тая умѣлостъ, България, увеличена чрѣзъ лондонския договоръ съ едно пространство отъ около 60.000 четвъртити километра и съ едно население отъ около 2.000.000 жители, България, озарена съ едно обаяние безпримѣрно въ историята на малкитѣ народи, лежи днесъ развѣнчана, ограбена отъ земя и хора, заобиколена отъ съсѣди, които сж врагове. И безпомощна, безнадежна — защото като че ѝ се запретява да има мечти, да храни идеали — оплаква тая злощастна България загубата на цѣнни свои синове, загубата на скжпи свои светини. Кой ще изцѣри раната нанесена на българската душа съ отнимането на Одринъ, тоя храмъ, въ който се трупаха чужденди за да се поклонятъ на българската храбростъ, за да се научатъ, какъ се бератъ лаври? Нѣмци и руси не се наеха да прѣвзематъ съ пристжпъ Мецъ и Плѣвенъ. Българи се наеха да прѣвзематъ Одринъ и успѣха. Кой ще влѣе капка балсамъ въ раненото българско сърдце за грабването на мили сънародници, на обширни теригории, напоени съ българска кръвъ или прѣдопрѣдѣлени да ѝ се дадатъ отъ арбитритѣ на нейнитѣ спорове? Колко широки и богати бѣха тия земи, ще се разбере отъ факта, че отъ 16-тѣ клона, които Отоманската Банка броеше въ 1912 г. въ Европейска Турция, 9-тѣ щѣха да останатъ въ областитѣ, които щѣха да се присъединятъ къмъ Бъл-

гария, а 7-тѣ само въ земитѣ, които щѣха да се раздѣлятъ между Сърбия, Гърция и Албания.

Въ второто отдѣление на градския музей въ Виена се намира въ една витрина черепътъ на Кара-Мустафа и коприненото вѣже, съ което тоя славенъ едно врѣме великъ везиръ билъ удушенъ, по заповѣдь на тогавашния Султанъ, защото не могълъ да прѣвземе Виена при обсадата ѝ отъ Турция въ 1683 г. Какво наказание заслужаватъ ония, които, слѣдъ като българскитѣ народъ, съ непосилни жертви и тегла, взе Одринъ и другитѣ паметници на българското мжжество, отидоха та ги върнаха пакъ на Турцитѣ?

Люти спомени ще буди всѣкога у мене Одринъ и по друго едно обстоятелство. Недѣля подиръ неговото прѣвземане ние успѣхме да държимъ въ него едно заседание на министерския съвѣтъ, подъ прѣдседателството на Царя и при присѣдствието на генералъ Савовъ. И въ дългия докладъ, който азъ направихъ въ това заседание върху положението, азъ настояхъ да сторимъ всичко за да се тури по-скоро край на войната, да уредимъ миролюбиво и спороветѣ съ съюзницитѣ, като приемемъ арбитражъ и съ гърцитѣ. Другояче, рекохъ и доказахъ, ще имаме да се боримъ не само съ съюзницитѣ, но и съ Турци и Ромѣни. И това бѣ тѣй очевидно, че и до сега азъ не мога да разбера, какъ други не можаха да го видятъ, а отидоха та изложиха побѣдоносна България на ударитѣ на петима неприятели. И още по-непонятното е, че сториха това при масата наши войници, които бѣха се отстранили отъ редоветѣ на войската, при увѣреността че тая армия не бѣ вече тѣй дѣеспособна, както при първата война противъ турцитѣ — *на и да бѣ дѣеспособна, тя не можеше да се бие съ петъ армии* — и при извѣстността, че въ случай на междусъюзнишка война, България не може да разчита не само върху оная група отъ сили, която посрѣщна съ симпатии нашитѣ успѣхи противъ турцитѣ, но и върху другата. И нека не ми се възразява, че всичко това не бѣ познато, затова трѣбваше да се освѣтлява общественото мнѣние, частъ отъ което добросъвѣстно подържаше, че трѣбваше съ оржжие да си защитимъ правата срѣщу сърби и гърци. Прѣди всичко, послѣднитѣ щѣха тѣй да се насърдчатъ, ако те-

зата на миролюбивото уреждане на нашитѣ спорове съ тѣхъ бѣше защитена, съ всичкитѣ нуждни аргументи, отъ нѣкой правителственъ органъ, че подобна защита справедливо щѣше да се счете за единъ видъ прѣдательство, за единъ видъ насъскване нашитѣ съперници да ни нападнатъ. Послѣ, ония, отъ които зависѣше рѣшението на тия сждбоноси въпроси, бѣха напълно освѣглени, азъ бѣхъ станалъ дори отекчителенъ съ моето настояване въ тѣхно присѣствие върху необходимостта да сторимъ всичко възможно за да осуетимъ съюза между нашитѣ съсѣди. И подмѣтанията, които се отправиха публично на мой адресъ, когато си дадохъ оставката, че съмъ билъ страшливъ, подигравкитѣ, че не орденътъ на Св. Кирилъ и Методий, а орденътъ за храбростъ трѣбваше да ми се даде, бѣха отъ естество да отворятъ очитѣ и на послѣдния добросъвѣстенъ националистъ за да изучи въпроса и да се позамисли върху него, толкозъ повече, че, ако нашитѣ вѣстници, вслѣдствие на военната цензура, не пишеха по тия въпроси, чужди вѣстници писаха, тревожни слухове идѣха и отъ нашата армия, та добросъвѣстнитѣ, казвамъ, можаха да си съставятъ едно мнѣние за какво ни чака при сблъскванието ни съ петима врагове. За недобросъвѣстнитѣ не възприемамъ и да говоря.

Въ коя категория да туря ония, които правятъ други възражения? Казва ни се, че междусъюзнишката война бѣ логична послѣдица отъ цѣлѣта, за която се отвори войната противъ Турция, отъ претенциитѣ на нашитѣ съюзници, отъ грѣшкитѣ на ония, които приготвиха и водиха тая война. Можеше ли цѣлѣта на войната на 1912 г. да бжде друга освѣнъ оная, да осществимъ мечтата на Санъ-Стефанска България, за която и да сънуваме дори бѣ ни запрѣтено? Разбира се, че бѣ по-добрѣ да вземемъ и Солунъ и Скопие, но Солунъ не ни се даваше отъ Санъ-Стефанския договоръ, а пѣкъ колкото за Скопие, ние вземахме намѣсто него Одринъ. По неосновнитѣ претенции на сърбитѣ, които азъ прѣвъ осждихъ, щѣше да се произнесе арбитъръ и не само лоялността, но и интереситѣ ни повелително налагахъ да не вземаме ние въ нашитѣ рѣцѣ рѣшението на въпроса, а да чакаме той да го рѣши. Какъ можеше той да се произнесе извънъ

рамкитѣ на договора? Ето, че достовѣрни свидѣтели сега твърдятъ, какво подобно произнасяне съ изключение на дребни поправки, не бѣ въ неговитѣ намѣрения. Не по-малко достовѣрни свидѣтели увѣряватъ — па и доказателства за това съществуватъ — че и гърцитѣ щѣха да се задоволятъ съ единъ Солунъ, въ началото, разбира се. прѣди ние, съ нашето повторно отхвърляне на тѣхното искане за арбитражъ, да имъ улеснимъ съюза съ Сърбия. Колкото за мнимитѣ грѣшки, сторени прѣди сключването на лондонския договоръ, тѣхниятъ брой ежедневно расте, защото плодовита е фантазията на българскитѣ Биконсфилдовци и защото нѣма нищо по-лесно отъ това, слѣдъ като прѣкатуришъ колата, да седнешъ да диришъ грѣшки у ония, които сж я правили.

Ако теглата на освободена България датиратъ отъ берлинския договоръ, отъ осуетяването на великото дѣло на Санъ-Стефанска България, ако отъ тогава разни наши държавници и партии се критикуваха за сторени отъ тѣхъ грѣшки — и Каравеловъ, защото направи съединението и съ него не само разсърди Русия, но и осуети автономията на Македония; и Стамболовъ, защото окончателно разклати вѣрата на Русия въ България; и либералитѣ, защото въ 1900 год. разтревожиха Ромжния и докараха нейния съюзъ съ Австрия *противъ насъ*; и демократитѣ, защото провъзгласиха независимостъта противъ съвѣтитѣ на Русия — да се критикуватъ сега ония, които възстановиха осуетеното въ Берлинъ велико дѣло и то въпрѣки наслѣдството отъ недовѣрие и подозрѣния, оставено тѣмъ отъ тѣхнитѣ прѣдшественници, е, струва ми се, единъ жестъ толкова смѣлъ, колкото и осждителенъ. И е осждителенъ, защото никога критика не е била по-безосновна, както не е била и по-прѣстѣпна, защото иска да скрие дѣйствителнитѣ виновници.

За да се докаже нейната съвършенна безосновность народняцитѣ поискаха и настояватъ да искатъ обнародването на всичкитѣ документи по съюзитѣ и по войната, пазени въ архивата на министерствата и другадѣ, всичкитѣ безъ изключение, тѣй като тѣ не разбиратъ да се криятъ документи подъ претекстъ, че съставляватъ държавна тайна. И азъ твърдя, че когато се обнародватъ всичкитѣ документи, ще стане очевидно, какво никакъвъ

нашъ актъ не е могълъ да оправдае нечестивото дѣло на 16 юни. Да, имало е и има не единъ синъ, който, сж-денъ отъ майка си за многобройни злодѣяния, се е обръщаль къмъ нея и се ѹ е сопваль; „ти си крива, защото си ме родила“. И нечестивото дѣло на 16 юни можеше да не види бѣлъ свѣтъ, ако да не бѣше съюзната война противъ турцитѣ. Но кой съвѣстенъ човѣкъ може да осжди майката? Кой разбранъ умъ може да намѣри причинна връзка между 5 октомври 1912 и 16 юни 1913? Ония, които критикуватъ сега сключването на съюза съ сѣрби и гѣрци, забравятъ, че никога отъ освобождението на Бѣлгария, Турция не бѣ се намѣрила въ война съ една велика дѣржава; че никога обезбѣлгаряването на Македония и Тракия не бѣ взело такъвъ голѣмъ размѣръ, вслѣдствие на прѣслѣдванията и на изселването на млади бѣлгари по причина на своеобразното прилагане на турския законъ за военната повинность; че никога гѣрцката флота не щѣше да има това прѣвъзходство надъ турската, което има въ 1912 г.; че никога най-послѣ въ прѣговоритѣ си съ насъ сѣрбитѣ не бѣха приели автономията на Македония, а гѣрцитѣ прилагането на оня чл. 23 отъ берлинския договоръ, за който членъ толкозъ митинги ставаха у насъ прѣзъ лѣтото на 1912 г. По мое настояване, както това *документално* ще се докаже, и автономията и чл. 23 се вписаха въ договоритѣ и всѣки ще разбере, колко нужно бѣ това и отъ каква полза щѣше да бжде то, ако поражението на Турция не бѣ тѣй бѣрзо и пълно, или ако инициаторитѣ на прѣврата на 16 юни, намѣсто безъ обявление на война да нападатъ за да анексиратъ повече земи, бѣха се съгласили съ Турция и Ромжния да се откажатъ отъ всѣкаква анексия на територии, а да искатъ само, на основание на договоритѣ, автономията на Македония и Тракия. Всѣки ще разбере тѣй сжщо, когато подробноститѣ по прѣговоритѣ за сключване на съюза се обнародватъ, че не можеше да се отлага подписването на договора съ Сѣрбия, защото рискавахме да видимъ сключени други комбинации, безъ насъ и слѣдователно противъ нашитѣ интереси; че той не можеше да се сключи освѣнъ подъ егидата на оная дѣржава, която нѣмаше интереси противоположни на интереситѣ на балканскитѣ народи, която бѣ гарантирала цѣ-

лостъта на територията на България; че не можеше да се отхвърли прѣдложеното отъ сърбитѣ и одобрено отъ нашето военно началство (тъй като се касаеше за военна конвенция) съглашение за отбрана противъ Австрия и Ромжния; че тая твърдѣ естествена послѣдница отъ съюза между Австрия и Ромжния не можеше да даде поводъ на Австрия да ни съвѣтва войната противъ Сърбия, както и дѣйствително, споредъ самото послѣдне заявление въ делегациитѣ на графъ Берхтолда, Австрия подобно нѣщо не ни е съвѣтвала; че спорната зона, за стѣсняването на която (и, нека прибавя, за автономията на Македония) пращахъ особни делегати да гонятъ покойния Миловановичъ, когато той бѣ въ Парижъ съ кралъ Петра и отпослѣ се борихъ цѣли петъ мѣсеца, се прие отъ насъ най на края, защото тя се намали до размѣри, които не съдържаха освѣнъ една малка частъ отъ българското население на Македония и че, най-сетнѣ, ако сърбитѣ подигнаха претенции и извънъ спорната зона и ако тия тѣхни претенции растѣха отъ мѣсець на мѣсець, причината на това бѣ до нейдѣ и нашето упорство да не приемаме арбитражъ съ гърцитѣ, арбитражъ който не можѣ да се прѣдвиди, по нѣмане врѣме, въ тѣхния договоръ съ насъ и който, приетъ на врѣме, щѣше да осуети, както рекохъ, тѣхния съюзъ съ сърбитѣ. Проф. Милюковъ ми е свидѣтель — и той го писа вече въ своя органъ „Ръчь“ отъ 4 октомври 1913 — че азъ още прѣзъ януари 1913 му говорихъ, какво азъ съмъ въ полза на отстѣпки на Гърция. И бѣхъ въ полза, защото, както надълго разпразвахме тамъ дѣто трѣбваше, и азъ и нѣкои отъ другаритѣ, ние взимаме стотини хиляди гърци въ Тракия, та за да избѣгнемъ по-големъ бѣдствия, можехме да отстѣпимъ нѣколко десетки хиляди българи. Но не се чухме, и Солунъ, намѣсто да изѣде главитѣ на ония, които го искаха съ рискъ да изгубятъ цѣла Македония, изѣде за жалость главата на България.

Документитѣ ще докажатъ тъй сжщо, съ каква грижа се изучи въпросътъ, дали и подиръ съюза ни съ гърци, сърби и черногорци, ние можехме да водимъ война противъ турцитѣ, колко и какви заседания ние, министритѣ, посвѣтихме да разискаме сами и съ нашитѣ военни началници тоя сждбоносенъ въпросъ, какъ, слѣдъ прото-

кола, подписанъ отъ петимата генерали, се рѣши мобилизацията и какъ прѣстѣпно, немарливо и безъ прѣдварително изучване се даде фаталната заповѣдь на 16 юни. Колкото за воденето на войната противъ турцитѣ, въ което водене гражданската властъ не можеше да се мѣси, та тя не може да бѣде отговорна нито за личноститѣ, нито за операциитѣ, нека тукъ ми бѣде позволено да попитамъ кой да е добросъвѣстенъ човѣкъ, можехме ли ние, дори и ако имахме право, да вземемъ отговорността да нареждаме ние отъ София операциитѣ и да назначаваме началницитѣ, когато тия операции и тия началници бѣха дали такъвъ блѣскавъ резултатъ? Можяхме ли, особно слѣдъ прѣвземаването на Одринъ, да искаме да се замѣни генералъ Х, да кажемъ съ генералъ У, когато послѣдниятъ, по-прѣдпазливъ въ отношение на Одринъ, бѣ по-буенъ въ отношение на сѣрби и гърци? Колкото за сключването на особенъ договоръ за миръ съ турцитѣ, то бѣ невъзможно, защото, първо, както документитѣ ще докажатъ, тѣ никога не ни прѣдлагаха подобенъ особенъ договоръ; второ, защото, подобно сключване бѣ противно на нашитѣ договори съ съюзницитѣ и защото, трето и главно, както лондонскиятъ додзоръ го доказа, въ нищо не щѣше да ни помогне сключването на мира, щомъ войната между насъ и съюзницитѣ се обявяваше. Турцитѣ щѣха да се намѣсятъ въ нея и колкото нашитѣ войници и да бѣха свѣжи, съ петима неприятели тѣ не можаха да се борятъ. Депешитѣ и писмата на нашитѣ министри въ странство най-послѣ ще докажатъ, че колкото и руситѣ да ни съвѣтваха да не отваряме война противъ турцитѣ (и то защото, споредъ моето дълбоко убѣждение, бѣха убѣдени, че ще бждемъ бити и ще стане нужда да ни спасява Русия), колкото и тѣ да не одобриха прѣкъсването на прѣговоритѣ въ Лондонъ (наложено отъ нашето военно началство), колкото и да критикуваха текста на отговора на нашия царъ на императорската депеша (текстъ съставенъ, както проф. Милуковъ разкри въ в. „Рѣчь“ отъ 2 октом., отъ руската легация въ София), не е вѣрно твърдението, че тая руска сърдня щѣше да ни бжде вѣдна, ако не бѣше актътъ на 16 юни. Благоволенieto на Русия продължава до тая послѣдня дата, до която тя нееднократно покани прѣд-

седателя на българския министерски съветъ да отиде въ Петербургъ. Подъ прѣдседателството на нейния министръ на външнитѣ работи блѣскаво за България се разрѣши и нашиятъ пръвъ споръ съ Ромжния, като ѝ се даде отъ арбитра само градътъ Силистра. Ако нашитѣ националисти, въпрѣки тѣхния конфликтъ съ Ромжния въ 1900 година и тѣхнитѣ псувни по адресъ на Ромжния прѣзъ миналата зима, мислѣха че тоя пжтъ трѣбва да се съгласимъ направо съ тѣхъ, като имъ дадемъ дѣла българска Добруджа съ безосновната надежда, че ще можемъ да се обезщетимъ отъ другадѣ за тая плодородна наша областъ и за съсипването на двата ни първи града въ Сѣверна България — Варна и Руссе — тѣ трѣбваше да чакатъ поне да се направи подобно съглашение и послѣ да пристѣпватъ къмъ лудешкия прѣвратъ отъ 16 юни 1913. Щомъ тѣ виждаха, че всичко бѣ злѣ направено отъ инициаторитѣ на балканския съюзъ и на войната противъ Отоманската империя, защо съвѣтваха акта на 16 юни, тоя актъ, който нѣма прецедентъ въ историята, който нѣма име въ списъка на прѣстѣпленията?

Прѣстѣпна лудостъ нарѣче тоя актъ единъ английски публицистъ, познатъ и на мнозина отъ насъ българитѣ, Д-ръ Дилонъ. И той прибави, че цѣлиятъ български народъ одобрилъ тая лудостъ. Длъжностъ на всѣкой българинъ е да протестира противъ подобни твърдения, не само защото сж съвършено погрѣшни, но защото тѣ злѣ прѣпоржчватъ трезвия български народъ прѣдъ чуждия свѣтъ. Нашиятъ народъ не одобри държавния прѣвратъ, извършенъ на 16 юни. Скромень свидѣтель на историята, както би рекълъ Викторъ Хюго, менъ се налагаше, на края на тая катастрофална година, когато всѣки отъ насъ, па и цѣлиятъ народъ, е длъженъ да направи единъ изпитъ на съвѣстѣта си, за да види, дали тя не е гузна въ нѣщо, налагаше ми се, казвамъ, да издигна гласа си, да кажа спасителната истина, да кажа, че народътъ не е кривъ, да посоча и начина, по който ще се докаже, че и нашата дипломация и нашето правителство, които ржководиха политиката на България прѣди и прѣзъ войната ѝ противъ Турция, не бѣха тѣй сжщо криви. Съ писменни актове ще се докаже, че тѣ сториха всичко за да усигурятъ една нова Санъ-Стефан-

ска България, тъй прѣстѣпно унищожена отъ ония, които настояха да се отвори война противъ съюзницитѣ и които нѣмаха никакъвъ мандатъ за това отъ народа, Специално за рѣководителя на дипломацията ни до 31 май историята ще отбѣлѣжи, че той даде оставка щомъ се свѣрши великото дѣло на възстановяването Санъ-Стефанска България, въ самия день на подписването лондонския договоръ, и я даде, защото не одобряваше националистическата политика на извѣстни елементи, бори се до край противе нея съ надежда да я обори и, най-послѣ, се оттегли увѣренъ, че който дойде подиръ него ще види, какво бѣ невъзможно да се води друга политика освѣнъ оная, която той водѣ. И дѣйствително, кабинетътъ, съставенъ на 1 юни 1913 г. и въ който влѣзоха повече послѣдователи на мирното уреждане нашитѣ спорове съ съюзницитѣ, взе на 9 юни формално рѣшение да се избѣгне войната противъ тѣхъ. Не едно съзнателно рѣшение на прѣдставителитѣ на народа, слѣдователно, хвърли тоя народъ въ пропастьта. Тикна го въ нея единъ държавенъ прѣвратъ, а за държавни прѣврати, когато тѣ иматъ на своя страна вѣоръжената сила, когато тѣ се проявяватъ, както се прояви у насъ прѣвратътъ на 16 юни, морално не могатъ да отговарятъ народитѣ. Катастрофата, постигнала Франция въ 1870, бѣ прѣдизвикана отъ рѣшението на едно законно правителство, акламирано, нѣколко мѣсеца прѣди нея, отъ 7,500,000 французки гласове. И други народи сж пропадали отъ грѣшки на свои законни правителства. Бѣдствията, сполѣтѣли България въ 1913 година, се дължатъ не на единъ актъ, одобренъ отъ нейнитѣ управители, еднички компетентни да рѣшаватъ, дали да се обяви война или не. Тѣ бѣха горчивиятъ, отровниятъ плодъ на единъ безразсжденъ национализъмъ и безогледенъ авантюризъмъ, национализъмъ и авантюризъмъ, които се осѣдиха не само отъ кабинета, който азъ имахъ честъта да прѣдседателствовамъ, но и отъ оня, който дойде подиръ моя.

И въ това важно обстоятелство българскиятъ народъ може да черпи едно малко утѣшение. Казвамъ малко, защото нищо не може да възмѣсти онова, което той загуби. Но поне съ чисто лице той може да каже, че ако други народи сж заслужили прѣтърпѣнитѣ погроми,

защото тѣ сж били прѣдизвикани отъ тѣхнитѣ установени конституционни власти, българскиятъ народъ не е заслужилъ сѣдбата, която го постигна, защото войната противъ съюзниците му се наложи отъ неотговорни елементи, защото отговорното българско правителство рѣши веднага да се спре войната, а отговорнитѣ правителства на Сърбия и Гърция не се съгласиха да я спратъ. И ако има що-годѣ справедливостъ у чуждитѣ лѣтописци на лѣтошнитѣ ужаси на балканския полуостровъ, тѣ ще признаятъ, че виновницитѣ на тия ужаси не сж българскиятъ народъ и неговото конституционно правителство, а неотговорни елементи въ България и отговорни правителства въ други страни... И ще прѣкратятъ вече тия публицисти своето нерицарско тъпчене на единъ народъ, поваленъ отъ петима съсъди. Не писаха ли сжщитѣ миналия октомври, по поводъ праздненствата на стогодишнината отъ битката на Лайпцигъ, че безславна бѣ побѣдата спечелена при битка на петима противъ единъ? 157,000 души французи се били при Лайпцигъ противъ 350.000 съюзници. И ако славата се колебае, кои отъ воюващитѣ да увѣнчае, българитѣ при послѣднитѣ си нещастия не заслужаватъ ли повече справедливостъ, повече почитъ?

И съ друго може да се утѣшава българскиятъ народъ. То е това чудесно спокойствие, съ което той посрѣщна лютитѣ рани, нанесени на неговото тѣло и на неговата душа. Когато подобни рани сж се посрѣщали въ други страни съ кръвопролитни революции и потресни безначалия, у насъ тѣ се посрѣщнаха съ многознаменателния, наистина, но миренъ протестъ на избирателното тѣло. Мълча народътъ у насъ, но за всички бѣ явно, че никога отъ колкото въ тоя случай не бѣ по на мѣстото си прочутата дума на Мирабо: „Мълчанието на народитѣ е урокътъ на царетѣ“. Мълча той, но когато проговори, чрѣзъ избирателнитѣ бюлетини, очуди само ония, които не го познаватъ. Той недвусмисленно се произнесе противъ всѣкакви авантюри. Горчиво обаче ще се каятъ ония, които отъ неговия вотъ заключатъ, че той е противъ външни авантюри само. Той е и противъ вътрѣшни, противъ всѣкакъвъ прѣвратъ, противъ всѣкакви непримирими партизански интереси, които се турятъ по-горѣ отъ общитѣ народни интереси.

Ако ония, на които той си е далъ довѣрието, се проникнатъ отъ тая истина и съ патриотизъмъ и себеотрицание се постараятъ да създадатъ редъ отъ безредието, тѣ още повече ще закрѣпятъ доброто мнѣние за българския народъ, което мнѣние нашитѣ противници не успѣха да разклатятъ дори и въ срѣди, които най-много се бѣха възмутили отъ прѣврата на 16 юни и отъ прѣсканитѣ противъ насъ страхотии. Г. Полъ Дешанелъ, отличниятъ прѣдседателъ на французката камара, не прѣди много ми казваше, че съ народъ като нашия, съ земя като българската, съ Черното море на изтокъ и Егейското на югъ, ние нѣма защо да се отчайваме. България стана една отъ рѣдкитѣ земи, въ които се сливатъ пѣснитѣ на двѣ морета. Нейниятъ народъ е единъ отъ първитѣ по своята трезвостъ и трудоспособностъ, по своята пестеливостъ и разбраностъ. Какво му трѣбва за да направи отъ своята благословена земя първата между старопланинскитѣ държави? Нищо освѣнъ интензивното проявяване на ония спасителни качества, които бѣха го въздигнали тѣй високо прѣди 16 юни 1913. Нищо освѣнъ избѣгването на оня погубенъ авантюризъмъ, който го врѣменно хвърли тѣй низко подиръ казаната фатална дата. *Ni revanche, ni oubli* — никакъвъ реваншъ, никаква забрава — както казалъ напоследъкъ за Франция първиятъ нейнъ пацифистъ, г. d'Estournelles de Constant. Никаква забрава особно на прѣскжпата цѣна, която платихме ние за да се научимъ, какво коштуватъ на народитѣ авантюри като нашата.

Никакви авантюри. Ето една програма въ двѣ думи. И сега, когато посрѣщаме непорочната прѣемница на тая стара грѣшница — 1913 г., нѣма по-хубаво новогодишно пожелание, което може да отправи единъ скроменъ синъ на майка България отъ това, да намѣри тя управници, които да се проникнатъ отъ едничката нужда, която тя слѣдъ толкозъ хълцания и въздишки, сега усѣща, да изтрие сълзитѣ си, да залѣкува ранитѣ си, да заживѣе единъ миренъ мивотъ и да заработи, както тя умѣе да работи. И благодарение на тоя миръ и на тая работа, да се изправи пакъ България и да продължава да бжде това, що бѣ и по-прѣди, една майка, съ която да се гордѣятъ нейнитѣ синове, една стопанка, прѣдъ която да благоговѣятъ нейнитѣ съперници.

Българскиѣ Биконсфилдовци.

Избухне ли война, дяволѣтъ разширочава пѣкъла. Тѣй е казалѣ единѣ нѣмски поетѣ, и е казалѣ право. Какви не злодѣяния, какви не прѣстѣпления влѣче подирѣ себе си една нечестива война! И подирѣ безбожното дѣло на 16 юни дяволѣтъ на два пѣкти трѣбва да е рѣшавалѣ да разширочи пѣкъла: първо, за да намѣсти въ него българскиѣ Биконсфилдовци, устроителитѣ на народната катастрофа, разстроителитѣ на втората Санѣ-Стефанска България, а послѣ, за да прибере на топло и тѣхнитѣ днешни защитници. Виновници и укриватели сѣ еднакво грѣшни. Една обща гузна съвѣсть ги движи въ отчаянитѣ усилия, които правятѣ, за да оправдаятѣ Херостратовския подвигѣ отѣ 16 юни 1913 год., било като твърдятѣ, че той билѣ логическата послѣдица на 5 октомври 1912, било като се разпинатѣ да намиратѣ грѣшки у ония, които въздигнаха втората Санѣ-Стефанска България, сѣ очевидната прѣстѣпна цѣль да ги приравнятѣ сѣ ония, които я събориха.

На едни кола грѣнци, една сопа стига. Стига, мисля, за да се катурне софизмѣтъ върху причинната връзка между 16 юни и 5 октомври, онова, що азѣ казахѣ по него въ моя прѣдговорѣ къмѣ календаря на Нар. партия за 1914 г. Политическиятѣ идеалѣ на българския народѣ бѣ Санѣ-Стефанска България. И нищо по-вече отѣ нея тоя народѣ не можеше да очаква отѣ своя царѣ, отѣ своето правителство. Затова и когато азѣ, въ ланшния новогодишенѣ брой на в-къ „Мирѣ“ изказахѣ надеждата, че 1913 ще ни донесе осѣществлението на тоя идеалѣ, никой не стана да ми възрази, било въ събранието, било въ печата. И какѣ можеше да се възрази, когато се изпълваше завѣтѣтъ на Царя-Освободителя, се одѣлотворяваше мечтата на най-взискателнитѣ наши патриоти? Но всички българии не щѣли да влѣзатѣ въ границата на Нова България. Че всички българии влизаха ли въ прѣдѣлитѣ

на Санъ-Стефанска България отъ 1878? Па и кой народъ е събралъ въ едно цѣло и въ една година всичкитѣ свои синове? Петстотинъ години е продължавало *собиране земли русской*, и всичкиятъ руски народъ и до сега още не е успѣлъ да събере въ едно всичкитѣ руски земи. Като притуримъ при тия очебиющи истини и фактътъ, че за всички бѣ явно, какво, ако отворяхме войната срѣщу съюзницитѣ, ние безъ друго щѣхме да имаме срѣщу себе си и турци и ромжни, за насъ съ ослѣпителна очевидностъ блѣсва заключението, че подиръ извършеното до 16 юни не само логиката забраняваше войната противъ съюзницитѣ, но и най-елементарното чувство на състрадание къмъ измжчения народъ ни налагаше да пощадимъ това героическо поколѣние и да не налагаме на неговитѣ славни, но изнемошѣли плещи товаръ, който трѣбваше да се понесе отъ повече поколѣния. И на великия Царь-Освободителъ бѣ тежко да види неговото дѣло осакатено въ Берлинъ, и Горчаковъ, ако се не лъжа, бѣ казалъ, че берлинскиятъ договоръ бѣ най-мрачната страница отъ неговия животъ. Но тѣ не поискаха да излагатъ своя народъ, много по-малко засегнатъ отъ войната на 1877 отъ колкото нашиятъ отъ войната на 1912, на страданията на една втора война. И приеха берлинския договоръ. И не се е намѣрилъ българинъ до сега, мисля, да каже, че тѣй като берлинскиятъ договоръ бѣ логическото послѣдствие на освободителната война, ония великани, които водиха тая война, сж отговорни и за осуетяването на Санъ-Стефанска България. Не се е родилъ българинъ, повтарямъ, който да каже това, па и да прѣдложи, като логическа послѣдица на своята нечестива присжда, да развѣнчѣемъ нашия благодѣтель Царь-Освободителя, да му съборимъ и паметника, който признателна България му е въздигнала въ площадъта на Народното Събрание.

Споменахъ освободителната война и ми дойде на ума, че нейнитѣ противници не малко грѣшки намѣриха въ начина, по който тя се почна, води и свърши. Трая и тя съ мѣсеци, както трая нѣмско-френската, както трая и нашата. И по тоя случай спомнямъ си една голѣма истина, казана отъ Колериджъ. Джуджето, е рекълъ тоя английски поетъ, вижда по-надалечъ, когато има раме-

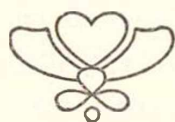
ната на великани за да се качи на тѣхъ. И великани като Александъръ II и Горчаковъ не сж могли да прѣдвидятъ послѣдицитѣ, които, подиръ Берлинъ, пигмеи, изправени на тѣхнитѣ мощни рамена, сж могли да видятъ. Но смѣшно е, когато тия джуджета, които не могатъ да видятъ подалеко отъ носа си, седнатъ да критикуватъ хората, които не сж могли да прѣдвидятъ злодѣянията, които човѣшкиятъ умъ е неспособенъ да разбере. Вземете, напри- мѣръ, нашитѣ *шестнадесетюнисти*. Тѣ, които *не мо- жаха да прѣдвидятъ очевиднитѣ катастрофални по- слѣдци на прѣстѣпното дѣло* отъ 16 юни — очевидни, защото имахме петъ неприятели противъ насъ и ни една сила съ насъ — проглушаватъ сега свѣта съ своитѣ пле- щения, че ние не сме били прѣдвидливи. Че трѣбвало да прѣдвидимъ и злодѣянието на младотурцитѣ отъ 10 януари 1913 — злодѣяние, което съ свалянето на Кямила и убийството на Назима стана причина да се продължи войната съ още четири мѣсеца — па и прѣстѣплението отъ 16 юни, та да сключимъ миръ още въ началото на ноември 1912. Впрочемъ, можахме ли да сключимъ тоя миръ? Доказа се вече, че въ началото на ноември, па и до падането на Кямила, ние не можахме сами да туримъ край на войната, не само защото имахме съюзници, но и защото безуспѣшната атака на Чаталджа (за която не ние, както се опита да увѣри свѣта фалиралиятъ труба- дуръ на българското величие, а главната квартира, споредъ авторитетното свидѣтелство на генералъ Фичевъ, бѣ отговорна), тѣй бѣ насърдила турцитѣ, че никакво прѣдложение за миръ не ни направиха. Когато се напише историята на тая атака, заповѣдана отъ *единственната* компетентна властъ, въ разпорежданията на която, осо- бенно подиръ нейнитѣ неподобни успѣхи, ние не можахме да се мѣсимъ, свѣтътъ ще види, защо тя не успѣ. И ще се припомни, може би, афоризмътъ на великия фран- цузски пълководецъ, Тюренъ, че „оня, който не е правилъ грѣшки въ война, никога не е правилъ война.“ Но и да не бѣ станала атаката на Чаталджа, кой може да гаран- тира, че нашето бездѣйствие не щѣше тѣй сжщо да на- сърдчи турцитѣ да не отстѣпватъ? Кой може да гаран- тира, че ако Кямилъ паша бѣ отстѣпилъ, младотурцитѣ не щѣха да устроятъ своя прѣвратъ още прѣзъ ноември

или декември 1912? Кой може да гарантира, най-послѣ, че дори и да бѣхме сключили миръ съ Кямила, турцитѣ — младитѣ, па и старитѣ — не щѣха да насърдчатъ нашитѣ съсѣди да бждатъ още по-взискателни, та да избухне тая междусъюзнишка война, която тѣ съ такава нетърпѣние чакаха? Кой? Хората ли, които съ такава чудовищна непрѣдвидливостъ, и като знаяха твърдѣ добрѣ и състоянието на нашата армия и отсѣствието на всѣкакво съглашение съ турци и ромжни и на всѣкаква гаранция за бездѣйствие отъ тѣхна страна, отидоха та тласнаха страната въ ужасната пропастъ?

Несериозни умове само могатъ да твърдятъ, че по причина на закѣсняването на отговора на Главната Квартира, ние сме били длѣжни да подадемъ оставка. Това забавяне, слѣдъ като се прие *нашето гледище* като основа на прѣговоритѣ за примирие, не можеше по никой начинъ да послужи за мотивъ на оставка. И за осжждане щѣхме да бждемъ ние, ако, слѣдъ като, съ обявяването войната противъ турцитѣ, поехме най-сѣкрушителната отговорностъ, която едни държавни мъже могатъ да поематъ, бѣхме тогава, въ сждбоносния моментъ, дезертирали поста си и то безъ никакъвъ абсолютно мотивъ. Има ли нѣкой прецедентъ въ новата история, нѣкое парламентарно правителство да е дало оставка, защото споразумѣнието му въ главната квартира е прѣтърпѣло нѣколкодневно закѣснѣние?

Несериозна е тѣй сжщо критиката, че не сме били изчерпали всичкитѣ дипломатически срѣдства за да добиемъ автономията на Македония и Одринско. Слѣдъ като се вписа, по наше настояване, и автономията на Македония въ българо-срѣбския договоръ и прилагането на чл. 23 отъ берлинския трактатъ въ българо-грѣцкото съглашение, ние направихме всичко възможно за да ги наложимъ на Турция безъ война. Паметни сж нашитѣ съюзнишки ноти по тоя въпросъ, ноти, въ които пакъ по наше настояване, — какъ се забораваатъ нашитѣ дипломатически сполуки! — се поиска *административна автономия* за европейскитѣ области на Турция, оная административна автономия, която бѣ прѣдвидена отъ Берлинския договоръ за Източна Румелия. И ако Турция, при една война съ една велика държава и при една

обща мобилизация на четиритѣ балкански държавици не се съгласи да отстъпи, мислимо ли е, че тя щѣше при други обстоятелства да клѣкне? Не бѣше ли утопично да се чакатъ великитѣ сили да я заставятъ да отстъпи? И не щѣше ли да бжде отъ наша страна прѣдателство да отлагаме? Никога обстоятелствата не щѣха да бждатъ тѣй благоприятни. Никога общественото мнѣние на образования свѣтъ не щѣше да бжде тѣй пригответно, подирѣ ужаситѣ на Щипъ и Кочани, да види края на турското владичество въ Европа, слѣдъ като това владичество се събаряше въ Африка отъ една държава, която, като членъ на троинствения съюзъ, се смѣташе за защитница на турската империя. И велики пацифисти като Карнеги, щедриятъ строителъ на Хагския Храмъ на мира, не бѣха ли казали, че „е срамъ за цѣлия цивилизованъ свѣтъ да сжществува една Турция въ Европа?“ И единъ пжтъ войната за туряне край на това сжществуване почната, единъ пжтъ турцитѣ изтласкани отвждъ Чаталджа, еднотушни бѣха всички и у насъ и въ странство, че радикалното рѣшение на балканския въпросъ се повелително налагаше. Ония, които сега говорятъ, че прѣдпочтителна бѣ автономията на Македония, трѣбваше, прѣди да настояватъ за война противъ съюзницитѣ, да настоятъ за съглашение съ турцитѣ за тая автономия, да настоятъ и за съглашение и съ ромжнитѣ, па тогава да съвѣтватъ прѣврата на 16 юни. Вѣчниятъ тѣхенъ позоръ ще бжде, че прѣди да видятъ своето отечество обезпечено откъмъ ромжни и турци, тѣ го тласнаха въ една безподобна авантюра съ едно лекомислие, прѣдъ което блѣднѣе историческото *socius léger* на фаталния за Франция Емилъ Оливие.

Годишнината на 16 юни.

Слѣдъ като и либералитѣ тържествено признаха, че дѣлото на 16 юни бѣ едно „прѣстѣпно безумие“, двѣ мнѣния по него вече не може да има въ България. Никакви грѣшки на други не могат да го оправдаятъ. Ако можеха, то не щѣше да бжде „прѣстѣпно безумие“. И ще остане то въ историята ни безпримѣрно по своята грозота. Събори се съ него величествената сграда, издигната съ кръвта и страданията на хиляди български герои, събори се безподобният паметникъ на българскитѣ добродѣтели, осветенъ въ Лондонъ. Рухна сградата, рухна паметникътъ. И ние, които немили недраги се лутаме изъ неговитѣ развалини, зашеметени още отъ страшната катастрофа, безпокойни и за бждещето, питаме се, каква бѣ тая политика, която докара това нечестиво дѣло.

Какво ли? Кой не я знае? Тя бѣ политиката, която искаше отъ едно поколѣние на българския народъ да извърши онова, което десетки поколѣния у други народи не сж могли да извършатъ. Петстотинъ години е траяло „собиране земли русской“ и Русия още не е събрала всичкитѣ руси. Нѣмци, френци и италиянци и до днесъ още не сж се обединили. Ние поискахме да се обединимъ вжтрѣ въ една година. Какво казвамъ година? Вжтрѣ въ единъ мѣсецъ. Повече отъ единъ вѣкъ бѣ нуженъ на турцитѣ, за да завоеваятъ балканския полуостровъ. Ние намираме вина, защо не се тури край на тѣхното владичество на Балканитѣ още въ началото на ноември, мѣсецъ подиръ обявяването на войната. Нѣмци и руси не можаха да наложатъ миръ на Франция и Турция, освѣнъ слѣдъ като се биха съ мѣсеци и влѣзоха въ Парижъ и Санъ-Стефано. Ние намираме вина, защо не се склучи миръ подиръ нещастната атака на Чаталджа, защо се скжсаха прѣговоритѣ въ Лондонъ, до-

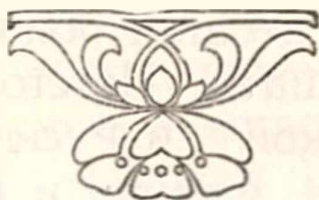
ри и да бѣ сигурно, че играта на турцитѣ бѣ да про-
такать, за да натрупатъ войскитѣ на своята двадесет-
милионна империя противъ силитѣ на четиримилионна
България.

Какво сж 20 срѣщу 4? Какво сж петъ съсѣда про-
тивъ единъ?

Ще се биемъ, дори и да сме единъ срѣщу петима.
И искаме невъзможното отъ народа.

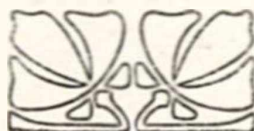
Отъ народа, па и отъ неговитѣ дѣйци. И това,
което великани у други народи не сж могли да свър-
шатъ, ние твърдимъ, че трѣбваше непрѣмѣнно да се
свърши отъ скромнитѣ наши управници, които възмеч-
гаха да станатъ строители на една нова България.

И подъ влиянието на тая психика на грандомани,
станахме разстроители на едно велико дѣло. И ще ста-
немъ и опропастители на днешна България, ако продъл-
жавме тая гибелна политика на 16 юния — да хвърляме
народа въ авантюри, отъ които никакво геройство на
неговитѣ толкозъ славни колкото и измжчени синове не
може го избави.

Съдържание.

	Стр.
Прѣдговоръ	2
Прѣстѣпното Безумие и Анкетата по него.	
1. Договорътъ съ съюзниците и подготовката на войната съ Турция	
2. Опитътъ за сключване миръ	31
3. Съсването на прѣговоритъ и подновяването на военнитъ дѣйствия	43
4. Спорътъ съ Ромжния	60
5. Документи и факти	67
6. Басни и бръщолевения	90
7. Моята оставка и критики около нея и подиръ нея	101
8. Заключение	116
Годината 1913 у насъ	125
Българскитъ Биконсфилдовци	138
Годишнината на 16 юни	143

Печатни грѣшки.

Стр.	Редъ	Намѣсто	Четете
16	22	тѣхъ	нея
16	26	отъ своя	на своя
18	41	день	деня
19	37	се цѣль	съ цѣль
24	11	пò-побра	пò-добра
31	30	важнитѣ,	вашитѣ
31	31	увѣренность	умѣренность
32	1	прѣвземъ	прѣвземемъ
53	41	не	на
54	4	замята	земята
56	27	ввйна	война
70	40	Манголия	Мангалия
77	38	de	le
92	12	зи	за
100	23	туркитѣ	турскитѣ
100	31	хвалене	сваляне
104	36	въвѣри	повѣри
109	35	нови	новия
110	40	Яго	Яговъ
112	12	оте	отъ

Цѣна 50 стот.